

HADDARSANA-SAMUCHCHAYA

BY

HARIEHADRA

WITH

GUṆARATNA'S COMMENTARY
TARKARAHASYA-DĪPIKĀ.

EDITED BY

LUIGI SUALI, PH.D.

OF

BOLOGNA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY 57, PARK STREET,

1905.

PRELIMINARY NOTICE.

—0—

In preparing this edition I have made use of the following material:—

I. For the text of the sūtras of Haribhadra alone.

A.—This MS. contains the sūtras and an avacūṛṇi 3 folios. The text, in the middle of the pages 11 lines, × 47 akṣaras. *

G.—MS. of the Library of the Deccan College. See Bhandarkar's Report on the search for Sanskrit manuscripts in the Bombay Presidency during the years 1884-85, 1885-86 and 1886-87, No. 1387. 3 folios. Text with avacūṛṇi. Text: 10—13 lines × 42-49 akṣaras. The avacūṛṇi is in both these MS. the same, but I have not found the name of the author. The age of the MS. is not easy to determine, but A seems to be older than G.

D.—MS. of the Library of the Deccan College. See Bhandarkar, loc. cit. No. 1386—24 f. × 17 l. × 52 akṣ. This MS. contains the text of Haribhadra with a commentary that is but an abstract of the commentary of Guṇaratnasūri. No date.

E.—An old MS. of 27 fol. × 15 l. × 58 akṣ. It contains, fol. 1-25^a, the sūtras of Haribhadra and the same commentary as D.

E¹.—The folios 25^a—27 of the MS. E. containing Haribhadra's text only.

II. For the sūtras of Haribhadra and the commentary of Guṇaratna:—

B.—An old and carefully written MS. in the Library of the University of Berlin. See A. Weber Verzeichniss der Sanskrit-und Prākrit Handschriften, etc.

Vol. p. 180—182. No. 1610 (=MS. or fol. 741). I first used a beautiful photograph of this MS. taken by Professor Count F. L. Pallé, and afterwards compared doubtful passages of it with the original. B is the best and oldest of my MSS.; together with Y it forms the basis of the present edition—85 f. \times 17 l. \times 49 akshara. No date.

A. good and old MS. 61 fol. \times 19 l. \times 66 aksh. Belonging to Professor Hermann Jacobi. No date.

P.—A modern MS. 63 f. \times 18 l. \times 62—69 aksh. Samvat 1956.

K.—Fol. 98 \times 15 l. \times 53 aksh. This MS. bears no date, but it seems to be old.

The MSS. A, B, P and K have been procured and kindly lent me by Vakil Keshavlal Premchand B.A. LL.B., of Ahmedabad. I have much pleasure in publicly acknowledging my indebtedness to him for his unselfish endeavours in the interest of this work. My best thanks are also, besides, to the authorities of the Berlin Library for lending me MS. B, and especially to my teacher Professor Dr. Hermann Jacobi, who not only lent me this MS. and afforded me an opportunity of comparing the above mentioned MSS. of the Deccan College Library, but also, by his advice and assistance, most effectually aided me in preparing the text of this edition.

LUGI STALL.

Bombay, 20th May, 1905.

प्रथमो ऽधिकारः ।

जयति विजयरागः केवलालोकशाली

सुरपतिरुत्तमसेवः श्रीमहावीरदेवः ।

षट्समसमयाश्लेषाकृगामौर्यभाजः

मकलनयममूषा विन्दुभावं भजन्ते ॥ १ ॥

श्रीशैलः म जिनः श्रिये भवतु यस्याद्वाददावानले

भस्मीभूतकुतर्ककाष्टनिकरे दृष्टान्ति सर्वेऽप्यहो ।

संगीतिगवहारलुब्धतिकातिष्ठाविरोधप्रभा-

वाशसंभवसंकरप्रभृतयो दोषाः परै रोपिताः ॥ २ ॥

वाग्देवौ संविदे नः स्यात्सदा या सर्वदेहिनाम् ।

चिन्तितार्थान् पिपत्तीह कल्पवल्लीव सेविता ॥ ३ ॥ 10

मत्वा निजगुरुन् भक्त्या षड्दर्शनसमुच्चये ।

टीकां संक्षेपतो कुर्वे स्नान्योपकृतिहेतवे ॥ ४ ॥

इह हि जगति शरीयस्त्रितवतां महतां परोपकारसंपादनमेव

प्रवोक्तमा स्तार्थसंपत्तिरिति मत्वा परोपकारैकप्रवृत्तिसार-

सत्तुर्दशशतसंख्यग्राह्यविरचनाजनितजगज्जन्यूपकारः श्रीजिनः 15

ग्रासप्रभावनाप्रभाताविर्भाविभास्करो याकिनीमहत्तरावचना-

नवबोधकवोधिवन्तुरो भगवान् श्रीहरिभद्रसूरिः प्रवृत्तौ

षड्दर्शनसमुच्चयः सटीकः ।

वाच्यस्वरूपं जिज्ञासूनां तत्तदीयग्रन्थविकारावधारणशक्तिविक-
लानां सकलानां विनेयानामनुग्रहविधितया स्वल्पग्रन्थं महार्थं
सद्भूतनामान्वयं षड्दर्शनसमुच्चयं शास्त्रं प्रारम्भमाणः शास्त्रारम्भे
मङ्गलाभिषेदयोः साक्षादभिधानाय संवन्धप्रयोजनदीप्त्यं संशूच-
नाय प्रथमं श्लोकमेवमाह ॥

सद्दर्शनं जिनं नत्वा वीरं स्याद्वाददेशकम् ।

सर्वदर्शनवाच्योऽर्थः संक्षेपेण निगद्यते ॥ १ ॥

सत् शब्दविद्यमानं कदाचित्कज्ञानापेक्षया प्रशस्तं वा दर्शन-
मुपलब्धिज्ञानं केवलाख्यं यस्य, स सद्दर्शनः । अथवा सत्प्रशस्तं
दर्शनं केवलदर्शनं तदव्याभिचारित्वात्केवलज्ञानं च यस्य, स
सद्दर्शनः, सर्वज्ञ सर्वदर्शी चेत्यर्थः, तन् । अनेन विशेषेण
श्रीवर्धमानस्य भगवतो ज्ञानातिशयमाविरजोभवत् । अथवा
सदर्थितं सकलनरासुरामवेन्द्रादिभिरभ्यर्चितं दर्शनं मतं यस्य, स
सद्दर्शनस्तम् । अनेन च तदीयदर्शनस्य त्रिभुवनपूज्यतामभिद-
धानः श्रीवर्धमानस्य त्रिभुवनविभोः सुतरां त्रिभुवनपूज्यत-
व्यनक्तोति पूजातिशयं प्राचीकटत् । तथा जयति रागद्वेषा-
दिशत्रून्निति जिनसम् । अनेनापाद्यापगमातिशयमुदवीभवत् ॥

तथा शब्दार्थचित्तसर्वदर्शनसंमतसद्भूतवस्त्वानां मिथः
सपिचतया वदनं स्याद्वादः । सदस्यसत्त्वानित्यसामान्यविशेषा-
भिलाष्यामभिलाषोभयात्मानेकात्म इत्यर्थः ॥ ननु कथं
सर्वदर्शनायां परस्परविरुद्धभाषिणामभीष्टा वस्त्वानाः सद्भूताः

संभवेयुः चेष्टा मिथः सापेक्षतया स्याद्वादः सप्रवादः स्यादिति
 वेत्त । उच्यते । यद्यपि दर्शयानि निजनिजमतभेदेन परस्परं
 विरोधं भजन्ते, तथापि तैर्दृश्यमानाः सन्ति तेऽपि वस्त्वान्ना
 ये मिथः सापेक्षाः सन्तः समुच्चोक्ततायुज्यन्ति । तथाहि । सौगते-
 रानित्यत्वं, सांख्येर्नित्यत्वं, नैयायिकैर्गोपनीयैश्च परस्परविविक्तैः
 नित्यानित्यत्वं सदसत्त्वं सामान्यविशेषौ च, मीमांसकैः
 स्याच्छब्दवर्जं भिन्नाभिन्नं नित्यानित्यत्वं सदसदंशौ सामान्य-
 विशेषौ शब्दस्य नित्यत्वं च, केशिन्काशस्वभावनियतिकर्म-
 पुष्पादीनि जगत्प्रकरणानि, शब्दब्रह्मज्ञानाद्वैतवादिभिश्च शब्द-
 ब्रह्मज्ञानाद्वैतानि चेत्यादयो ये ध्वं वस्तु परेऽपि कियन्ते, ते
 सर्वेऽपि सापेक्षाः सन्तः परमार्थसत्यतां प्रतिपद्यन्ते निरपेक्षा-
 स्त्वन्योन्येन निरस्यमाना नभौ नलिनायन्त इत्युक्तं विस्तरेण ॥

स्याद्वादस्य देशकः सत्यवृत्ता स्याद्वाददेशकस्तम् । अनेन
 तद्वनातिशयमचकथत् । तदेवं चत्वारोऽजातिशयाः शास्त्रकृता
 साक्षादाचराक्षरे । तेषां हेतुहेतुमद्भाव एवं भावः । यत एव ।
 निःशेषदोषगुणजेता, तत एव सर्वज्ञः । यत एव सर्वज्ञस्तत एव
 सद्भूतार्थवादी । यत एव सद्भूतार्थवादी, तत एव त्रिभुवनाभ्यर्च्य
 इति । एवंमतिशयचतुष्टयीप्रवरं वीरं महावीरं वर्तमानतीर्था-
 धिपतिं श्रीवर्धमानापराभिधानं मत्वा मनसा तदतिशय-
 चिन्तनेन वाचा तदुच्चारणेन कायेन भूमौ शिरोलङ्घनेन च 20
 प्रणिधायेत्यर्थः । एतेनारिमं मङ्गलमभिदधौ । मध्यमङ्गलं
 तु “जिनेन्द्रो देवता” तत्र रागद्वेषविवर्जित” इत्यादिना

षड्दर्शनसमुच्चयः सटीकः ।

जिगमतकीर्तनेन कीर्तयिष्यति । अन्यमङ्गलं पुनरभिधेय-
तात्पर्यायेः पर्यालोच्यः सुबुद्धिभिरित्यत्र सुबुद्धिशब्दसंग्रहनेन
वक्ष्यति । तस्य विविधस्यापि फलमिदम् ।

तं मंगलमार्दव मञ्जु पञ्चतए थ सयस्सु ।

पढमं मत्थस्साविग्घपारगमणाए निदिट्ठं ॥

तस्सेवाविग्घत्थं मज्झिमयं अतिमं च तस्सेव ।

अव्वौच्छित्तिनिमित्तं भिक्खुपभिससादवसस्सु ॥

वीरं नलेत्युक्तं । तत्र ह्याप्रत्ययस्योत्तरक्रियामापेक्षया नि-
गद्यते इति क्रियापदमत्र संबन्धनीयम् । को निगद्यते । सर्व
दर्शनवाच्योऽयः । सर्वाणि भूलभेदापेक्षया समस्तानि यानि
दर्शनानि बौद्धादीनि तैस्तेषां - वा वाच्योऽभिधेयोऽयं देव
तत्त्वप्रमाणादिलक्षणः रुद्रेण समामेन निगद्यते अभिधीयते ।
अभेद्यनुक्तमप्यत्रार्थाद् गम्यते । एतेन साक्षादभिधेयमभ्यधात् ॥

संबन्धप्रयोजने तु सामर्थ्यादवशेधे । सर्वदर्शनवक्तव्यदेव-

15 तत्त्वादिज्ञानमुपेयं, इदं शास्त्रं तस्योपायः, एवमुपायोपेयलक्षणाः
संबन्धः सूचितो द्रष्टव्यः । प्रयोजनं तु द्वेधा, कर्तुः श्रोतुश्च ।
इयमपि द्वेधा, - अनन्तरं परंपरं च । कर्तुरनन्तरं प्रयोजनं-
सत्त्वानुपपन्नः । श्रोतुरनन्तरं सर्वदर्शनाभिमतदेवतत्त्वप्रमाणादि-
ज्ञानम् । इयोरपि परंपरं पुनरुपायोपादेयदर्शनानि ज्ञाना
20 हेयान्युपायोपादेयं चोपादाय, परंपरयानन्तवतुष्टयात्मिका
सिद्धिरिति ॥ नन्वयं शास्त्रकारः सर्वदर्शनसंबन्धीनि शास्त्राणि
सम्बन्धुपरिज्ञायैव परोपकाराय प्रस्तुतं शास्त्रं ब्रूयवान्, तत्कथ-

मनेनैवेदं नाभिदधे अमुकममुकं दर्शनं हेयममुकं चोपादेय-
मिति चेत् । उच्यते । इह सर्वदर्शनान्यभिधेयतया प्रकान्तानि,
तानि माध्यास्थेनैवाभिदधानोऽनौचित्ये नातिक्रामति । इदमिदं
हेयमिदं चोपादेयमिति ब्रुवाणस्तु प्रत्युत सतां सर्वदर्शनानां
चानादेयवचनो वचनीयतामश्नुति ॥ तन्मेवं तर्ह्यस्यास्त्यर्थस्य न ५
परोपकारार्था प्रवृत्तिः । कुत एवं भाषमे । तन्मेष दर्शयामि ।
ये केचन मादृशाः श्रोतारः स्वयमन्तर्बुद्धित्वेन हेयोपादेय-
दर्शनानां विभागं न जानीयुस्तेषां सर्वदर्शनसतत्त्वं निश्चय-
प्रत्युक्तत्वं बुद्धिर्भवेत् । सर्वदर्शनानि तावन्निधोतिहृद्भाभि-
धायीनि । तेषु च कतरत्परमार्थमदिति न परिच्छिद्यते । 10
तत्किमेतैर्दर्शनैर्दृष्टानिः प्रयोजनम् । यदेव हि स्वप्ने रोचते
तदेवानुष्ठेयमिति । एवंविधास्याविभागज्ञा अभिप्रायकाले भूया-
सोऽनुभूयन्ते । तदेवं शास्त्रकारस्तु सूत्ररूपकाराय प्रवृत्तस्य
प्रत्युत प्रभूतानामपकारास्तपि प्रवृत्तिः प्रबभूव, ततश्च लोभ-
मिच्छतो मूलहानिरजनिष्टेति चेत् । न, शास्त्रकारास्तुवोप-
काराथैव प्रवृत्तात्कल्याणकाराभिद्धेः, विशेषणदारेण हेयो-
पादेयविभागस्यापि कृतिपक्षद्वयद्वयसंवेद्यस्य संसृचनात् ।
तथाहि । सर्वदर्शनं जिनं गत्वा । सद्विद्यमाने सत्ये च
प्रशस्तार्चितसाधुस्वित्यनेकार्थनाममालात्रचनम् । सत्यस्य न
पुनरसत्यं दर्शनं मत्तं यस्य तम् । जिनमिति विशेष्यम् । 20
चतुर्विंशतेरपि जिगानामेकतरं रागादिशत्रुजयात्सान्वयनामानं
जिनं वीतरागं गत्वा । एतेन पदद्वयेन, चतुर्विंशतेरपि जिगाना-

मन्योऽन्यं मतभेदो नास्तीति सूचितम् । तर्हि श्वेताम्बरदिगम्बराणां
 कथं लिख्यो मतभेद इति चेत् । उच्यते । मूलतोऽमीषां मिथो
 न भेदः किंतु पाश्चात्य एवेति ॥ कीदृशं जिनम् । अवीरम् ।
 आः स्वयंभूः, आः कृष्णः, उरीश्वरः । आ. ७. ७ इति
 स्वरत्नयदोगे श्रीरिति भिद्यम् । तावीरयति, तन्मतापासनेन
 प्रेरयतीत्यादिप्रत्ययेऽवीरम् । सृष्ट्यादिकर्तृवत्तत्त्वकणेश्वरदेवताभि-
 मतमतानां निरासकमित्यर्थः ॥

अथा स्यादाददेशकम् । स्यादादं सन्ति च्छिन्दते “कचिद्”
 इति उपसर्गस्य स्यादादत्वात् सत्तदमद्भुतविरोधादिदृष्टोद्घोषणैः
 १० स्यादादश्च च्छेदिन इत्यर्थः । तेषां ई लक्ष्मीं मन्त्रिमानं वा
 श्यति तत्तद्दीयमतापासनेन तनूकरोति यस्यस्यादाददेशः ।
 कै मे रे शब्दः । कै कायतीति “कचिद्” इति छे कं वचनम् ।
 स्यादाददेशं कं वचनं यस्य तम् । अनेन विगेषणेन प्राक्का-
 लामशेषाणां बौद्धादीनां संभवेतिह्युपमानवादिचरकप्रमुखाणां
 २० च मतानामुच्छेदकारि वचनमित्यर्थः । जिनं क्त्वा मया
 सर्वदर्शनवाच्योऽर्थो निगद्यत इत्युक्तं ग्रन्थकृता । अत्र च
 नमनक्रिया प्राक्कालमवस्थितौ स्वाप्रत्ययस्य प्राक्कालवाचकत्वात्,
 निगदनक्रिया तु वर्तमानजा । ते चैकेनैव ग्रन्थकृता क्रियमाणे
 नानुपपन्ने, अपरथा सकलाव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । न चैवं
 २० भिन्नकालयोः क्रियधोरेककर्तृकता बौद्धमते संभवति, तेन
 कर्णिकवस्त्वभ्युपगमात् ॥

ततः कश्चिद्बौद्धमतस्य प्रसृतग्रन्थस्यादावुक्तत्वेनोपादेयतां

मन्वेत् । तन्निवारणाय प्रागुक्तविशेषणसंगृहीतमपि बौद्धमत-
 निरूपणं पुनरिह सूचितं द्रष्टव्यम् । एतेषां परदर्शनानां निर-
 सनप्रकारो यन्मन्त्रादवसेयः । तदेवं जिनस्य विशेषद्वारेण
 स्वदर्शनतां सर्वपरदर्शनजेत्वचनतां वाभिदक्षतामिलान्य-
 दर्शनाणां हेयता जैनदर्शनस्योपादेयता सूचिता मन्तव्या । ५
 ततो भासाद्व्यकारात्कृत्यामत्यदर्शनविभूतानभिज्ञानामप्यपकार-
 कश्चन संभक्तीति, तदिभागस्यापि व्यञ्जितत्वात् ॥ तच्चापर-
 कश्चिदाह । ननु येषां सत्यामत्यमतविभागविभक्ति-
 यन्त्यकारवर्चसि मस्यागस्या न भविष्यौ, तेषां का दातीति ।
 उच्यते । येषामास्या न भाविनी, ते देवा । एके रागद्वेषा- १०
 भावेन मध्यस्थचेतसाः, अन्ये पुनः रागद्वेषादिकालुष्यकलुषितत्वा-
 दुर्वेद्यचेतसाः । ये दूर्वेद्यचेतसस्तेषां सर्वज्ञेनापि सत्यासत्य-
 विभागप्रतीतिः कर्तुं दुःशकाः किं पुनरपरेणेति तानवगण्य
 मध्यस्थचेतस उद्दिश्य विशेषणादृत्त्या सत्यासत्यमतविभागज्ञान-
 स्योपाय प्राप्तेः सदृशं नमिति । वीरं कथं भूतम् । सदृशं नम् । १५
 मन्तः साधवो मध्यस्थचेतस इति यावत्, तेषां दर्शनं
 ज्ञानमर्गात्सत्यामत्यमतविभागज्ञानं यथावदाप्तत्वरौचाद्यमन्त्रेण
 यस्माद्वीरात्स सदृशं नम् । एतेन श्रीवैरस्य यथावदाप्तत्वा-
 दिस्वरूपमेव परीक्षणीयमिति सूचितम् । अथवा मनां
 साधूनां दर्शनं तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं यस्मात्स सदृशं नम् । अथवा २०
 मन्तो विद्यमाना जीवादयः पदार्थास्तेषां दर्शनं यथावद-
 वल्लोकनं यस्माद्वीरात्स सदृशं नम् । कुत एवंविधम् । यतः

स्याद्वाददेशकं, प्रागुक्तस्याद्वादभाषकम् । एवंविधमपि कुत
इत्याह । यतो जिनं रागद्वेषादिजयनशीलम् । जिनो हि
वीतरागत्वादसत्यं न भाषते, तत्कारणाभावादिति भावः ।
शेषलोकव्याख्यानं प्राप्नुवत् ॥ एवं चात्रैवमुक्तं भवति । ये हि
श्रीवीरस्य यथावदाश्रयादिपरीक्षां विधास्यन्ते स्याद्वादं च
तत्प्रणीतं मध्यस्थतया सम्यगवलोक्य पश्चात्परमतान्यथाकोक-
यिष्यन्ते, ते सत्यासत्यदर्शनविभागकपि स्वयमेवावभोक्त्यन्ते ।
किमस्माद्वचनस्यास्थाकरणाकरणेनेति । एतेन यन्त्रकृता सर्वथाचार्यं
माध्यस्थ्यमेव दर्शितं द्रष्टव्यं, सत्यासत्यदर्शनविभागपरिज्ञानो-
10 पायश्च हितबुद्ध्यान्नाभिहितोऽवगन्तव्यः, . पुरातनैरपीत्यमेव
सत्यासत्यदर्शनविभागस्य कारणात् । तदुक्तं पूज्यश्रीहरिभद्र-
सूरिभिरेव लोकतन्त्रनिर्णये ।

बन्धुर्न नः स भगवान् रिपवोऽपि नान्ये
माचाश्च दृष्टश्चर एकतरोऽपि ज्ञेयः ।
15 श्रुत्वा वचः सुचरितं च पृथग्विशेषं
वीरं गुणातिशयलोलतया श्रिताः स्मः ॥ १ ॥
पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपितादिषु ।
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥ २ ॥

प्रभुश्रीहमसूरिभिरप्युक्तं वीरस्तुतौ ।

न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो न द्वेषमाचादरुचिः परेषु ।

यथावदाश्रयपरीक्षया तु त्वामेव वीरं प्रभुमाश्रिताः स्मः ॥ १ ॥

इति ॥

नयत्र सर्वदर्शनवाच्योऽर्थो तन्तुं प्रकान्तः, स च सख्याति-
कान्तः । तत्कथं स्वर्णीयमानेन प्रस्तुतशास्त्रेण सोऽभिधातुं
शक्नो, जैनादन्यदर्शनानां परसमयापरनामधेयानामसंख्यातत्वात् ।
तदुक्तं भस्मतिस्मृते श्रीभिड्डनेनदिवाकरेण

यावदथा नयवाया तावदथा चैव ज्ञेति नयवाया । 5

यावदथा नयवाया तावदथा चैव परममया ॥ १ ॥

व्याख्या ॥ अनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनो य एतद्देशोऽन्यदेश
निरपेक्षतस्य यदवधारणं सोऽपरिशुद्धो नयः । स एव च
वचनमार्ग उच्यते । एव तानन्तधर्मात्मकस्य सर्वस्य वस्तुन
एकदेशानामितरांशनिरपेक्षायां यावन्त्वाऽवधारणप्रकाराः ॥ १०
भवन्ति, तावन्तो नया अपरिशुद्धा भवन्ति । ते च वचनमार्ग
इत्युच्यन्ते ॥ ततोऽयं गार्थार्थः । सर्वस्मिन् वस्तुनि यावन्तो
यावत्संख्या पञ्चमया वचनानामन्योन्यैकदेशवाचकानां शब्दानां
मार्गा अवधारणप्रकारा भवन्ति, तावन्त एव भवन्ति नयवादाः,
नयानां तत्तद्देशावधारणप्रकाराणां वादाः प्रतिपादकाः 15
शब्दप्रकाराः । यावन्तो नयवादा एकैकांशावधारणवाचक-
शब्दप्रकाराः, तावन्त एव परममया परदर्शनानि भवन्ति,
स्वेच्छाप्रकल्पितविकल्पनिबन्धनत्वात्परममयानां विकल्पानां
चासंख्यत्वात् । अयं भावः । यावन्तो जने तत्तदपरापरवस्त्वैक-
देशानामवधारणप्रतिपादकाः शब्दप्रकारा भवेयुस्तावन्त एव 20
परसमया भवन्ति । तत्तत्क्षेपामपरिमितत्वमेव स्वकल्पनाश्लिषि-
घटितविकल्पानामनियतत्वात् तदुत्थप्रवादानामपि तत्संख्या-

षड्दर्शनसमुच्चयः मटीकः

परिमाणत्वादिति । तदेवं गणनातिगाः परसमया भवन्ति ।
अथवा सूत्रकटाख्ये द्वितीयेऽङ्गे परगवादुकानां त्रीणि गतानि
विषयाधिकानि परिसंख्यायन्ते । तदर्थमग्रहणार्थम् ।

अभिदस्यं किरियाणं अकिरियवादेण होइ चुलमीई ।

अन्नाणिश्च मत्तद्दो वेणदयाणं च धत्तीमं ॥ १ ॥

अस्या व्याख्या ॥ अशीत्यधिकं शतम् । किरियाणंति क्रिया-
वादिनाम् ॥ तत्र क्रियां जीवाद्यस्मितं वदन्तीत्येवंगीनाः
क्रियावादिनाः, मरीचिकुमारकपिलोलूकमाठरप्रभृतयः । ते
पुनरमुनोपायेनाशीत्यधिकशतसंख्या विधेयाः । जीवाजी-
10 वास्तववन्धुसंवरनिर्जरापुण्यापुण्यमोज्ज्वलाश्च पदार्थान् परि-
पाश्या पट्टिकादौ विरचय्य जीवपदार्थश्चाधः स्वपरमेदावपन्य-
सनीयौ । तयोरधो नित्यानित्यभेदौ, तयोरप्यधः कालेश्वरात्म-
नियतस्वभावभेदाः पञ्च न्यसनीयाः । ततश्चैवं विकल्पाः
कर्तव्याः । तद्यथा ॥

15 अस्ति जीवः स्मृतो नित्यः कालत इत्येको विकल्पः । अस्तु
च विकल्पस्यायमर्थः । विद्यते स्वल्पमात्रा स्वेन रूपेण
नित्यश्च कालतः कालवादिनो मते । कालवादिनश्च नाम ते
मन्तव्या ये कालकृतमेव जगत्सर्वं मन्यन्ते । तथा च ते प्राहुः ।
न कालमन्तरेण स्वल्पकाशोकसहकारादिवनस्पतिकुसुमोद्गमफल-
20 बन्धादयो हिमकणानुषङ्गशीतप्रपातनक्षत्रगर्भाधानवर्षादयो
वर्तुविभागसंपादिता वास्तुकुमारयौवनवस्त्रिपञ्चितागमादयो
भावस्याविशेषा भटन्ते, प्रतिनियतकालविभागत एव तेषा-

सुपलभ्यमानत्वात् । अन्यथा सर्वस्य व्यवस्थया भवेत् । न
चेतेदृष्टमिष्टं वा । अपि च । मुद्गमक्तिरपि न कालमन्त्रेण
लोके भवन्ती दृश्यते । किं तु कालक्रमेण । अन्यथा स्थाली-
श्वनादिसामग्रीसंपर्कसंभवे प्रथमसमयेऽपि तस्याभावो भवेत् । न
च भवति । तस्माद्यत्कृतकं तत्सर्वं कालकृतमिति । तथा चोक्तम् । ७

न कालव्यतिरेकेण गर्भवाण्डुभादिकम् ।

यत्किञ्चिच्छाथने लोके तदसौ कारणं किल ॥ १ ॥

किं न कालादृते नैव मुद्गमक्तिरपीच्छते ।

स्थाल्यादिर्मन्त्रिधानेऽपि ततः कालादसौ मता ॥ २ ॥

कालाभावे च गर्भादि भवं स्यादव्यवस्थया । 10

परेष्टहेतुसद्भावमात्रादेव तदुद्भवात् ॥ ३ ॥

कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ४ ॥

अत्र परेष्टहेतुसद्भावमात्रादिति पराभिमतवनितापुरुष-
संयोगादिरूपहेतुसद्भावमात्रादेव तदुद्भवादिति गर्भाद्युद्भव- 15
प्रसङ्गात् । तथा कालः पचति, परिपाकं नयति परिणतिं
नयति भूतानि पृथिव्यादीनि । तथा कालः संहरते प्रजाः,
पूर्वपर्यायात्मन्याय पर्यायान्तुरेण प्रजा लोकान्स्थापयति ।
तथा कालः सुप्तेषु जागर्ति, काल एव सुप्तं जगमापदो
रचतीति भावः । तस्माद् हि स्फुटं दुरतिक्रमोऽपकर्तुमशक्यः 20
काल इति ॥

उक्तेनैव प्रकारेण द्वितीयोऽपि विकल्पो नवरं कालवादिन

इति वक्तव्य ईश्वरवादिन इति वक्तव्यम् । तद्यथा । अस्ति जीवः स्वतो नित्यः ईश्वरतः । ईश्वरवादिनश्च सर्वं जगदीश्वरकृतं मन्यन्ते । ईश्वरं च महसिद्धज्ञानवैराग्यधर्मैश्वर्यरूपचतुष्टयं प्राणिनां च स्वर्गापवर्गयोः प्रेरकमिति । तदुक्तम् ।

5 ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।

ऐश्वर्यं चैवं धर्मश्च महसिद्धं चतुष्टयम् ॥ १ ॥

अज्ञो जन्तुरनौशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा शम्भमेव वा ॥ २ ॥ इत्यादि ।

तृतीयो विकल्प आत्मवादिनाम् । आत्मवादिनो नाम

10 पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि प्रतिपन्नाः ॥

चतुर्थो विकल्पो नियतिवादिनाम् । ते ह्येवमाहुः ।

नियतिर्नाम तत्त्वान्तरमस्ति यदज्ञादेते भवाः सर्वेऽपि नियतेनैव रूपेण प्रादुर्भावमश्रवते, नान्यथा । तथाहि । यद्यदा यतो भवति तत्तदा तत एव नियतेनैव रूपेण भवदुपलभ्यते ।

15 अन्यथा कार्यकारणव्यवस्था प्रतिनियतरूपव्यवस्था च न भवेत्,

नियामकाभावात् । तत एवं कार्यनैयत्यतः प्रतीयमानाभेदां नियतिं को नाम प्रमाणपथकुशलो बाधितुं शक्नोते । नाप्यदन्त्यत्रापि प्रमाणपथव्याघातप्रसङ्गः । तथा चोक्तम्

नियतेनैव रूपेण सर्वे भवा भवन्ति यत् ।

20 ततो नियतिजा ह्येते तत्संख्यपानुवेधतः ॥ १ ॥

यद्यदैव यतो यावत्तत्तदैव ततस्तथा ।

नियतं जायते न्यायात् क एनां बाधितुं क्षमः ॥ २ ॥

पञ्चमो विकल्पः स्वभाववादिनाम् । स्वभाववादिनो
 श्वेवमाहुः । इह वस्तुनः स्वत एव परिणतिः स्वभावः । सर्वे
 भावौ स्वभाववशादुपजायन्ते । तथाहि । मृदः कुम्भो भवति
 न पटादिः । तन्तुभ्योऽपि पट उज्जायते न पटादिः । एतच्च
 प्रतिनियतं भवन् न तथा स्वभावतामन्तरेण घटासंघट्टमाटीकते । 5
 तस्मात्सकलमिदं स्वभावकृतमवसेयम् । तथा चाहुः ।

कः काण्डकानां प्रकरोति तच्छृण्व

विचित्रभावं मृगपरिक्षणां च ।

स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तम् ।

कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ॥ १ ॥

10

वदथाः कण्टकस्त्रीच्छृण्वेजुरेकश्च कुक्षितः ।

फलं च वर्तुलं तस्या वद केन विनिर्मितम् ॥ २ ॥ इत्यादि ।

अपि च । आस्तामन्यत्कार्यजातमिह मुद्रपक्षिरपि न
 स्वभावमन्तरेण भवितुमर्हति । तथाहि । स्थालीन्धनकुलादि-
 सामर्थ्यसंभवेऽपि न कंकदुकमुद्गानां पक्षिरूपसंभवे । 15
 तस्माच्चयद्भावे न भवति तत्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्कृत-
 मिति । स्वभावकृता मुद्रपक्षिरप्येष्टव्या । ततः सकलमेवेदं
 वस्तुजातं स्वभावहेतुकमवसेयमिति ॥

तदेवं स्वत इति पदेन लब्धाः पञ्च विकल्पाः । एवं च
 परत इत्यनेनापि पञ्च लभ्यन्ते । परत इति परेभ्यो व्यावृत्तेन 20
 रूपेणात्मा विद्यते । यतः प्रसिद्धमेतत् । सर्वपदार्थानां
 परपदार्थैकहोपापेक्षया स्वरूपपरिच्छेदो यथा दीर्घत्वाद्यपेक्षया

दृष्टत्वादिपरिच्छेदः । एवमात्मनि स्तम्भादीन्समीक्ष्य तद्व-
तिरिक्तबुद्धिः प्रवर्तते । अतो यदात्मनः स्वरूपं तत्परत एवा-
वधार्यते, न स्तत इति । एवं नित्यत्वापरित्यागेन दश विकल्पा
लभ्याः । एवमनित्यपदेनापि सर्वेऽपि मिश्रिता विंशतिः । एते
५ च जीवपदार्थेन लभ्याः । एवमजीवादिष्वष्टसु पदार्थेषु प्रत्येकं
विंशतिविंशतिविकल्पा लभ्यन्ते । ततो विंशतिर्नवगुणितां
शतमशौत्यन्तरं क्रियावादिनां भवति ॥

तथा न कस्यचित्प्रतिक्षणमवस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया
संभवति, उत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशादित्येवं ये वदन्ति त
१० अक्रियावादिन आत्मादिजास्तित्ववादिन इत्यर्थः । ते च
कोक्रुक्ष काण्डेर्विदरोमकमुगतप्रमुखाः । तथा चाऊरेके ।

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अग्निराणां कुतः क्रिया ।

भूतिर्येषां क्रिया सैव कारणं सैव चोच्यते ॥ १ ॥

एतेषां चतुरशीतिर्भवति । सा चासुमोपायेन द्रष्टव्या ।
१५ पुण्यापुण्यवर्जितशेषजीवाजीवादिपदार्थसप्तकन्यासः । तस्य बाधः
प्रत्येकं स्वपरविकल्पोपादानम् । असत्त्वादात्मनो नित्यानित्यवि-
कल्पो न स्तः । काष्ठादीनां पञ्चानामधस्तात्षष्ठी यदृच्छा
न्दस्यते । इह यदृच्छावादिनः सर्वेऽप्यक्रियावादिनस्ततः
प्राग्यदृच्छा नोपन्यस्ता । तत एवं विकल्पाभिज्ञापः । नास्ति
२० जीवः स्ततः कालत इत्येको विकल्पः । अयं भावः । इह
पदार्थानां लक्षणतः सत्ता निश्चीयते कार्यतोऽपि । न
चात्मनस्तादृगस्ति लक्षणं, येन तत्सत्तां प्रतिपद्येमहितापि

कार्यमणूनाभिश्च महीध्रादि संभवति । अतो नः स्यात्मेति ।
 एवमीश्वरादिवादिभिरपि यदृच्छापर्यन्तेर्विकल्पा वाच्या ।
 सर्वेऽपि मिलिताः एद्विकल्पाः । अगोयां च विकल्पा-
 नामयः प्राग्वद्भावनीयः । नवरं यदृच्छात इति यदृच्छा-
 वादिनां मते । यदृच्छा ह्यनभिधेयपुत्रिकार्थप्राप्तिः ॥ अथ 5
 के ते यदृच्छावादिनः । उच्यते । इह ये भावानां यताना-
 पेक्षया न प्रतिनियतं कार्यकारणभावमिच्छन्ति, किं तु
 यदृच्छया, ते यदृच्छावादिनः, ते श्वेताश्वजः । न खलु
 प्रतिनियतो वस्तुनां कार्यकारणभावस्तथा प्रमाणेनाप्रदृष्टात् ।
 तथाहि । शालूकादपि जायते शालूको । गोमयादपि 10
 जायते शालूकः । वज्रैरपि जायते वज्रिरराणेकाष्टादपि ।
 धूमादपि जायते धूमोऽपीनसंपकादपि । कन्दादपि जायते
 कन्दलो वीजादपि । वटादयो बीजादप्यजायन्ते शाखैकदेशा-
 दपि । गोधूमबीजादपि जायन्ते गोधूमा वंशबीजादपि ।
 ततो न प्रतिनियतः कचिदपि कार्यकारणभाव इति । यदृच्छातः
 कचित्किंचिद्व्रततीति प्रतिपत्तव्यम् । न खल्वन्यथा वस्तुमद्भावं
 पश्यन्तोऽन्यथात्मानं प्रेक्षावन्तः परिक्लेशयन्ति यदुक्तम् ।

अतर्कितोपस्थितमेव सर्वं

चिच्च जनामां सुखदुःखजातम् ।

काकस्थ तालेन यथाभिधातो

न बुद्धिपूर्वोऽस्ति दृष्टाभिमानः ॥ १ ॥

इत्यादि । दृष्टमेव सर्वं जातिजरामरणादिकं लोके काक-

तालौभ्यामिति । तथा च स्वतः षड्विकल्पा लब्धास्तथा न
नास्ति परतः कास्त इत्येवमपि षड्विकल्पा लभ्यन्ते । सर्वेऽपि
मिलिता द्वादश विकल्पा जीवपदेन लब्धाः । एवमजी-
वादिष्वपि षट्सु पदार्थेषु प्रत्येकं द्वादश विकल्पा लभ्यन्ते ।
५ ततो द्वादशभिः सप्त गुणिताश्चतुरशीतिर्भवन्त्यक्रियावादिनां
विकल्पाः ॥

तथा कुर्वितं ज्ञानमज्ञानं तदेषामस्तीत्यज्ञानिकाः । ततो-
ऽनेकम्बरादिति मत्वार्येय इकप्रत्ययः । अथवाज्ञानेन
चरन्तीत्यज्ञानिकाः, अमंचिन्त्यकृतकर्मबन्धवैफल्यादिप्रतिपत्ति-
१० लक्षणाः साकल्यमात्यसुगिभौदपिष्फलाद्वादरायणैर्मिनिवसु-
प्रभृतयः । ते ह्येवं ब्रुवते । न ज्ञानं श्रेयः, तस्मिन् सति
विकल्परूपणायां विवादयोगतश्चित्तकालुष्यादिभासतो दीर्घ-
तरममारप्रवृत्तेः । यदा पुनर ज्ञानमश्रीयते तदा नाहंकार-
१५ संभवो नापि परम्योपरि चित्तकालुष्यभावः, ततो न बन्धसंभवः ।
अपि च । यः संचिन्त्य क्रियते कर्मबन्धः स दारुणविपाकोऽत
एवावश्यवेद्यस्तस्य तौभाभवसायतो निष्पन्नत्वात् । यस्तु मनो-
व्यापारमन्तरेण कायवाक्कर्मवृत्तिमात्रतो विधीयते, न तत्र
मनसोऽभिनिवेशस्ततो नासाववश्यं वेद्यो नापि तस्य दारुणो
२० विपाकः । केवलमतिशुष्कसुधापङ्कधवलितभित्तिगतरजोमल-
इव स कर्मसङ्गः स्वत एव शुभाश्ववसाथपवनविद्योर्भितो-
ऽपद्याति । मनसोऽभिनिवेशाभावस्याज्ञानाभ्युपगमेसमुपजायते,
ज्ञाने सत्यभिनिवेशसंभवात् । तस्मादज्ञानमेव सुसुक्ष्मा-

मुक्तिपथप्रवृत्तेनाभ्युपगन्तव्यं, न ज्ञानमिति ॥ अन्यच्च । भवेद्युक्तो
 ज्ञानस्याभ्युपगमो, यदि ज्ञानस्य निश्चयः कर्तुं पार्यते । यावता
 स एव न पार्यते । तथाहि । सर्वेऽपि दर्शनिनः परस्परं भिन्नमेव
 ज्ञानं प्रतिपन्नाः । ततो न निश्चयः कर्तुं शक्यते, किमिदं सत्य-
 गुतेदमिति । अथ यत्सकलवस्तुसोमसाक्षात्कारिभगवद्वर्धमानो- 5
 यदिष्टादुपजायते ज्ञानं तत्सत्यमेतरत्, असर्वज्ञमूलत्वादिति चेत् ।
 सत्यमेतत्, किं तु स एव सकलवस्तुसोमसाक्षात्कारौ, न तु
 सौगतादिसंमतः सुगतादिरिति कथं प्रतीयते, तद्वाहकप्रमाणा
 भावादिति तदवश्यः संशयः । ननु यस्य दिवः समागत्य देवाः
 पूजादिकं कृतवन्तः, स एव वर्धमानः सर्वज्ञो, न शेषाः सुगता- 10
 दय इति चेन्न, वर्धमानस्य चिरातीतत्वेनेदानीं तद्वावसाहक-
 प्रमाणाभावात् । संप्रदायादवसीयत इति चेत् । ननु सोऽपि
 संप्रदायो धूर्तपुरुषप्रवर्तितः किं वा सत्यपुरुषप्रवर्तित इति कथ-
 मवगन्तव्यं, प्रमाणाभावात् । न चाप्रमाणकं वयं प्रतिपत्तुं शमाः ।
 मा प्रापदतिप्रसङ्गः । अन्यच्च । मायाविनः स्वयमसर्वज्ञा अपि 15
 जगति स्वस्य सर्वज्ञभावं प्रसिक्तटयिषवस्तथाविधेन्द्रास्त्वशाह-
 र्ग्रयन्ति देवानितस्ततः संचरतः स्वस्य पूजादिकं कुर्वतः । ततो
 देवाममदर्शनादपि कथं तस्य सर्वज्ञत्वनिश्चयः । तथा चाह
 'तेन एव स्तुतिकारः समन्तभद्रः ।

देवागमनभोद्यानचामरादिविभूतयः ।

20

मायाविष्यपि दृश्यन्ते जातस्तस्मिन् नो मरणं ॥ १ ॥

भवतु वा वर्धमानस्त्वामी सर्वज्ञस्तथापि तस्य सत्कोऽयमा-

- आराणादिक उपदेशः, न पुनः केनापि धूर्तेन ख्यं विरच्य
प्रवर्तित इति कथमवशेषं, अतीन्द्रिये विषये प्रमाणाभावात् ।
भवतु वा तत्त्वैवायमुपदेशस्तथापि तस्यायमर्थो नान्य इति न
शक्यं प्रत्येतुं, नान्तर्यामि हि शब्दा लोके प्रवर्तन्ते, तथादर्शनात् ।
5 ततोऽन्यथाप्यर्थसंभावनायां कथं विवक्षितार्थं निश्चयः । अत्रास्तेन
हि परचेतोदृत्तेरप्रत्यक्षत्वात् कथमिदं ज्ञायते “एव सर्वज्ञाना-
भिप्रायोऽनेन चाभिप्रायेणायं शब्दः प्रयुक्तो नाभिप्रायान्तरेण”
इति । तदेवं दीर्घतरसंसारकारणत्वात् सम्यग्निश्चयाभावाच्च
न ज्ञानं श्रेयः, किं न ज्ञानमेवेति स्मितम् ॥
- 10 ते चाज्ञानिकाः सप्तषष्टिसंख्या अमुनोपायेन प्रतिपत्तव्याः ।
इह जीवाजीवादीन् पदार्थान्कचित्पट्टादौ व्यवस्थाप्य पर्यन्त
उत्पत्तिः स्थाप्यते । तेषां च जीवादीनां नवानां प्रत्येकमधः
सप्त सत्त्वादयो न्यस्यन्ते । तद्यथा । सत्त्वं १, असत्त्वं २,
सदसत्त्वं ३, अवाच्यत्वं ४, सदवाच्यत्वं ५, असदवाच्यत्वं ६,
15 सदसदवाच्यत्वं ७ चेति । तत्र सत्त्वं स्वरूपेण विद्यमानतमम् ।
१ । असत्त्वं पररूपेणाविद्यमानतमम् । २ । सदसत्त्वं स्वरूपपर-
रूपाणां विद्यमानाविद्यमानतमम् । ३ । तथा तदेव सत्त्वमसत्त्वं
च यदा युगपदेकेन शब्देन क्लृप्तमिष्यते तदा तद्वाच्यः शब्दः
कोऽपि न विद्यत इत्यवाच्यतमम् । ४ । यदा लेको भातः
20 सत्त्वपरस्वावाच्यो युगपद्विवक्ष्यते तदा सदसत्त्वतमम् । ५ ।
यदा लेको भातोऽसत्त्वपरस्वावाच्यश्च यदा सदसत्त्वतमम् । ६ ।
यदा लेको भातः सत्त्वपरस्वावाच्यश्च यदा सदसत्त्वतमम् । ७ ।

वाच्यत्वमिति । ७ । न चैतेभ्यः सप्तभ्यो विकल्पेभ्यो ऽन्यो
 विकल्पः संभवति, सर्वस्यैतेष्वेवान्तर्भावात् । ततः सप्त विकल्पा
 उपन्यस्ताः । सप्त च विकल्पा नवभिर्गुणिता जातास्त्रिषष्टिः ॥
 उत्पत्तेस्तत्कार एवाद्या विकल्पाः । तद्यथा । सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्व-
 मवाच्यत्वं चेति । श्रेयविकल्पत्रयं तदुत्पत्त्युत्तरकात् पदार्थावय- 5
 .वाप्रेषणतोऽवासंभवीति नोक्तम् । एते चत्वारो विकल्पास्त्रि-
 षष्टिमध्ये प्रचोप्यन्ते ततः सप्तषष्टिर्भवन्ति । ततः को जानाति
 जीवः सन्नित्येको विकल्पः । न कश्चिदपि जानाति, तद्वाच्य-
 प्रमाणाभावादिति भावः । ज्ञातेन वा किं तेन प्रयोजनं,
 ज्ञातव्याभिनिवेशहेतुतया परलोकप्रतिपत्तिवत्त्वात् । एवमसदा- 10
 दयोऽपि विकल्पा भावनीयाः । उत्पत्तिरपि किं सतोऽसतः
 सदसतोऽवाच्यस्य वेति को जानाति, ज्ञातेन वा न किञ्चिदपि
 प्रयोजनमिति ॥

तथा विनयेन चरन्तीति वैगयिकाः, वसिष्ठपरान्नर-
 वास्त्रीकिष्वासेक्षामुपसृत्यदत्तप्रभृतयः । एते चानवष्टतस्त्रिणाश्वर- 15
 आद्या विनयप्रतिपत्तिस्तथा वेदितव्याः । ते च द्वाभिन्न-
 संख्या असुगोपायेन ब्रूय्याः । सुरनृपतिवृत्तिविराधममाह-
 पित्रूपेभ्यस्तु ज्ञानेन कायेन मनसा वाचा दानेन च देव-
 काक्षोपपन्नेन विनयः कार्य इति चत्वारः काथादयः स्थाप्यन्ते ।
 चत्वारस्तदभिर्गुणिता जाता द्वाभिन्नम् ॥ 20

एवमेतानि त्रीणि प्रतानि त्रिगण्यधिकानि परदर्शनानां
 भवन्ति ॥

अथवा लोकस्वरूपेऽप्यनेके वादिनो ऽनेकधा विप्रवदन्ते ।
तद्यथा । केचिन्नारीश्वरजं जगन्निगदन्ति । परे सोमाम्नि-
संभवम् । वैशेषिका द्रव्यगुणादिषष्टिकल्पम् । केचित्काश्यप-
कृतम् । परे दक्षप्रजापतीयम् । केचिद् ब्रह्मादिचैकमूर्ति-
5 सृष्टम् । वैष्णवा विष्णुमयम् । पौराणिका विष्णुनाभिपद्मज-
ब्रह्मजनितमादृजम् । त एव केचिदवर्णम् । ब्रह्मणा वर्णादिभिः
सृष्टम् । केचित्कालकृतम् । परे चित्याद्यष्टमूर्तीश्वरकृतम् । अन्ये
ब्रह्मणो मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिजन्मकम् । सांख्याः प्रकृतिभवम् ।
शाक्या विज्ञप्तिमात्रम् । अन्य एकजीवात्मकम् । केचिदनेक-
10 जीवात्मकम् । परे पुरातनकर्मकृतम् । अन्ये स्वभावजम् ।
केचिदक्षरजातभूतोद्भूतम् । केचिदण्डप्रभवम् । आश्रमी त्वहेतु-
कम् । पूरणो नियतिजनितम् । पराशरः परिणामप्रभवम् ।
केचिद्यादृष्टिकम् । नैकवादिनोऽनेकस्वरूपम् । तुरुष्का गोक्षा-
मिमानैकदिश्यपुरुषप्रभवम् । इत्यादयोऽनेकवादिनो विद्यन्ते ।
15 एषां स्वरूपं लोकतत्त्वनिर्णयात् चारिभद्रादसातथ्यम् । एवं
सर्वगतादिजीवस्वरूपे ज्योतिष्कादिचारस्वरूपे च नैके
विप्रतिपद्यन्ते । तथा बौद्धानामष्टादशनिकायभेदा वैभाविक-
सौचान्तिकयोगाचारमाध्यमिकादिभेदा वा वर्तन्ते । जैमिनेय
ग्रन्थकृता बहवो भेदा ।

20 ओवेकः कारिकां वेत्ति तत्त्वं वेत्ति प्रभाकरः ।

वामनस्वरूपं वेत्ति च किञ्चिदपि रेवणः ॥ १ ॥

अपरेऽपि बह्वदककुटीचरहंसपरमहंसभाट्टप्रभाकरादयो-

ऽनेकेऽन्तर्भेदाः । सांख्यानं चरकादयो भेदाः । अन्येषामपि सर्वदर्शनानां देवतत्त्वप्रमाणमुक्तिप्रभृतिस्वरूपविषये तत्तदनेक-
 शिष्यसंतानकृतास्तत्तद्व्यकारकृता वा मतभेदा बहवो विद्यन्ते ।
 तदेवमनेकानि दर्शनानि लोकेऽभिधीयन्ते ॥ तानि च सर्वाणि
 देवतातत्त्वप्रमाणादिभेदेनात्रात्पीयसा प्रस्तुतग्रन्थेनाभिधातुम- 5
 शक्यानि; तत्कथमत्राचार्येण सर्वदर्शनवाच्योऽर्थो निगद्यत इत्येवं
 गदितुमशक्योऽर्थो वक्तुं प्रत्यज्ञायि, गगनाङ्गुलप्रमितिरीव
 पारावारोभयतटसिकताकणगणनमिवात्यन्तं दुःशक्योऽयमर्थः
 प्रारब्ध इति चेत् । सत्यमेतद्यद्यवान्तरतद्भेदापेक्षया वक्तुमेषोऽर्थः
 प्रक्रान्तः स्यात् । यावता तु मूलभेदापेक्षयैव यानि सर्वाणि 10
 दर्शनानि तेषामेव वाच्योऽत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातोऽस्ति नोत्तर-
 भेदापेक्षया, ततो न कश्चन दोषः । सर्वशब्दं च व्याचक्षाणै-
 रस्माभिः पुराप्ययमर्थो दर्शित एव, परं विस्मरणशीलेन
 भवता विस्मारित इति ॥

एनमेवार्थं ग्रन्थकारोऽपि साक्षादाह

15

दर्शनानि षडेवात्र मूलभेदव्यपेक्षया ।

देवतातत्त्वभेदेन ज्ञातव्यानि मनीषिभिः ॥ २ ॥

अत्र प्रस्तुतेऽस्मिन्ग्रन्थे दर्शनानि षडेव मूलभेदव्यपेक्षया
 मूलभेदापेक्षया मनीषिभिर्मैधाविभिर्ज्ञातव्यानि । न पुनरवा-
 न्तरतद्भेदापेक्षयाधिकानि परस्मार्थतत्त्वेषामेवैवान्तर्भावात् । षडे- 20
 वेति सावधारणं पदम् । येन हेतुना मूलभेदानां षोडश-

मित्याशंक्याह । देवतातत्त्वभेदेनेति । देवा एव देवताः, स्मार्थेऽपि
 तत्प्रत्ययः । तत्त्वानि प्रमाणैरुपपन्नाः । तत्तत्प्रमाणसम्पत्तौऽर्थाः ।
 इन्ने देवतातत्त्वानि, तेषां भेदेन पार्थक्येन । ततोऽयमपार्थः ।
 देवतातत्त्वभेदेन यतो दर्शनानां षडेव मूलभेदा भवेयुस्ततः
 5 षडेवांश्च दर्शनानि वक्ष्यन्ते, न पुनस्तत्तत्भेदापेक्षयाधिका-
 नीति । एतेन प्राक्तनश्लोके सर्वशब्दग्रहणेऽपि षडेवांश्च दर्श-
 नानि वक्तुं प्रतिज्ञातानि सन्तीति ज्ञापितं द्रष्टव्यम् ॥

अथ षष्ठां दर्शनानां नामान्वाह

बौद्धं नैयायिकं सांख्यं जैनं वैशेषिकं तथा ।

10 जैमिनीयं च नामानि दर्शनानाममून्यहो ॥ ३ ॥

बुद्धाः सुगतास्ते च सप्त भवन्ति । विपश्यी १ शिखी २
 विश्वभूः ३ क्रकुच्छन्दः ४ काश्चनः ५ काश्यपः ६ शाक्यसिंह-
 सेति ७ । तेषामिदं दर्शनं बौद्धम् ॥ न्यायं न्यायतर्कमण-
 पादर्विप्रणीतं ग्रन्थं विद्वन्धीयते वेति नैयायिकास्तेषामिदं
 15 दर्शनं नैयायिकम् ॥ संख्यां प्रकृतिप्रभृतितत्त्वपञ्चविंशतिरूपां
 विद्वन्धीयते वा सांख्याः । यदा तात्त्व्यादिरपि शास्त्र-
 धनिरस्तीति वृद्धावायः । तच्च ग्रन्थनामा कश्चिदाद्यः पुरुष-
 विशेषस्तस्यापत्यं पौत्रादिरिति मर्गादित्यात् यज्जप्रत्यये शांखा-
 सेषामिदं दर्शनं सांख्यं शांख्यं वा ॥ जिना ऋषभादयस्तु-
 20 र्विंशतिरर्हणस्तेषामिदं दर्शनं जैनम् । एतेन चतुर्विंशतेरपि
 जिनामनेकैरेव दर्शनमजनिह, न पुनस्तेषां भिन्नो मतभेदः

कोऽप्यासौदित्यावेदितं भवति ॥ नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्या विशेषा
एव । वैशेषिकं, विनयादिभ्य इति स्वार्थ इकण् । तद्वैशेषिकं
विदन्त्यधीयते वा, तदेत्यधीत, इत्यणि वैशेषिकास्तेषामिदं
वैशेषिकम् ॥ जैमिनिराद्यः पुरुषविशेषस्तस्येदं मतं जैमिनीयं
मीमांसकापरनामकम् ॥

5

•• तथाग्रन्थकारस्यापि समुच्चयार्थः । एवमन्यत्राप्यवसेयम् ।
अमूनि षडपि दर्शनानां नामानि । अहो इति श्रित्यामन्त्रणे ।
आमन्त्रणं च श्रित्याणां चित्तव्यासङ्गत्याजनेन ग्राह्यप्रवणा-
द्याभिमुखीकरणार्थमन्योपन्यस्तम् ॥

[अथ बौद्धमतम्] ।

अथ यथोद्देशस्य निर्देश इति न्यायादादौ बौद्धमतमाचष्टे ।

तत्र बौद्धमते तावद्देवता सुगतः किल ।

चतुर्णामार्यसत्यानां दुःखादीनां प्ररूपकः ॥ ४ ॥

तत्रग्रन्थो निर्धारणार्थः, तावच्छब्दोऽवधारणे । तेषु दर्शने- 10
न्यपराधि तावन्निष्ठान्तु, बौद्धमतमेव प्रथमं निर्धार्योच्यते
इत्यर्थः । अथ चादौ बौद्धदर्शनोपलक्षणार्थं सुगन्धित्रियानुपपत्त्या
बौद्धानां शिष्टप्रवृत्त्यादिप्रारूपं प्रदर्शयते । अमरो मौख्यं

कृत्तिः कमण्डलुश्च लिङ्गम् । धातुरक्तमागुत्कं परिधानं वेषः ।
शौचक्रिया बह्वी ।

मृद्वी ग्रथ्या प्रातस्तथाय पेया भक्तं मध्ये पानकं चापराद्धे ।

द्राक्षाखण्डं शर्करा चार्धरात्रे मोक्षस्थाने शाक्यपुत्रेण दृष्टः ॥ १ ॥

5 मणुष्यं भोयणं भुञ्ज मणुष्यं सयणासणं ।

मणुष्यंमि अगारंमि मणुष्यं ज्ञायए सुणी ॥ २ ॥

भिचार्या पात्रे पतितं सर्वं शुद्धमिति मन्थामा मांसमपि
भुञ्जते । ब्रह्मचर्यादिस्वकीयक्रियायां च भृशं दृढतमा भवन्ति ।

इत्यादिराचारः । धर्मबुद्धसङ्गरूपं रत्नत्रयम् । तारादेवी शासने

10 विघ्ननाग्निनी । विपश्चादयः सप्त बुद्धाः कण्ठे रेखाचयाङ्किताः
सर्वज्ञा देवाः । बुद्धस्तु सुगतो धर्मधातुरित्यादीनि तन्ना-
मानि । भिक्षुसौगतशाक्यश्रौद्धोदनिमुत्ततायागतशून्यवादिना-
मानो बौद्धाः । तेषां श्रौद्धोदनिधर्मोत्तरार्धधर्मकीर्तिप्रज्ञा-
करदिग्भागप्रमुखा ग्रन्थकारा गुरवः ॥

15 अथ प्रस्तुतश्लोकोऽग्रतो व्याख्यायते । बौद्धमते बौद्धदर्शने
सुगतो बुद्धो देवता देवः । किलेत्याप्तप्रवादे । कौटुशः सः ।

चतुर्णामित्यादि । आराद्धराधाताः सर्वहेयधर्मभ्य इत्यार्याः ।

पृषोदरादित्वाद्रूपनिष्पत्तिः । सतां साधूनां पदार्थानां वा

यथासंभवं मुक्तिप्रापकत्वेन यथावस्थितवस्तुरूपचिन्तनेन च

20 हितानि सत्यानि । अथवा सङ्गो हितानि सत्यानि ।

आर्याणां सत्यानि आर्षस्त्यानि तेषामार्यसत्यानामित्यर्थः ।

चतुर्णां दुःखादीनां दुःखसमुदयमार्गनिरोधलक्षणानां तत्त्वानां

प्ररूपको देशकः ॥ तत्र दुःखफलभूताः पञ्चोपादानस्कन्धा
विज्ञानादयो वक्ष्यमाणाः । त एव तृष्णासहाया हेतुभूताः ।
समुदयः समुदेति स्कन्धपञ्चकलक्षणं दुःखमस्मादिति व्युत्प-
त्तितः । निरोधहेतुनैरात्म्याद्याकारश्चित्तविशेषो मार्गः । मार्गण्
अन्वेषणे, मार्ग्यतेऽन्विष्यते याच्यते निरोधार्थिभिरिति चुरा- 5
दिणिजन्तत्वेनाप्रत्ययः । निःक्लेशावस्था चित्तस्य निरोधः ।
निरुध्यते रागद्वेषोपहतचित्तलक्षणः संसारोऽनेनेति करणे
घञि, मुक्तिरित्यर्थः । दुःखादोनामित्यत्रादिशब्दोऽनेकार्थोऽपि
व्यवस्थार्थो मन्तव्यः । यदुक्तम्

सामीप्ये च व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा । 10

चतुर्थ्येषु मेधावी आदिशब्दं तु लक्षयेत् ॥ १ ॥

तत्रादिशब्दः सामीप्ये यथा यामादौ घोष इति, व्यव-
स्थायां यथा ब्राह्मणादयो वर्णा इति, प्रकारे यथा आख्या
देवदत्तादय इति देवदत्तसदृशा आख्या इत्यर्थः, अवयवे यथा
सम्भादयो गृहा इति । अत्र तु व्यवस्थार्थः संगच्छते । दुःख- 15
मादि प्रथमं येषां तानि तथा तेषामिति वज्रव्रीहिः ॥

अथ दुःखतत्त्वं व्याचिख्यासुराह ।

दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥ ५ ॥

दुःखं दुःखतत्त्वं किमित्याह । संसरन्ति स्थानात्स्थानान्तरं 20
भवाद्भवान्तरं वा गच्छन्तीत्येवंग्रीक्षाः संसारिणः स्कन्धाः ।

अचेतना अचेतना वा परमाणुप्रचयविशेषाः । ते च स्कन्धाः
 पञ्च प्रकीर्तिताः । वाक्यस्य सावधारणत्वात्पञ्चैवाख्याताः । न
 त्वपरः कश्चिदात्माख्यः स्कन्धोऽसीति । के ते स्कन्धा इत्याह ।
 विज्ञानमित्यादि । विज्ञानस्कन्धः, वेदनास्कन्धः, संज्ञास्कन्धः,
 5 संस्कारस्कन्धः, रूपस्कन्धश्च । एवमग्न्यः पूरणार्थं, अग्न्यः
 समुच्चये । तत्र रूपविज्ञानं रसविज्ञानमित्यादि निर्विकल्पकं
 विज्ञानं विशिष्टज्ञानं विज्ञानस्कन्धः । निर्विकल्पकं च ज्ञान-
 मेवंरूपमवसेयम् ।

अस्ति ज्ञानोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकं ।

10 बालमूकादिविज्ञानसदृशं शङ्खवसुजम् ॥ १ ॥ इति ॥

सुखा दुःखा अदुःखसुखा चेति वेदना वेदनास्कन्धः ।
 वेदना हि पूर्वकृतकर्मविपाकतो जायते । तथा च सुगतः
 कदाचिद्विषयमटाव्यमानः कष्टकेन चरणे विह्वलः प्राह ।

इत एकमवते कष्टे शक्त्वा मे पुरुषो हतः ।

15 तत्कर्मणो विपाकेन पादे विह्वोऽस्मि भिषवः ॥ इति ॥

संज्ञानिमित्तोद्ग्रहणात्मकः प्रत्ययः संज्ञास्कन्धः । तत्र संज्ञा
 गौरित्यादिका । गोत्वादिकं च तत्प्रतिपत्तिनिमित्तम् । तथो-
 द्ग्रहणा धोवना, तदात्मकः प्रत्ययो नामजात्यादिधोवनात्मकं
 अविकल्पकं ज्ञानं संज्ञास्कन्ध इत्यर्थः ॥ पुण्यापुण्यादिधर्म-
 20 समुदायः संस्कारस्कन्धः, यस्य संस्कारस्य प्रबोधात्पूर्वाभूतै
 विषये कारणादि समुत्पद्यते ॥ इतिबीभात्यादयो रूपादयश्च
 रूपस्कन्धः । न चैतेभ्यो विज्ञानादिभ्यो व्यतिरिक्तः कश्चनतात्पर्यः

पदार्थः सुखदुःखेष्वादेवज्ञानाधारभूतोऽध्यवेषावसीयते । नाप्यनु-
मानेन, तद्व्यभिचारिणिज्ञानदृष्ट्याभावात् । न च प्रत्यक्षानुमान-
व्यतिरिक्तमर्याविसंवादि प्रमाणान्तरमस्तीति । ते च पञ्च
स्कन्धाः क्षणमात्रावस्थाधिग एव वेदितव्याः, न पुनर्नित्याः
किथत्कालावस्थाधिगो वा । एतच्च क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इत्यत्र 5
दर्शयिष्यते ॥ दुःखतत्त्वं पञ्चभेदतयाभिधायाथ दुःखतत्त्वस्य
कारणभूतं समुदयतत्त्वं व्याख्याति ।

समुदेति यतो लोके रागादीनां गणो ऽखिलः ।

आत्मात्मौघभावाख्यः समुदयः स उदाहृतः ॥ ६ ॥

यतो यस्मात्समुदयालोके लोकमध्ये रागादीनां रागदे- 10
वादिदोषाणां गणः समवायो ऽखिलः समस्तः समुदेति
समुद्भवति । कौटुम्भो गण इत्याह । आत्मात्मौघभावाख्यः ।
आत्मा खं, आत्मीयः स्वकीयः, तयोर्भावस्तत्त्वम् । आत्मात्मौघ-
भावः अयमात्मा अयं आत्मीय इत्येवं संबन्ध इत्यर्थः । उप-
लक्षणत्वादयं परो ऽयं च परकीय इत्यादि संबन्धो द्रष्टव्यः । स 15
एवास्मात् नाम चक्षुः स आत्मात्मौघभावाख्यः । अयं भावः ।
आत्मात्मौघसंबन्धेन परपरकीयादिसंबन्धेन वा यतो रागदेवा-
दयः समुद्भवन्ति, समुदयो वास्तवतत्त्वम् । बौद्धमत उदाहृतः
कथितः । अतोऽन्योऽर्थः सप्तमवाचरपुद्गले कन्दोन्तरसङ्गावा-
चरान्तराभावाद्वा । अतोऽन्योऽर्थः सप्तमवाचरपुद्गले कन्दोन्तरसङ्गावा- 20

अथ दुःखसमुदयतत्त्वयोः संसारनिमित्तयोर्विपक्षभूते मार्ग-
निरोधतत्त्वे प्रपञ्चयन्नाह ।

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इत्येवं वासना यका ।

स मार्ग इह विज्ञेयो निरोधो मोक्ष उच्यते ॥ ७ ॥

- 5 परमनिष्कृष्टः कालः क्षणः । तत्र भवाः क्षणिकाः क्षणमात्राव-
स्थितय इत्यर्थः । सर्वे च ते संस्काराश्च पदार्थाः सर्वसंस्काराः
क्षणविनश्वराः सर्वे पदार्था इत्यर्थः ॥ तथा च बौद्धा अभिदधति ।
स्वकारणेभ्यः पदार्थ उत्पद्यमानः किं विनश्वरस्वभाव उत्पद्यते
ऽविनश्वरस्वभावो वा । यद्यविनश्वरस्वभावः, तदा तद्वापिकायाः
- 10 क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाया अभावात्पदार्थस्यापि व्याप्यस्याभावः
प्रसजति । तथाहि । यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसदिति ।
स च नित्योऽर्थोऽर्थक्रियायां प्रवर्तमानः क्रमेण वा प्रवर्तते यौग-
पद्येन वा । न तावत्क्रमेण, यतो ह्येकस्य अर्थक्रियायाः करण-
काले तस्यापरार्थक्रियायाः करणस्वभावो विद्यते न वा । यदि
- 15 विद्यते, कुतः क्रमेण करोति । अथ सहकार्यपेक्षया इति चेत्,
तेन सहकारिणा तस्य नित्यस्य कश्चिदतिशयः क्रियते न वा ।
यदि क्रियते, तदा किं पूर्वस्वभावपरित्यागेन क्रियते ऽपरि-
त्यागेन वा । यदि परित्यागेन, ततो ऽतादवस्थ्यापत्तेर-
नित्यत्वम् । अथ पूर्वस्वभावापरित्यागेन, ततस्तस्य नित्यस्य
- 20 तत्त्वतोपकाराभावात्किं सहकार्यपेक्षया कर्तव्यम् । अथाकिञ्चि-
त्करा ऽपि सहकारी तेन विग्रिष्टकार्यार्थमपेक्षते । यतः ।

अपेक्ष्यते परः कश्चिद्यदि कुर्वीत किञ्चन ।

यदकिञ्चित्करं वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते ॥१॥

अथ तस्य प्रथमार्थक्रियाकरणकाले उपरार्थक्रियाकरणस्वभावो न विद्यते । तथा च सति स्पष्टैव नित्यताज्ञानिः । अथासौ नित्यो ऽर्थो यौगपद्येनार्थक्रियां कुर्यात् । तथा सति प्रथमक्षण 5 एवाग्रेसार्यक्रियाणां करणाद्वितीयक्षणे तस्याकर्तृत्वं स्यात् । तथा च सैवानित्यतापत्तिः ॥ अथ तस्य तत्त्वभावत्वात् ता एवार्थ- क्रिया भूयो भूयो द्वितीयादिक्षणेऽपि कुर्यात्, तदसंप्रतं कृतस्य करणाभावादिति । किं च द्वितीयादिक्षणसाध्या अप्यर्थसार्थाः प्रथमक्षण एव प्राप्नुवन्ति, तस्य तत्त्वभावत्वात्, अतत्त्वभावे च 10 तस्यानित्यत्वप्राप्तिरिति । तदेवं नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थ- क्रियाविरहाच्च स्वकारणेभ्यो नित्यस्योत्पाद इति ॥ अथ विनश्यत्स्वभावः समुत्पद्यते । तथा च सति विघ्नाभावादायातम- स्मदुक्तमग्रेसपदार्थजातस्य क्षणिकत्वम् । तथा चोक्तम् ।

जातिरेव हि भावानां विनाशे हेतुरिष्यते ।

15

यो जातस्तु न च ध्वस्तो नश्येत्पश्चात्स केन वा ॥१॥

नन्वनित्यत्वे सत्यपि यस्य घटादिकस्य यदैव सुद्धरादि- सामग्रीसाकल्यं तदैव तद्विनश्यत्माकल्पते न पुनः प्रतिक्षणं, ततो विनाशकारणापेक्षानामनित्यानामपि पदार्थानां न क्षणिकत्व- मिति । तदेतदनुपासितगुरोर्वचः, यतो सुद्धरादिसन्धिधाने 20 सति यो ऽस्य घटादिकस्यान्यावस्थार्था विनाशस्वभावः स स्वभाव- साक्ष्योत्पत्तिरसमये विद्यते न वा । विद्यते चेत्, आपतितं तर्हि

- तदुत्पत्तिसमनन्तरमेव विनश्वरत्वम् । अथ न विद्यते स स्वभाव
उत्पत्तिसमये, तर्हि कथं पश्चात् भवेत् । अथेदृश एव तस्य
स्वभावो वदुत किञ्चनमपि काष्ठं स्थित्वा तेन विनष्टमिति
चेत्, तर्हि सुझरादिसन्निधाने ऽप्येव एव तस्य स्वभावः स्यात् ।
5 ततो भूयो ऽपि तेन तावत्काष्ठं खेयम् । एवं च सुझरादि-
घातप्रतपाते ऽपि न विनाशो भवेत् । जातं कल्याणव्याधित्वं
घटादिः । तथा च जगद्भवहारव्यवस्था विलोपपातकपङ्क्तिज्ञता ।
इत्यभ्युपेयमनिच्छुनापि क्षणव्यधित्वं पदार्थानाम् । प्रयोगस्त्वेवम् ।
यदिनश्वरस्वभावं तदुत्पत्तिसमये ऽपि तत्स्वरूपं, यथान्यक्ष-
10 वर्तिघटस्य स्वरूपम् । विनश्वरस्वभावं च रूपरसादिकमुद्द्यत
आरभ्येति स्वभावहेतुः । तदेवं विनाशहेतोरकिञ्चित्करत्वात् ।
स्वहेतुत एव पदार्थानामनित्यानामेवोत्पत्तेः अपिकत्वमवस्थित-
मिति । ननु यदि क्षणव्यधित्वो भावः, कथं तर्हि स एवाव-
मिति ज्ञानम् । उच्यते । निरन्तरसदृशापरापरक्षणाभिरीक्ष-
15 चैतन्योदयादविद्यानुबन्धाच्च पूर्वक्षणाप्रसक्तकाल एव दीपकशि-
कायां दीपकशिकान्तरमिव तत्सदृशमपरं क्षणान्तरमुद्द्यते ।
तेन समानाकारज्ञानपरंपरापरिचयचिरतरपरिणामाभिरन्तरो-
दयाच्च पूर्वक्षणानामत्यन्तोच्छेदे ऽपि स एवायमित्यव्यवसायः
प्रसभं प्रादुर्भवति । दृश्यते च यथाक्षुण्णपुनरुत्पत्तेषु नक्षत्र-
20 कक्षायादिषु स एवायमिति प्रतीतिः, तथेहापि किं न
संभाव्यते स्वप्नमेव । तस्मिन्निर्दिष्टं यत्तत्तत्त्वधिकमिति ।
जात एव पुनियुक्तमैतत् चयिकाः सर्वसंस्कारा इति । अथ ।

प्रसृतं प्रसूयते । अणिकाः सर्वसंस्कारा इत्यत्र इतिशब्दात्प्रका-
 रायात् नास्मात्मा कश्चन, किं तु ज्ञानवृत्तिसंज्ञा एव सन्ती-
 त्यादिकमत्र गृह्यते । ततो ऽयमर्थः । अणिकाः सर्वे पदार्थाः,
 नास्मात्मेत्याद्याकारा एवमौदृशी यका, स्वार्थे कप्रत्यये, वा
 वाचना पूर्वज्ञानजनिता तदुत्तरज्ञाने शक्तिः अणपरंपराप्राप्ता 5
 भागशी प्रतीतिरित्यर्थः ॥ स मार्गो नामार्थसत्यं, इह बौद्धमते,
 विज्ञयो ऽवगमस्यः । सर्वपदार्थचक्षिकत्वेनैराव्याद्याकारक्षिप्त-
 विशेषो मार्ग इत्यर्थः । स च निरोधस्य कारणं द्रष्टव्यः ॥ अथ
 चतुर्थमार्थसत्यमाह । निरोधो निरोधनामकं तत्त्वं, मोक्षो
 ऽपवर्गः, उच्यते ऽभिधीयते । चित्तस्य निःक्लेशावस्थारूपो 10
 निरोधो मुक्तिर्निगद्यत इत्यर्थः । एतानि दुःखादीन्वार्थसत्यानि
 चत्वारि यानि पञ्चकृताचानन्तरमेवोक्तानि सौचान्तिकमतेनैवेति
 विज्ञेयम् । वैभाषिकादिभेदनिर्देशं विना सामान्यतो बौद्धमतेन
 तु द्वादशैव ये पदार्था भवन्ति तानपि संप्रति विदधुः
 श्लोकसेनमाह ।

15

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।

धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि च ॥ ८ ॥

पञ्चसंज्ञानोन्द्रियाणि श्रोत्रचक्षुर्ग्राह्यरसनस्पर्शरूपाणि ।

शब्दाद्याः शब्दरूपरसगन्धस्पर्शा पञ्च विषया इन्द्रियगोचराः ।

मानसं चित्तं यच्च शब्दाद्यतनमिति नामान्तरम् । धर्माः 20

सुखदुःखादयमव्ययमाद्यतनं गृह्यं शरीरमित्यर्थः । एतावन्मनसो-

क्तानि द्वादशसंख्यानि आयतनानि आयतनसंज्ञानि तत्त्वानि,
 चः समुच्चये, न केवञं प्रागुक्तानि चत्वारि दुःखादीन्वेव किं
 त्वेतानि द्वादशायतनानि च भवन्ति । एतानि आयतनानि
 क्षणिकानि ज्ञातव्यानि । यतो बौद्धा अत्रैवमभिदधते । अर्थ-
 5 क्रियालक्षणं सत्त्वं प्रागुक्तन्यायेनाक्षणिकास्त्रिवर्तमानं क्षणिके-
 खेवावतिष्ठते । तथा च सति सुलभं क्षणिकत्वानुमानं
 यत्सत्तत्क्षणिकं, यथा प्रदीपकलिकादि । सन्ति च द्वादशा-
 यतनानीति । अनेन चानुमानेन द्वादशायतनव्यतिरिक्तस्थाप-
 रस्यार्थस्याभावात्, द्वादशस्वायतनेष्वेव क्षणिकत्वं व्यवस्थितं
 10 भवतीति ॥

तदेवं सौत्रान्तिकमतेन चत्वारि दुःखादीनि तत्त्वानि,
 सामान्यतो बौद्धमतेन आयतनरूपाणि द्वादश तत्त्वानि प्रतिपाद्य
 संप्रति प्रमाणस्य विशेषलक्षणमत्राभिधानीयम् । तच्च सामान्य-
 लक्षणाविनाभावीति प्रथमं प्रमाणस्य सामान्यलक्षणमुच्यते ।
 15 प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमिति । अविसंवादकं ज्ञानं प्रमाणम् ।
 अविसंवादकत्वं चार्थप्रापकत्वेन व्याप्तमर्थाप्रापकस्याविसंवादित्वा-
 भावात्, के गोष्ठुकज्ञानवत् । अर्थप्रापकत्वं च प्रवर्तकत्वेन व्यापि,
 अप्रवर्तकस्यार्थाप्रापकत्वात् । तद्वदेव प्रवर्तकत्वमपि विषयोप-
 दर्शकत्वेन व्याप्त्ये । न हि ज्ञानं हस्ते गृहीत्वा पुरुषं प्रवर्तयति,
 20 स्वविषयं त्वपदर्शयत्प्रवर्तकमुच्यते प्रापकं चेति । स्वविषयोप-
 दर्शकत्वव्यतिरेकेण नान्यत्प्रापकत्वम् । तच्च शक्तिरूपम् । उक्तं च
 “प्रापकशक्तिः प्रामाण्यं तदेव च प्रापकत्वम्” इति ॥

स्वविषयोपदर्शके च प्रत्यक्षानुमाने एव, न ज्ञानान्तरम् ।
 अतस्ते एव लक्षणार्थे, तथोक्तं दयोरप्यविसंवादकत्वमसि
 लक्षणम् । प्रत्यक्षेण स्वार्थक्रियासाधकं वस्तु - दृष्टतयावगतं
 सत्प्रदर्शितं भवति, अनुमानेन तु दृष्टलिङ्गाव्यभिचारितया-
 व्यवसितं सत्प्रदर्शितं भवतीत्यनयोः स्वविषयप्रदर्शकत्वमेव 5
 प्रापकत्वम् । यद्यपि च प्रत्यक्षस्य लणो ग्राह्यः स च निवृत्तत्वात्
 प्राप्यते, तथापि तत्संतानो ऽध्यवसेयः । प्रवृत्तौ प्राप्यत इति,
 संतानविषयं प्रदर्शितार्थप्रापकत्वमध्यक्ष्य प्रामाण्यम् । ✓ अनु-
 मानस्य तु लिङ्गदर्शने विकल्पः स्वाकारो ग्राह्यो न बाह्यो
 ऽर्थः । प्राप्यस्तु बाह्यः । स्वाकाराभेदेनाध्यवसित इति । 10
 तद्विषयमस्यापि प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं प्रामाण्यम् । तदुक्तम्
 “न ज्ञाभामर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानो ऽर्थक्रियायां विसंवाद्यते”
 इति । प्राप्यमाणं च वस्तु नियतदेशकास्वाकारं प्राप्यत इति
 तथाभूतवस्तुप्रदर्शकयोः प्रत्यक्षानुमानयोरेव प्रामाण्यं, न
 ज्ञानान्तरस्य । तेन पीतशङ्खगदिग्राहिज्ञानानामपि प्रापकत्वा- 15
 त्प्रामाण्यप्रसक्तिर्न भवति, तेषां प्रदर्शितार्थप्रापकत्वात् ।
 यद्देशकास्वाकारं हि वस्तु तैः प्रदर्शितं, न तत्तथा प्राप्यते ।
 यच्च यथा प्राप्यते, न तैस्तथा प्रदर्शितं, देशादिभेदेन
 वस्तुभेदस्य निश्चितत्वादिति न तेषां प्रदर्शितार्थप्रापकता ।
 ततो न प्रामाण्यमपि ॥ नापि प्रमाणद्वयव्यतिरिक्तं ग्रन्थादिकं 20
 प्रदर्शितार्थप्रापकत्वेन प्रमाणं, तत्प्रदर्शितस्य देशाद्यनिश्चत-
 स्कार्यसाधनेन प्राप्तुमशक्तेः । तत्प्रदर्शितार्थज्ञानियतत्वं च

साक्षात्पारंपर्येण वा प्रतिपाद्यादेरर्थानुपपत्तेः । ततः स्थितं
 प्रदर्शितार्थप्रापणशक्तिसंभावमविसंवादकत्वं ग्रामाण्यं इत्योरेव,
 प्रापणशक्तिश्च • प्रमाणस्यार्थाविनाभावनिमित्तदर्शनपृष्ठभाविना
 विकल्पेन निश्चीयते । तथाहि । प्रत्यक्षं दर्शनापरनामकं यतो
 5 ऽर्थादुत्पन्नं तद्दर्शकमात्मानं स्नानुरूपावसायोत्पादनाभिस्थित-
 दर्थाविनाभावित्वं प्रापणशक्तिनिमित्तं ग्रामाण्यं स्वतो निश्चिनी-
 तीत्युच्यते, न पुनर्ज्ञानान्तरं तन्निश्चायकमपेक्षते ऽर्थानु-
 भूताविव । ततो ऽविसंवादकत्वमेव प्रमाणलक्षणं युक्तम् । अथ
 प्रमाणस्य विशेषलक्षणं विवक्षुः प्रथमं प्रमाणसंख्यां नियमयन्नाह ।

10 प्रमाणे हे च विज्ञेये तथा सौगतदर्शने ।

प्रत्यक्षमनुमानं च सम्यग्ज्ञानं द्विधा यतः ॥ ६ ॥

तथाग्रन्थः प्रगुक्ततत्त्वापेक्षया समुच्चये, चग्रन्थो ऽवधारणे ।
 ततो ऽवमर्थः । सौगतदर्शने हे एव प्रमाणे विज्ञेये, न पुनरेकं
 चीणि चत्वारि पञ्च षड्वा प्रमाणानि । एतेन चार्वाकसंख्यादि-
 15 परिकल्पितं प्रमाणसंख्यान्तरं बौद्धा न मन्यन्त इत्यावेदितं
 भवति । ते हे के प्रमाणे इत्याह । प्रत्यक्षमनुमानं च । कुतो
 हे एव प्रमाणे इत्याह । सम्यग् अविपरीतं विसंवादरहित-
 मिति सावत् ज्ञानं यतो हेतोर्द्विधा । सर्वं वाक्यं सावधारण-
 मिति न्यायाद्विधेयं न लोकधा चिधा वेति । अथ केचिदाहुः ।
 20 यथाच द्विधेत्युक्ते हि द्विधैव न लोकधा चिधा वेत्येवमन्ययोग-
 व्यवच्छेदः । तथा चैवो धनुर्धर इत्यादिष्वपि चैवस्य धनुर्धर-

त्वमेव स्यान्न तु श्रौत्यौदार्यधैर्यादयः । तद्युक्तं यतः सर्वं
वाक्यं सावधारणमिति न्याये ऽप्याग्निकृतस्यैव व्यवच्छेदः ।
परार्थं हि वाक्यमभिधीयते । यदेव च परेण व्यामोहादा-
ग्निकृतं तस्यैव व्यवच्छेदः । चैत्रो धनुर्धर इत्यादौ च चैत्रस्य
धनुर्धरत्वायोग एव परैराग्निकृत इति तस्यैव व्यवच्छेदो नान्य- 5
धर्मस्य । इह चार्वाकसांख्यादय एकैकधर्मनेकधा च सम्यग्-
ज्ञानमाहुः, अतो नियतद्वैविध्यप्रदर्शनेन एकत्ववज्ज्वले सम्यग्-
ज्ञानस्य प्रतिक्षिपति । एवं चाद्यमेवकारो विशेषणेन विशेष्येण
क्रियया च सह भाष्यमाणः क्रमेणायोगान्यथोगात्यन्तायोगव्यव-
च्छेदकारित्वात्त्रिधा भवति । यद्विज्ञेयः । 10

अयोगं योगमपरैरत्यन्तायोगमेव च ।

व्यवच्छिन्नन्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः ॥१॥

निपात, एवकारः, व्यतिरेचको निवर्तकः ।

विशेषणविशेष्याभ्यां क्रियया यः सहोदितः ।

विवक्षातो ऽप्रयोगे ऽपि तस्यार्थो ऽयं प्रतीयते ॥२॥ 15

व्यवच्छेदफलं वाक्यं यतश्चैत्रो धनुर्धरः ।

पार्थो धनुर्धरो नीलं सरोजमिति वा यथा ॥३॥

सम्यग्ज्ञानस्य च द्वैविध्यं प्रत्यक्षपरोक्षविषयद्वैविधा-
दवसेयम् । यतो ऽत्र प्रत्यक्षविषयादन्यः सर्वो ऽपि परोक्षो
विषयः । ततो विषयद्वैविध्यात्तद्गुणैः सम्यग्ज्ञाने अपि द्वे 20
एव भवतो न न्यूनाधिके । तत्र यत्परोक्षार्थविषयं सम्यग्ज्ञानं,
तत्प्रसाधेन धर्मिणा च संबद्धादन्यतः सकाशात्सामान्येणा-

- कारेण परोक्षार्थस्य प्रतिपत्तिरूपं, ततस्तदनुमाने ऽन्तर्भूत-
मिति । प्रत्यक्षानुमानलक्षणे द्वे एव प्रमाणे । तथाहि । न
परोक्षो ऽर्थः 'साक्षात्प्रमाणेन प्रतीयते, तस्यापरोक्षत्वप्रसङ्गे ।
विकल्पमानस्य च स्वतन्त्रस्य राज्यादिविकल्पवदप्रमाणत्वात्,
5 परोक्षार्थाप्रतिबद्धस्यावश्यतया तदव्यभिचाराभावात् । न च
स्वसाध्येन विनाभूतो ऽर्थः परोक्षार्थस्य गमको, अतिप्रसङ्गे ।
धर्मिणा चासंबद्धस्यापि गमकत्वे प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाभावात् स
सर्वत्र प्रतिपत्तिहेतुर्भवेत् । ततो यदेवंविधार्थप्रतिपत्तिनि-
बन्धनं प्रमाणं तदनुमानमेव, तस्यैवलक्षणत्वात् । तथा च
10 प्रयोगः । यदप्रत्यक्षं प्रमाणं तदनुमानान्तर्भूतं, यथा लिङ्ग-
वस्तुभावि । अप्रत्यक्षप्रमाणं च शब्दादिकं प्रमाणान्तरत्वेना-
भ्युपगम्यमानमिति स्वभावहेतुः । यच्च यथान्तर्भूतं तस्य न
ततो बहिर्भावः, यथा प्रसिद्धान्तर्भवस्य कश्चित्कस्यापि ।
अन्तर्भूतं चेदम् । प्रत्यक्षादन्यत्प्रमाणमनुमानमिति स्वभावविस्-
15 दूषकमिः, अन्तर्भावबहिर्भावयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षण-
तया विरोधात् । आह परः । भवतु परोक्षविषयस्य प्रमाण-
स्यानुमाने ऽन्तर्भावः । अर्थान्तरविषयस्य च शब्दादेस्तत्त्वान्त-
र्भावो न युक्त इति चेन्न, प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामन्यस्य प्रमेयस्यार्थ-
स्याभावात्, प्रमेयरहितस्य च प्रमाणस्य प्रामाण्यासंभवात् ।
20 प्रमेयते ऽनेनार्थ इति प्रमाणमिति व्युत्पत्त्या, सप्रमेयस्यैव
तस्य प्रमाणमव्यवस्थितेः । तथाहि । यद्विद्यमानप्रमेयं न
तत्प्रमेयं, यथा केयानुकादिज्ञानम् । अत्रिद्यमानप्रमेयं च

प्रमाणद्वयातिरिक्तविषयतयाभ्युपगम्यमानं प्रमाणान्तरमिति
कारणानुपलब्धिः, ० प्रमेयस्य साक्षात्पारंपर्येण वा प्रमाणं प्रति
कारणत्वात् । तदुक्तम् । “नामनुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणं
जाकारणं विषयः” इति । प्रत्यक्षपरोक्षातिरिक्तं प्रमेयान्तरं
नास्तीति साध्यचेणैव प्रतिपाद्यते । अद्यत्वं हि पुरःस्थितार्थ- 5
सामर्थ्याभ्युपजायमानं तद्गतात्मनियतप्रतिभासावभासादेव तस्या-
र्थस्य प्रत्यक्षव्यवहारकारणं भवति । तदन्यार्थात्मनां च तस्य
व्यवच्छिन्दानमन्यत्परोक्षमर्थजातं सकलं राश्यान्तरत्वेन व्यवस्था-
पयन्तृतीयप्रकाराभावं च साधयति, अद्यत्वेणाप्रतीयमानस्य
सकलस्यार्थजातस्यान्यत्वेन परोक्षतया व्यवस्थापनात् । अन्यथा 10
तस्य तदन्यार्थरूपताव्यवच्छेदे स्वीयरूपतयापि परिच्छेदो न
भवेदिति न किञ्चित्प्रत्यक्षेणावगतं भवेत् । प्रतिनियतस्वरूपता
हि भावानां प्रमाणतो व्यवस्थिता । अन्यथा सर्वस्य सर्व-
योपलभादिप्रसङ्गतः प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गिर्भवेत् ।
प्रतिनियतस्वरूपता चेन्न प्रत्यक्षावगता किमन्यद्रूपं तेन 15
तस्यावगतमिति पदार्थस्वरूपावभासिनाध्यक्षेण प्रमेयान्तराभावः
प्रतिपादित एव । अनुमानतो ऽपि तदभावः प्रतीयत एव,
अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामितरप्रकारव्यवच्छेदेन तदितरप्रकार-
व्यवस्थापनात् । प्रयोगश्चात्र । यत्र यत्प्रकारव्यवच्छेदेन तदि-
तरप्रकारव्यवस्था, न तत्र प्रकारान्तरसंभवः । तद्यथा पीतादौ 20
नीलप्रकारव्यवच्छेदेनानीलप्रकारव्यवस्थापनात् । अस्ति च प्रत्यक्ष-
परोक्षचोरन्यतरप्रकारव्यवच्छेदेनेतरप्रकारव्यवस्था व्यवच्छिद्य-

मानप्रकाराविषयीकृते सर्वस्मिन्प्रमेय इति विस्तृतोपलब्धिः,
तदतत्प्रकारयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षणत्वात् । अतः प्रमे-
यान्तराभावाच्च प्रमाणान्तरभावः । उक्तं च ।

न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां मेयस्यान्यस्य संभवः ।

5 तस्मात्प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमिष्यते ॥१॥ इति ॥

अत्र शाब्दोपमानार्थापत्त्यभावादिप्रमाणान्तराणां निराकरणं
प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भावनं वा यथा भवति तथा प्रमाणसमु-
च्चयादिबौद्धग्रन्थेभ्यः संसृत्यादिग्रन्थेभ्यो वावगन्तव्यम् । ग्रन्थ-
गौरवभयात् नोच्यते । ततः स्थितमेतत्, प्रत्यक्षानुमाने द्वे

10 एव प्रमाणे इति ।

अथ प्रत्यक्षलक्षणमाह

प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तं तच्च बुध्यताम् ।

चिरूपास्त्रिङ्गतो लिङ्गिज्ञानं त्वनुमानसंश्रितम् ॥१०॥

15 तच्च तयोः प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये प्रत्यक्षं बुध्यतां ज्ञायताम् ।

तच्च प्रतिगतमक्षमिन्द्रियं प्रत्यक्षम् । कौटुम्भम् । कल्पनापोढम् ।

शब्दसंसर्गवती प्रतीतिः कल्पना । कल्पना अपोढा अपेता

यस्मात्तत्कल्पनापोढम् । ननु बह्व्रीहौ निष्ठान्तं पूर्वं निपतति ।

ततो ऽपोढकल्पनमिति स्यात् । न चाक्षितान्यादिष्विति वा

20 वचनात्, आक्षितान्यादेस्वाकृतिगणत्वाच्च पूर्वनिपातः । कल्प-

नया वापोढं रहितं कल्पनापोढम् । नामजात्यादिकल्पना-

रहितमित्यर्थः । तच्च नामकल्पना यथा उक्त्य इति । जाति-

कल्पना यथा गौरिति । आदिशब्दाहुणक्रियाद्रव्यपरिग्रहः ।
तत्र गुणकल्पना यथा शुक्त इति । क्रियाकल्पना यथा पाचक
इति । द्रव्यकल्पना यथा दण्डी भूस्थो वेति । आभिः कल्प-
नाभौ रक्षितं शब्दरहितस्वल्क्षणजगत्वात्प्रत्यक्षम् । उक्तं च ।
न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति तदात्मानो वा, येन तस्मिन् प्रतिभा- 5
समाने प्रतिभासेरन्नित्यादि । एतेन स्थिरस्वल्क्षणघटपटादि-
बाह्यवस्तुपाहिणः सविकल्पकज्ञानस्य प्रत्यक्षतां निरस्यति । पुनः
कीदृशं प्रत्यक्षम् । अभ्रान्तम् । अतस्मिंस्तद्गो भ्रान्तिरिति
वचनात् । नासद्भूतवस्तुपाहकं, किं तु यथावत्परस्परविविक्त-
क्षणचयिपरमाणुक्षणस्वल्क्षणपरिच्छेदकम् । अनेन निर्वि- 10
कल्पकानां भ्रान्तैर्मिरिकादिज्ञानानां प्रत्यक्षतां प्रतिक्षिपति ॥
इदं च चतुर्धा । इन्द्रियज्ञानं, मानसं, स्वसंवेदनं, योगिज्ञानं
च ॥ तत्र चक्षुरादीन्द्रियपञ्चकाश्रयेणोत्पन्नं बाह्यरूपादिपञ्च-
विषयालम्बनं ज्ञानमिन्द्रियप्रत्यक्षम् ॥ स्वविषयानन्तरं विषय-
सहकारिणोन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययसंज्ञकेन जनितं मनो- 15
विज्ञानं मानसम् । स्वविषयस्य घटादेरिन्द्रियज्ञानविषय-
स्यानन्तरो विषयो द्वितीयः क्षणः, तेन सहकारिणा सह
मिलित्वा इन्द्रियज्ञानेनोपादानेन समनन्तरप्रत्ययसंज्ञकेन
यज्जनितं मनोविज्ञानं तन्मानसम् । समनन्तरप्रत्ययविशेषणेन
योगिज्ञानस्य मानसत्वप्रसङ्गो निरस्तः । समनन्तरप्रत्ययशब्दः 20
स्वसंज्ञानवर्तिन्युपादाने ज्ञाने कस्या, प्रसिद्धः । ततो भिन्न-
संज्ञानवर्तिन्योगिज्ञानमपेक्ष्य पृथग्जनचित्तानां समनन्तरव्यप-

देशो नास्ति ॥ सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनं स्वसंवेदनम् ।
चित्तं वस्तुमात्रपादकं ज्ञानम् । चित्ते भवत्येता वस्तुविशेष-
रूपपादकाः सुखदुःखोपेक्षासङ्घाः । तेषामात्मा येन वेद्यते
तत्स्वसंवेदनमिति ॥ भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानम् ।
5 भूतार्थः प्रमाणोपपन्नार्थः । भावना पुनः पुनश्चेतसि समारोपः ।
भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्ताज्ज्ञातं योगिज्ञानम् ॥

ननु यदि चणचयिणः परमाणव एव तात्त्विकास्तर्हि
किंनिमित्तो ऽयं घटपटशकटसकुटादिस्थूलार्थप्रतिभास इति
चेत् । निरास्तम्ब एवायमनादिवितथवासनाप्रवर्तितस्थूलार्थाव-
10 भासो निर्विषयत्वादाकाशकेशवत्स्वप्नज्ञानवदेति । यदुक्तम् ।

वाङ्मो न विद्यते ह्यर्थो यथा वाक्यैर्विकल्प्यते ।

वासनास्रुठितं चित्तमर्थाभासे प्रवर्तते ॥१॥ इति ॥

नान्यो ऽनुभावो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवो ऽपरः ।

पाञ्चग्राहकवैधुर्यात्स्थयं सेव प्रकाशते ॥२॥ इति च ॥

15 ननु प्रत्यक्षेण चणचयिपरमाणुस्वरूपं स्वसङ्घं कथं संवेद्यत
इति चेत् । उच्यते । प्रत्यक्षं हि वर्तमानमेव सञ्चिदितं वस्तुनो
रूपं प्रत्येति, न पुनर्भाविभूतं, तदसञ्चिदितत्वात्तस्य । तर्हि
प्रत्यक्षानन्तरं नीलरूपतानिर्णयवत्क्षणचयनिर्णयः कुतो नोत्पद्यत
इति चेत् । उच्यते । तदेव कृतिः पूर्वदेशकाक्षदशासंबन्धितां
20 वस्तुनो ऽध्यवस्थानो चणचयनिर्णयमुत्पद्यमानं निवारयति । अतः
एव सौगतैरिदमभिधीयते । दर्शनेन चयिकाचयिकत्वसाधा-
रण्यार्थं विषयीकरणात्, कुतश्चिद्व्यभिचिन्तादचयिकत्वनिवारणे

ऽपि न दर्शनमक्षयिकत्वे प्रमाणं, किं तु प्रत्युताप्रमाणं,
विपरीताध्यवसायाक्रान्तत्वात् । अक्षयिकत्वे ऽपि न तत्प्रमाणं,
अनुरूपाध्यवसायजननात् । नौक्षरूपे तु तथाविधनिश्चय-
करणात्प्रमाणमिति । ततो युक्तमुक्तं निर्विकल्पकमभ्रान्तं च
प्रत्यक्षमिति । अथ “अभ्रान्तं” इति विशेषणग्रहणादनुमाने च 5
तदग्रहणादनुमानं भ्रान्तमित्यावेदयति । तथाहि । भ्रान्तमनु-
मानं, सामान्यप्रतिभासित्वात्, सामान्यस्य च बहिः स्वस्वचक्षु-
ष्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पाभ्यामपाक्रियमाणतयायोगात्, सामा-
न्यस्य स्वस्वचक्षुष्यतया अनुमाने विकल्पात् । अतस्मिन् स्वस्वचक्षु-
ष्यतया स्वस्वचक्षुष्यतया परिच्छेदस्य भ्रान्तिकल्पत्वात् । प्रामाण्यं 10
पुनः प्रणालिकया बहिः स्वस्वचक्षुष्यवसायात्तत्त्वादनुमानस्य ।
तथाहि । नार्थं विना तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपसंबन्धप्रतिबद्धशिष्ट-
सद्भावो, न तदिना तद्विषयं ज्ञानं, न तज्ज्ञानमन्तरेण
प्रागवधारितसंबन्धस्मरणं, तदस्मरणे नानुमानमित्यर्थाव्यभिचारि-
त्वाद्भ्रान्तमपि प्रमाणमिति संगीर्यते । । तदुक्तम् । 15

अतस्मिन्सद्ग्रहो भ्रान्तिरपि संधानतः प्रमा । इति ॥

अमुनेवार्थं दृष्टान्तपूर्वकं निश्चये धर्मकीर्तिरकीर्तयत् । यथा ।

मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोः ।

मिथ्याज्ञानाविशेषे ऽपि विशेषो ऽर्थक्रियां प्रति ॥१॥

यथा तथा यथार्थत्वेऽप्यनुमानं तदा तयोः । 20

अर्थक्रियानुरोधेन प्रमाणात्वं व्यवस्थितम् ॥२॥ इति ॥

तथानुमानमक्षयमाह । “चिरूपाशित्तो किञ्चिज्ज्ञानं तदु-

- मानसंज्ञितं" इत्यादि । चीणि रूपाणि पञ्चधर्मत्वादीनि यस्य,
तत्त्रिरूपं, चिखभावमित्यर्थः । तस्माच्चिरूपासिङ्गाद्वेतोः सम्यग-
वगतासिङ्गिनः परोक्षस्य वस्तुनो यज्ज्ञानं, तदनुमानसंज्ञितं
प्रमाणम् । अनु पश्चात्सिङ्गपक्षणादनन्तरं परोक्षस्य वस्तुनो मानं
5 ज्ञानमनुमानमिति ह्यनुमानशब्दस्यार्थः ॥ अत्र श्लोके चरम-
पादस्य नवाचरत्वे ऽप्यर्षत्वाच्च दोषः ॥ इदमत्र तत्त्वम् । यथा
अने क्वादिलिङ्गेर्दृष्टैर्लिङ्गी राजा निश्चीयते, तथा चिरूपेण
लिङ्गेन धूमादिना क्वचिदुपलब्धेन परोक्षः पदार्थो लिङ्गी
वज्रादिस्तत्र सद्विज्ञायते । इदं च लिङ्गासिङ्गिज्ञानमनुमान-
10 मभिधीयते ॥ तच्च द्वेधा, स्वार्थं परार्थं च । यदा च
चिरूपासिङ्गात् स्वयं लिङ्गिनं साध्यं प्रतिपद्यते, तदा स्वार्थ-
मनुमानम् । यदा तु परं प्रति साध्यस्य प्रतिपत्तये
चिरूपहेत्वभिधानं, तदा परार्थमनुमानमिति । "सिङ्गिज्ञानं
तु" इति । अत्र तुशब्दो विशेषणार्थं इदं विशिनष्टि । अत्र
15 यच्चिरूपं लिङ्गं लिङ्गिनो गमकमुक्तं, तत्सिङ्गमनुपलब्धि-
स्वभावकार्यभेदात्त्रिधैव भवतीति ॥ तच्चानुपलब्धिस्यतुर्धा वर्ण्यते
मूलभेदापेक्षया । तद्यथा । विद्वद्वोपलब्धिः, विद्वत्कार्योपलब्धिः,
कारणानुपलब्धिः, स्वभावानुपलब्धिस्य । विद्वद्वोपलब्धिर्यथा
नाच ग्रीतस्पर्शो ऽग्नेः । विद्वत्कार्योपलब्धिर्यथा नाच ग्रीतस्पर्शो
20 धूमात् । कारणानुपलब्धिर्यथा नाच धूमो ऽन्यभावात् ।
स्वभावानुपलब्धिर्यथा नाच धूम उपलब्धिसत्त्वप्राप्तस्यानुपलब्धेः ।
श्रेयास्तु सप्ताप्यनुपलब्धयो धर्मविन्दुप्रभृतिशास्त्रप्रतिपादिता

एष्वेव चतुर्षु भेदेष्वन्तर्भवन्तीति प्रतिभेदरूपत्वाच्चां पृथग-
भिहिताः ॥ . . .

स्वभावहेतुर्थथा वृत्तो ऽयं शिंशपात्वात् । कार्यहेतुर्थथा
अग्निरथ धूमात् । एषु चानुपलब्ध्यादिषु त्रिषु हेतुषु तादात्म्य-
तदुत्पत्तिसंबन्धवत्त्वादविनाभावो विद्यते, आद्यान्वयोरनुप- 5
लब्धयोः स्वभावहेतोश्च तादात्म्यभावात्, मध्ययोरनुपलब्धयोः
कार्यहेतोश्च तदुत्पत्तिसङ्गावात् । अविनाभावश्च तादात्म्यतदु-
त्पत्तिभ्यामेव व्याप्तः । तादात्म्यतदुत्पत्तौ चानुपलब्धिस्वभावकार्य-
त्वेव विद्यते, नान्यत्र । ततस्तदात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबन्धविकलानाम-
नुपलब्धिस्वभावकार्यव्यतिरिक्तानामर्थानां सर्वेषां हेत्वाभासतैव 10
प्रत्येतव्या । तेन संयोग्यादिका वैशेषिकादिकल्पिता हेतवो न
भवन्ति, व्यभिचारस्य संभवात् । कारणात्कार्यानुमानं तु व्यभि-
चारित्वेनैव नाभ्युपगम्यते । यदपि रसतः समानसमयस्य रूपादे-
रनुमानं सौगतैरभ्युपगतं, यदपि समयेण हेतुना कार्योत्पादा-
नुमानं च, ते अपि स्वभावानुमानतयाभ्युपेते । तथाहि । 15
ईदृशरूपान्तरोत्पादसमर्थः प्राक्तनो रूपवर्णः, ईदृशरसजन-
कत्वात्, पूर्वोपलब्धरूपवदिति रूपान्तरोत्पादरूपसामर्थ्यानु-
मानम् । योग्येयं प्रतिबन्धविकल्पा बीजादिसामग्री स्वकार्योत्पादने
समयत्वात्, पूर्वदृष्टबीजादिसामग्रीवदिति योग्यतानुमानम् । अतः
स्वभावहेतुप्रभावे एवैते, न पुनः कारणात्कार्यानुमान इति ॥ 20

अथानुपलब्ध्यादिभेदेन त्रिविधस्यापि सिद्धस्य अग्निर्बीज-
रूपाणि भवन्ति, तान्मेवाह

रूपाणि पञ्चधर्मत्वं सपक्षे विद्यमानता ।

विपक्षे नास्तिता हेतोरेवं चीणि विभाव्यताम् ॥ ११ ॥

साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षः, तस्य धर्मः पक्षधर्मः, तद्भावः
 पक्षधर्मत्वम् । पक्षशब्देन चात्र केवलो धर्म्येवाभिधीयते, अवयवे
 5 समुदायोपचारात् । यदि पुनर्मुख्य एव साध्यधर्मविशिष्टो
 धर्मी पक्षो गृह्येत, तदानुमानं व्यर्थमेव स्यात्, साध्यस्यापि
 धर्मवत्सिद्धत्वात् । ततश्च पक्षधर्मत्वं पक्षे धर्मिणि हेतोः सद्भावः ।
 स च प्रत्यक्षतो ऽनुमानतो वा प्रतीयते । तच्च प्रत्यक्षतः
 कस्मिंश्चित्प्रदेशे धूमस्य दर्शनम् । अनुमानतश्च शब्दे कृतकत्वस्य
 10 निश्चयः । इदमेकं रूपम् ॥ तथा समानः पक्षः सपक्षः,
 तस्मिन्सपक्षे दृष्टान्ते विद्यमानता हेतोरस्तित्वं सामान्येन भाव
 इत्यर्थः । इदं द्वितीयं रूपं, अस्य च “अन्यथः” इति द्वितीय-
 मभिधानम् ॥ तथा विरुद्धः पक्षो विपक्षः साध्यसाधनरहितः,
 तस्मिन्विपक्षे नास्तिता हेतोरेकान्तोपायत्वम् । इदं तृतीयं
 15 रूपम्, अस्य च “व्यतिरेक” इति द्वितीयमभिधानम् ॥ एतानि
 पक्षधर्मत्वस्य सपक्षविपक्षस्य च तत्त्वज्ञानानि हेतोर्निष्पन्नं चीणि
 रूपाणि ॥ एवंशब्दस्य इतिशब्दार्थत्वादिति विभाव्यतां इदमेव
 सम्यगवगम्यताम् ॥ तच्च हेतोर्द्यदि पक्षधर्मत्वं रूपं न स्यात्,
 तदा महानसादौ दृष्टौ धूमो ऽप्यत्र पर्वतादौ वस्त्रं नमचेत् ।
 20 न चीणि नमस्यति । ततः पक्षधर्मत्वं रूपम् ॥ तथा यदि सपक्ष-
 सत्त्वं रूपं न स्यात्, तदा साध्यसाधनचोरेत्यधीतप्रतिबन्धस्यापि

पुंसो धूमो दृष्टमात्रो धनंजयं ज्ञापयेत् । न चैवं ज्ञापयति ।
 अतः सपञ्चसत्त्वं रूपम् ॥ तथा यदि विपक्षासत्त्वं रूपं न स्यात्,
 तदा धूमः साध्यरहिते विपक्षे जलादावपि वज्रिमनुमापयेत् ।
 न चैवमनुमापयति । तेन विपक्षासत्त्वं रूपम् ॥ अथवा ।
 अनित्यः शब्दः, काकस्य कार्ष्ण्यत्वात् । अथ न पञ्चधर्मः । 5
 अनित्यः शब्दः, आवणत्वात् । अथ सपञ्चविपक्षाभावादेव न
 सपञ्चसत्त्वविपक्षासत्त्वे । अनित्यः शब्दः, प्रमेयत्वात्, पटवत् ।
 सोहृष्टेष्टं वज्रं, पार्थिवत्वात्, द्रुमादिवत् । सलोमा मण्डूकः,
 उत्प्लुत्योत्प्लुत्यगमनात्, हरिणवत् । निर्लोमा वा हरिणः,
 उत्प्लुत्योत्प्लुत्यगमनात्, मण्डूकवत् । एष्वनित्यत्वादिसाध्यविपर्यये 10
 ऽपि हेतूनां वर्तमानं विपक्षासत्त्वम् ॥ तत एतानि चौचि
 समुद्दितानि रूपाणि यस्य हेतोर्भवन्ति, स एव हेतुः स्वसाध्यस्य
 गमको भवति, नापरः । नन्वेवंलक्षणा हेतवः कति भवन्तीति
 चेत् । ननूक्तं पुरापि एतल्लक्षणा अनुपलब्धिसम्भावकार्यास्यास्तत्र
 एव हेतव इति । एषामुदाहरणानि प्रागेवोपदर्शितानि, 15
 तथापि पुनः स्वभावहेतुवद्विधते । सर्वं चणिकमिति पञ्चः ।
 यत्नादिति हेतुः । अयं हेतुः सर्वस्मिन्वर्तते इति पञ्चधर्मत्वम् ।
 यत्सत्तत्त्वचिकं यथा विद्युदादौति सपञ्चसत्त्वम् । यत्तत्त्वचिकं न
 भवति, तत्तदपि न भवति, यथा क्षुण्डम् । अथ चणिकविपक्षे
 नित्ये क्रमबौगपक्षाभामर्षक्रियालक्षणां सत्त्वानुपपत्तितो 20
 नित्यात्मनश्च व्यावृत्तिरिति विपक्षासत्त्वम् । सर्वमित्युपपत्तः,
 यत्नात्सर्वं चणिकमिति निमग्नम् । एवमन्यहेतुव्यपि ज्ञेयम् ।

यद्यपि व्याप्युपेतं पञ्चधर्मतोपसंहाररूपं सौगतैरनुमानमाकाशि,
 तथापि मन्दमतीव्युत्पादयितुं पञ्चावयवानुमानदर्शनमप्यदुष्ट-
 मिति । अथमत्र श्लोकद्वयस्य तात्पर्यार्थः । पञ्चधर्मान्वयव्यति-
 रेकलक्षणरूपचयोपलक्षितानि चीष्टेव लिङ्गानि अनुपलब्धिः,
 5 स्वभावः, कार्यं चेति ॥

अचानुक्तो ऽपि विशेषः कस्यन लिख्यते । तत्र प्रमाणाद-
 भिन्नमर्थाधिगम एव प्रमाणस्य फलम् । तर्कप्रत्यभिज्ञयोरप्रा-
 माश्यं, परस्परविनिर्मुक्तलक्षणव्यतिरेकपरमाणुलक्षणानि स्वलक्षणानि,
 प्रमाणगोचरस्तात्त्विकः । वासनारूपं कर्मपर्याया एव सन्ति न
 10 द्रव्यम् । वस्तुनि केवलं स्वसत्त्वमेव न पुनः परासत्त्वमिति
 सामान्येन बौद्धमतम् ॥

अथवा वैभाषिक-सौचान्तिक-यौगाचार-माध्यमिक-भेदा-
 चतुर्धा बौद्धा भवन्ति ॥ तत्रार्थसंमितीयापरनामकमतमदः ।
 चतुःषष्टिकं वस्तु । जातिर्जनयति । स्थितिः स्थापयति । जरा
 15 कर्जरयति । विनाशो विनाशयति । तथात्मापि तथाविध एव
 पुद्गलस्यासावभिधीयते । निराकारो बोधो ऽयं सर्वभाष्येक-
 सामग्र्यधीनस्तत्रार्थे प्रमाणमिति ॥

सौचान्तिकमतं पुनरिदम् । रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः
 सर्वशरीरिणामेते पञ्च स्कन्धा विद्यन्ते, न पुनरात्मा । त एव
 20 हि परलोकगामिनः । तथा च तत्सिद्धान्तः । पक्षेमानि भिन्न-
 संज्ञामात्रं प्रतिज्ञामात्रं संवृत्तिमात्रं व्यवहारमात्रम् । कृतमानि
 पञ्च । अतीतो ऽध्या, अनागतो ऽध्या, सहेतुको विनाशः, चाक्षरं,

पुद्गल इति । अत्र पुद्गलशब्देन परपरिकल्पितो नित्यत्वव्यापक-
त्वादिधर्मक आत्मेति । बाह्यो ऽर्थो नित्यमप्रत्यक्ष एव ज्ञाना-
कारान्यथानुपपत्त्या तु सखवगम्यते । साकारो बोधः प्रमाणम् ।
तथा क्षणिकाः सर्वसंस्काराः । खलक्षणं परमार्थः यदाहस्तदादिनः ।
प्रतिक्षणं विग्ररारवो रूपरसगन्धस्पर्शपरमाणवो ज्ञानं चेत्येव 5
तत्त्वमिति । अन्यापोहः शब्दार्थः । तदुत्पत्तितदाकारताभ्यामर्थ-
परिच्छेदः । नैराभ्यभावनातो ज्ञानसंतानोच्छेदो मोक्ष इति ॥

यौगचारमतं त्विदम् । विज्ञानमात्रमिदं भुवनम् । नास्ति
बाह्यो ऽर्थः, ज्ञानाद्वैतस्यैव तात्त्विकत्वात् । अनेके ज्ञानसंतानाः ।
साकारो बोधः प्रमाणम् । वासनापरिपाकतो नीलपीतादि- 10
प्रतिभासाः । आलस्यविज्ञानं हि सर्ववासनाधारभूतम् । आलस्य-
विज्ञानविशुद्धिरेवापवर्ग इति ॥

माध्यमिकदर्शने तु शून्यमिदं, स्वप्नोपमः प्रमाणप्रमेययोः
प्रतिभागः । मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टेः । तदर्थं शेषभावना इति ।
केचित्तु माध्यमिकाः स्वस्थं ज्ञानमाहुः । तदुक्तम् । 15

अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणोच्यते

प्रत्यक्षो न हि बाह्यवस्तुविस्तरः सौचान्तिकैराश्रितः ।

यौगचारमतानुगैरभिमतं साकारबुद्धिः परा

मन्यन्ते वत मध्यमाः कृतधियः स्वस्थां परां संविदम् ॥ इति ।

ज्ञानपारमिताया दश गन्धाः । तर्कभाषा चेतुर्विन्दुस्त- 20
ट्टीकार्षटतर्कनाथी प्रमाणवार्तिकं तत्त्वसंग्रहो न्यायविन्दुः
कमलश्रीसो न्यायप्रवेशकसेत्यादयसाङ्गन्धा इति ॥

एवं बौद्धमतमभिधाय तदेव संक्षिप्युत्तरं चाभिसंधितुराह

बौद्धराज्ञान्तवाच्यस्य संक्षेपो ऽयं निवेदितः ।

नैयायिकमतस्येतः कथ्यमानो निश्चयताम् ॥ १२ ॥

बौद्धराज्ञान्तस्य सौगतसिद्धान्तस्य यदाद्यं तस्य संक्षेपो
 ५ ऽयमनन्तरोदितो निवेदितो ऽभिहितः । नैयायिकमतस्य
 शैवशासनस्य संक्षेपत ऊर्ध्वं कथ्यमानो निश्चयतां श्रूयताम् ॥

इति तपागणनभोगणदिनमन्त्रिश्रीदेवसुन्दरसूरिशिष्यश्रीगुण-
 रत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकाभिधानायां षड्दर्शनसमु-
 चयटीकायां बौद्धमतप्रकटनो नाम प्रथमो ऽधिकारः ॥

अथ द्वितीयो ऽधिकारः ।

अथादौ नैयाधिकानां यौगापराभिधानानां लिङ्गादि-
व्यक्तिरुच्यते । ते च दण्डधराः, प्रौढकौपीनपरिधानाः, कम्ब-
ल्लिकाप्रावृता, जटाधारिणो, भस्मोद्भूतनपरा, यज्ञोपवीतिनो,
जलाधारपाचकराः । गौरवाहाराः प्रायो वनवाधिनो द्रोर्मूले
तुल्यकं विधाणाः । कन्दमूलफलाग्निन आतिथ्यकर्मनिरताः 5
सखीकाः, निखीकास्तैवृत्तमाः । ते च पञ्चाग्निवाधनपराः करे
जटादौ च प्राणशिङ्गधरास्तपि भवन्ति । उत्तमां संयमावस्थां
प्राप्तास्तु नग्ना भ्रमन्ति । एते प्रातर्दन्तपादादिशौचं विधाय
शिवं ध्यायन्तो भस्मनाङ्गं चित्तिः स्पृशन्ति । यजमानो वन्दमानः
। कृताञ्जलिर्वक्ति “ओं नमः शिवाय” इति । गुरुस्तथैव 10
“शिवाय नमः” इति प्रतिवक्ति । ते च संक्षेपेण वदन्ति ।

त्रैवीं दीक्षां द्वादशान्द्वीं सेविता योऽपि सुच्यति ।

दासी दास्योऽपि भवति सो ऽपि निर्वाणमृच्छति ॥

तेषामीश्वरो देवः सर्वज्ञः सृष्टिसंहारादिभूतः । तस्य चाष्टा-
दशवतारा अभवन् । नकुली १, प्रोक्कौग्रिकः २, गार्ग्यः ३, 15
मैत्रो ४, चक्रोदयः ५, ईशानः ६, पारगार्ग्यः ७, कपिलाक्षः ८,
मनुष्यकः ९, कुग्रिकः १०, अचिः ११, पिङ्गकः १२, पुष्पकः १३,
वृहदार्यः १४, अमलिः १५, संतानः १६, रात्रीकरः १७,

विद्यागुरुश्च १८ । एते तेषां तीर्थेष्वाः पूजनीयाः । एतेषां
पूजाप्रणिधानविधिस्तु तदागमादेदित्यः । तेषां सर्वतीर्थेषु
भरटा एव पूजकाः । देवानां नमस्कारो न सम्मुखैः कार्यः ।
तेषु चे निर्विकारास्ते स्त्रमीमांसागतमिदं पद्यं दर्शयन्ति ।

5 न स्त्रधुनी न फणिनो न कपालदाम
नेन्दोः कला न गिरिजा न जटा न भस्म ।
यचान्यदेव च न किंचिदुपास्महे त-
द्रूपं पुराणं मुनिश्रीलितमीश्वरस्य ॥१॥
स एव योगिनां सेव्यो ह्यर्वाचीनस्तु भोगभाक् ।

10 स ध्यायमानो राव्यादिसुखलुभैर्निषेव्यते ॥२॥
उक्तं च तैः स्त्रयोगशास्त्रे ।

वीतरागं स्त्ररन्योगी वीतरागत्वमश्रुते ।
सरागं ध्यायतस्तस्य सरागत्वं तु निश्चितम् ॥३॥
येन येन हि भावेन युज्यते यन्मवाहकः ।

15 तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा ॥४॥ इति ॥
एतत्सर्वं सिद्धयेषदेवादिस्वरूपं वैशेषिकमते ऽप्यवसातव्यं,
यतो नैवाधिकवैशेषिकाणां हि मिथः प्रमाणतत्त्वानां संख्याभेदे
सत्यप्यन्योन्यं तत्त्वानामन्तर्भावेन ऽप्यौद्यानेव भेदो जायते ।
तेनैतेषां प्रायो मततुल्यता उभये ऽप्येते तपस्विनो ऽभिधीयन्ते ।

20 ते च श्रैवादिभेदेन चतुर्धा भवन्ति । तदुक्तम् ।

आधारभस्मकौपीनजटायज्ञोपवीतिनः ।

कलाचारादिभेदेन चतुर्धा युक्तपक्षिनः ॥१॥

शैवाः पाशुपताश्चैव महाव्रतधरास्तथा ।

तुर्थाः काण्डमुखा मुख्या भेदा एते तपस्विनाम् ॥ २ ॥

तेषामन्तर्भेदा भरटभक्तरक्षैकिकतापसादयो भवन्ति ।
भरटादीनां व्रतग्रहणे ब्राह्मणादिवर्णनियमो नास्ति । यस्य तु
शिवे भक्तिः स व्रती भरटादिर्भवेत् । परं शास्त्रेषु नैयायिकाः 5
सदी शिवभक्तत्वाच्चैवा इत्युच्यन्ते, वैशेषिकास्तु पाशुपता इति ।
तेन नैयायिकशासनं शैवमाख्यायते, वैशेषिकदर्शनं च पाशुपत-
मिति । इदं मया यथा श्रुतं यथा दृष्टं चात्राभिदधे ।
तत्तद्विशेषस्तु तद्वन्त्येभ्यो विज्ञेयः ॥

अथ पूर्वप्रतिज्ञातं नैयायिकमतसंचेपमेवाह ।

10

अक्षपादमते देवः सृष्टिसंहारकृच्छिवः ।

विभुर्नित्यैकसर्वज्ञो नित्यबुद्धिसमाश्रयः ॥ १३ ॥

अक्षपादेनाद्येन गुरुणा यतः प्रणीतं नैयायिकमतस्य मूल-
सूत्रं, तेन नैयायिका अक्षपादा अभिधीयन्ते, तन्मतं अक्षपाद-
मतमिति । तस्मिन् अक्षपादमते शिवो महेश्वरः, सृष्टिहराचरस्य 15
जगतो निर्माकं, संहारकृद्दिनाग्रः । इह सृष्टिसंहारौ । ताव-
सावचिन्त्यशक्तिमाहात्म्येन करोतीति सृष्टिसंहारकृत् । केवलाद्याः
सृष्टेः करणे निरन्तरात्पाद्यमानो ऽसंख्यः प्राणिगणो भुवनत्रये
ऽपि न मायादिति सृष्टिवत्संहारस्यापि करणम् । अथ प्रयोग-
मेवं शैवा व्याहरन्ते । भूभुवःसंभाकरदिनकरमकराकरादिकं 20
बुद्धिमत्पूर्वकं, कार्यमात् । यथाकार्यं तत्तदुद्भिन्नपूर्वकं, अथ चटः ।

कार्यं चेदं, तस्मादुद्दिष्टपूर्वकम् । यथास्य बुद्धिमांस्रष्टा, स
 ईश्वर एवेत्यन्वयः । अतिरेके गगनम् । न. चायमसिद्धो हेतुः,
 भूभूधरादीनां स्वस्वकारणकक्षापजन्यत्वेनावयवितया वा कार्य-
 त्वस्य जगति संप्रसिद्धत्वात् । नापि विद्वद्भ्यो ऽनैकान्तिको वा,
 5 विपश्चादत्यन्तं व्यावृत्तत्वात् । नापि कासात्ययापदिष्टः, प्रत्यक्षा-
 गमावाध्यमानसाध्यधर्मधर्मिष्वप्ये हेतोः प्रवर्तनात् । नापि
 प्रकरणसमः, तत्प्रतिपत्तिपदार्थस्वरूपसमर्थनप्रयितप्रत्यनुमानो-
 दयाभावात् ॥ अथ निर्वृतात्मवदग्ररीरत्वादेव न संभवति
 सृष्टिसंसारकर्तेश्वर इति प्रत्यनुमानोदयात्कथं न प्रकरणसम
 10 इति चेत् । उच्यते । अथ तदीयानुमाने साध्यमान ईश्वरो धर्मी
 तथा प्रतीतो ऽप्रतीतो वाभिप्रेयते । अप्रतीतश्चेत्, तदा
 तत्परिकल्पितहेतोरान्यथासिद्धिदोषः प्रसज्येत । प्रतीतश्चेत्,
 तर्हि येन प्रमाणेन प्रतीतस्तेनैव साध्यमुद्भावितनिजतनुरपि
 किमिति नाभ्युपेयत इति कथमग्ररीरत्वम् । ततो न प्रकरण-
 15 समदोषता हेतोः, अतः साधूनां “सृष्टिसंसारकृच्छ्रि” इति ।
 तथा विद्युराकाशवत्सर्वजनमज्ञापकः । निश्चितैकज्ञानवर्तिने स्रमि-
 ततप्रदेशवर्तिनां पदार्थानां प्रतिनिधितत्वावधिर्मासानुपपत्तेः ।
 न स्वेकज्ञानवर्तिनः कुलकारो ऽपि दूरतरवटादिचट्टनाभां
 व्याप्तिवते । तस्मादिदम् ॥ तथा नित्यैकसर्वज्ञः । नित्यज्ञायावेकस्य
 20 नित्यैकः स चासौ सर्वज्ञश्चेति विशेषणवचनमात्रः । तत्र नित्यो
 ऽप्रच्युतासुतमविरैकस्यः कूटस्थः । ईश्वरस्य स्रमिन्त्वे परा-
 धीनोपनिमित्तकमेवमा कृतकमप्राप्तिः । सोत्यन्तावयेतिपर-

आपारो हि भावः कृतक इव्यते । कृतकस्यैकगत्यं कर्ता स्यात्,
तदा तस्याप्यपरेण कर्ता भाव्यमनित्यत्वादेव । अपरस्यापि च
कर्तुरन्येन कर्ता भवनीयमित्यनवस्थानदौ दुस्तरा स्यात् । तस्या-
नित्य एवाभ्युपगमनीयः ॥ नित्यो ऽपि स एको ऽद्वितीयो
मन्यो, बहूनां हि जगत्कर्तृत्वस्वीकारे परस्परं पृथक्पृथग- 5
न्यान्यविसदृशमतिव्याप्तत्वेनैकैकपदार्थस्य विसदृशनिर्माणे सर्व-
मसमञ्जसमापद्येतेति युक्तं “एक” इति विशेषणम् ॥ एको ऽपि
सर्वज्ञः सर्वपदार्थानां सामर्थ्येन ज्ञाता, सर्वज्ञत्वाभावे हि
विधित्सितपदार्थोपयोगिजगत्प्रसृमरविप्रकीर्णपरमाणुकणप्रचयस-
म्यक्षामयीमीलनाद्यमतया आघातस्येन पदार्थानां निर्माणं दुर्घटं 10
भवेत् । सर्वज्ञत्वे पुनः सकलप्राणिनां संमीक्षितसमुचितकारण-
कक्षापानुरूपेण कार्यं वस्तु निर्मिमाणः स्फूर्जितपुष्पपापानुमानेन
च स्वर्गनरकयोः सुखदुःखोपभोगं ददानः सर्वयौचित्तीं नाति-
वर्तेत । तथा चोक्तं तद्भक्तैः

ज्ञानमप्रतिषं यस्त वैराग्यं च जगत्पतेः ।

15

ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सच्चिदं चतुष्टयम् ॥१॥

चञ्चो जगुरनीशो ऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ऐश्वर्यमेरितो मण्डोत्सर्गं वा सधमेव वा ॥२॥

अथवा नित्यैकसर्वज्ञ इत्येकमेव विशेषणं व्याख्येयम् । नित्यं
सदेको ऽद्वितीयः सर्वज्ञो नित्यैकसर्वज्ञः । एतेनानादिसर्वज्ञो- 20
परमेकं विशाखायः को ऽपि सर्वज्ञः कदापि न भवति । अत
ऐश्वरादयोऽपि जीविनां ज्ञानान्तरं सर्वमतीन्द्रियमर्थं ज्ञाता-

नान्यपि स्वात्मानं न जानते, ततस्ते कथं सर्वज्ञाः सूरित्या-
वेदितं भवति । तथा नित्यबुद्धिसमाश्रयो नित्याया बुद्धेर्ज्ञानस्य
स्वातन्त्र्यं, अणिकबुद्धिमतो हि पराधीनकार्यापेक्षणेन मुख्यकर्तृ-
त्वाभावादनीश्वरत्वप्रसक्तिरिति । ईदृशविशेषणविशिष्टो नैया-
5 यिकमते शिवो देवः ॥

अथ तस्मिन्ने तत्त्वानि विवरिषुः प्रथमं तेषां संख्यां नामाणि
च समाख्याति ।

तत्त्वानि षोडशामुच प्रमाणादीनि तद्यथा ।

प्रमाणं च प्रमेयं च संशयश्च प्रयोजनम् ॥ १४ ॥

10 दृष्टान्तो ऽप्यथ सिद्धान्तो ऽवयवास्तर्कनिर्णयौ ।

वादो जल्यो वितण्डा च हेत्वाभासाञ्छलानि च ॥ १५ ॥

जातयो निग्रहस्थानान्येषामेवं प्ररूपणा ।

अर्थोपलब्धिहेतुः स्यात्प्रमाणं तच्चतुर्विधम् ॥ १६ ॥

चिभिर्विशेषकम् ॥ व्याख्या ॥ अमुचास्मिन्प्रक्रान्ते नैया-

15 यिकमते प्रमाणादीनि प्रमाणप्रमेयप्रभृतौनि षोडश तत्त्वानि

भवन्ति । तद्यथेत्युपदर्शने । “प्रमाणं च” इत्यादि । तच्च प्रमिति-

रूपसम्बन्धिज्ञानं येन जन्यते, तज्ज्ञानस्य जनकं कारणं प्रमाणम् ।

प्रमेयते ज्ञानं जन्यते ऽनेनेति प्रमाणमिति व्युत्पत्तेः । ज्ञानस्य

च जनकं द्विविधम् । अचेतनं ज्ञानं च । तथाचेतनमिन्द्रिय-

20 तदर्थसन्निकर्षप्रदीपशिख्यशब्दादिकं ज्ञानस्य कारणत्वाद्यमात्रं

ज्ञानाभिरजन्यमानि यस्याप्रियते तदपि ज्ञानजनकत्वात्प्रमाणम् ।

ज्ञानसाजनकं तु प्रमाणस्य फलं भवेन्न पुनः प्रमाणम् १ ।
 प्रमेयं प्रमाणजन्यज्ञानेन ग्राह्यं वस्तु २ । दोषायमाना प्रतीतिः
 संशयः । चकारास्तयो ऽपि प्रमाणादीनामन्योन्यापेक्षया समु-
 च्छयार्थाः ३ । प्रयोजनमभीष्टं साधनौघं फलम् ४ । दृष्टान्तो
 वादिप्रतिवादिसंमतं निदर्शनम् । अपिः समुच्चये ५ । अथशब्द 5
 ज्ञानमर्थे । सिद्धान्तः सर्वदर्शनशास्त्रसंमतप्रभृतिः ६ । अव-
 यवाः पक्षादयो ऽनुमानस्याङ्गानि ७ । संदेहादूर्ध्वमन्यधर्म-
 चिन्तनं तर्कः स्थाणुरचाधुना संभवतीति ८ । स्थाणुरेवायमित्यव-
 धारणं निर्णयः । द्वन्द्वे तर्कनिर्णयो ९ । गुरुणा समं तत्त्व-
 निर्णयार्थं वदनं वादः । १० । परेण समं जिगीषया जल्पनं 10
 जल्पः । ११ । अपरामृष्टवस्तुतत्त्वं मौख्यमात्रं वितण्डा । १२ ।
 हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासा न सम्यग्चेतव इत्यर्थः १३ ।
 परवचनविधातार्थविकल्पोपपादनानि च्छलानि १४ । जातयो
 ऽसम्यग्दूषणानि १५ । यैरुक्तैर्वक्ता निरुद्धाते, तानि निग्रहस्था-
 नानि १६ । इति । एवामनन्तरोक्तानां प्रमाणादीनामेवमित्यं 15
 प्ररूपणा स्वरूपप्रदर्शना भवति ॥ तत्रादौ प्रमाणस्य स्वरूपणां
 चिकीर्षुः प्रथमतस्तस्य सामान्यलक्षणं संख्यां च प्राह “अर्थोप-
 लब्धिहेतुः स्यात्प्रमाणम्” । अर्थस्य ग्राह्यस्य वाक्यस्य सम्भ-
 वुम्भाभोरुहादेराक्षरस्य च ज्ञानसुखादेरुपलब्धिज्ञानमर्थोप-
 लब्धिः । आख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायादप्यभि- 20
 चारिष्यथपदेष्टा व्यवस्थापित्तिनां चार्थोपलब्धिर्वाङ्मा, न तदुप-
 लब्धिमात्रम् । तस्या षोः हेतुः कारणं च प्रमाणं साङ्गवेत् ।

अर्थोपलब्धिस्तु प्रमाणस्य फलम् । अवमप भावः । अव्यभि-
 चारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनिका सामग्री तदेकदेशो
 वा चतुःप्रदीपज्ञानादिबोधरूपो ऽबोधरूपो वा साधकतम-
 तात्प्रमाणम् । तज्जनकत्वं च तस्य प्रमाणम् । तज्जन्यार्थोप-
 5 लब्धिः फलमिति । इन्द्रियजनलिङ्गजत्वादिविशेषणविशेषिता
 सैवोपलब्धिर्भवतः स्यात्, तदेव प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य विशेषणलक्षणं
 वक्ष्यते । केवलमवाव्यपदेशमिति विशेषणं न शब्दे संबन्धनीयं,
 तस्य प्रवृज्जन्यत्वेन व्यपदेश्यत्वात् । अथ प्रमाणस्य भेदानाह
 “तच्चतुर्विधम्” । तत्प्रमाणं, चतुर्विधं चतुर्भेदम् ॥

10 अथ तच्चतुर्विध्यमेवाह ।

प्रत्यक्षमनुमानं चोपमानं शाब्दिकं तथा ।

तत्रेन्द्रियार्थसंपर्कोत्पन्नमव्यभिचारि च ॥ १७ ॥

व्यवसायात्मकं ज्ञानं व्यपदेशविवर्जितम् ।

प्रत्यक्षमनुमानं तु तत्पूर्वं चिविधं भवेत् ॥ १८ ॥

15 पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतस्तथा ।

तच्चाद्यं कारणात्कार्यानुमानमिह गीयते ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षमव्ययं, अनुमानं कैत्रिकं, चकारः समुच्चयार्थः,
 उपमानमुपमितिः, तथाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात् शाब्दिकं च
 शब्दे तत्वं शाब्दिकमागमं इत्यर्थः ॥

20 अथ प्रमाणस्य लक्षणं लक्षयति । “तत्रेन्द्रियार्थं” इत्यादि ।

तत्रेति तेषु प्रमाणेषु प्रथमं प्रत्यक्षमुच्यते । अत्राख्येदमव्यपदेशप्रतीतिः

सूत्रम् । “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि
व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्” इति [१, १, ४] ॥

इन्द्रियं चक्षुरादिमनःपर्यन्तं, तस्यार्थः परिच्छेद्य इन्द्रि-
यार्थ इन्द्रियविषयभूतो ऽर्थो रूपादिः, रूपादयस्तदर्थ इति 5
वचनात् । तेन सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिरिन्द्रियस्य प्राप्तिः संबन्ध
इति यावत् । स च षोढा । इन्द्रियेण सार्धं द्रव्यस्य संयोग
एव १ । रूपादिगुणानां संयुक्तसमवाय एव द्रव्ये समवेतत्वात् २ ।
रूपत्वादिषु गुणसमवेतेषु संयुक्तसमवेतसमवाय एव ३ । शब्दे
समवाय एवाकाशस्य श्रोत्रत्वेन व्यवस्थितत्वात्, शब्दस्य तद्गुणत्वेन
तत्र समवेतत्वात् ४ । शब्दत्वे समवेतसमवाय एव शब्दे समवे- 10
त्वात् ५ । समवायाभावयोर्विशेषणविशेष्यभाव एव । उक्तरूप-
पञ्चविधसंबन्धसंबन्धेषु वस्तुषु समवायघटादिदृशाभावयोर्विशेष-
णत्वं विशेष्यत्वं भवतीत्यर्थः । तद्यथा । तन्तवः पटसमवायवन्तः
तन्तुषु पटसमवाय इति । घटशून्यं भूतलमिह भूतले घटो
नास्तीति ६ षोढा सन्निकर्षः ॥ 15

अथ निकर्षग्रहणमेवास्तु सं-ग्रहणं व्यर्थम् । न, सं-शब्द-
ग्रहणस्य सन्निकर्षषट्कप्रतिपादनार्थत्वात् । एतदेव सन्निकर्षषट्कं
ज्ञानोत्पादे समर्थं कारणं, न संयुक्तसंयोगादिकमिति सं-
ग्रहणास्तभ्यते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नं जातम् । उत्पत्ति-
ग्रहणं कारकलक्षापकार्यम् । अत्रायं भावः । इन्द्रियं हि 20
नैकव्यादर्थेन सह संबध्यते, इन्द्रियार्थसंबन्धाच्च ज्ञानमुत्पद्यते ।
यदुक्तम् ।

आत्मा सहेति मनसा मन इन्द्रियेण
 स्वार्थेन चेन्द्रियमिति क्रम एव शीघ्रः ।
 योगो ऽयमेव मनसः किमगम्यमस्ति
 यस्मिन् मनो व्रजति तत्र गतो ऽयमात्मा ॥

- 5 ज्ञानसंग्रहणं सुखादिनिवृत्त्यर्थं, सुखादीनामज्ञानरूपत्वात् ।
 सुखादयो ज्ञानादादिस्वभावा यादृक्तयानुभूयन्ते, ज्ञानं त्वयावि-
 गमस्वभावं यादृक्तयानुभूयत इति ज्ञानसुखाद्योर्भेदो ऽध्यक्षसिद्ध-
 एव । अव्यपदेश्यं नामकल्पनारहितं, नामकल्पनायां हि शब्द-
 स्यात् । अव्यपदेश्यपदग्रहणाभावे हि व्यपदेशः शब्दस्तेनेन्द्रियार्थ-
 10 सन्निकर्षेण चोभाभ्यां यदुत्पादितं ज्ञानं तदप्यध्यक्षफलं स्यात्त-
 क्षित्यर्थमव्यपदेश्यपदोपादानम् । इदमत्र तत्त्वम् । चतुर्गे-
 शब्दबोधापारे सत्यं गौरिति विप्रतिष्ठकाले यज्ज्ञानमुप-
 जायमानमुपसृज्यते, तच्छब्देन्द्रियोभयजन्यत्वे ऽपि प्रभृतविषय-
 त्वेन शब्दस्य प्राधान्याच्छब्दमिष्यते, न पुनरध्यक्षमिति ।
 15 इन्द्रियजन्यस्य महमरीचिषूदकज्ञानस्य श्रुतिश्रुतकाले कलधौत-
 बोधादेस निवृत्त्यर्थमव्यभिचारिपदोपादानम् । यदतस्मिंस्त-
 दित्युत्पद्यते तज्ज्वभिचारि ज्ञानम् । तज्ज्वच्छब्देन तस्मिंस्तदिति
 ज्ञानमव्यभिचारि । व्यवधीयते ऽनेनेति व्यावसायो विशेष
 उच्यते । विशेषजनितं व्यवसायात्मकं, अथवा व्यवसायात्मकं
 20 निश्चयात्मकम् । एतेन संशयज्ञानमनेकपदार्थात्मनत्वादिनिश्च-
 यात्मकत्वाच्च प्रत्यक्षफलं न भवतीति स्थापितम् ॥ नन्वेवमपि
 ज्ञानपदमनर्थकमन्यविशेषणाभ्यां ज्ञानस्य लभ्यत्वात्, न ।

धर्मिप्रतिपादनार्थत्वादस्य, ज्ञानपदोपात्तो हि धर्मीन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षजत्वादिभिर्विश्लेष्यते । अन्यथा धर्मभावे काव्यभिचारा-
दीन् धर्मास्तत्पदानि प्रतिपादयेयुः । केचित्पुनरेवं व्याचक्षते ।
अथपदेशं-व्यवसायात्मकमिति-पदद्वयेन निर्विकल्पकसविकल्पक-
भेदेन प्रत्यक्षस्य द्वैविध्यमाह, शेषाणि तु ज्ञानविश्लेषाणानीति । 5
अत्र च सूत्रे फलस्वरूपसामग्रीविश्लेषणपक्षास्तयः संभवन्ति ।
तेषु स्वरूपविश्लेषणपक्षो न युक्तः । यथोक्तविश्लेषणं ज्ञानं प्रत्यक्ष-
मिति हि तच्चार्यः स्यात् । तथा चाकारकस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्व-
प्रसक्तिः न चाकारकस्य प्रत्यक्षत्वं युक्तं, असाधकतमत्वात्साधक-
तमस्यैव च प्रमाणत्वात् । तुल्यसुवर्णादीनां प्रदीपादीनां 10
सन्निकर्षेन्द्रियादीनां चाबोधरूपाणामप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गश्च । इत्यते
चैषां सूत्रकृता प्रत्यक्षत्वं, तत्र स्वरूपविश्लेषणपक्षो युक्तः । नापि
सामग्रीविश्लेषणपक्षः । सामग्रीविश्लेषणपक्षे ह्येवं सूत्रार्थः स्यात् ।
प्रमातृप्रमेयचक्षुरादीन्द्रियालोकादिका ज्ञानजनिका सामग्रीन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षात्पक्षत्वादिविश्लेषणविशिष्टज्ञानजननादुपचारेणैन्द्रि- 15
यार्थसन्निकर्षात्पक्षत्वादिविश्लेषणविशिष्टा सती प्रत्यक्षमिति ।
एवं च सामग्याः सूत्रोपात्तविश्लेषणयोगित्वं तथाविधफलजन-
कत्वादुपचारेणैव भवति, न तु स्मृत इति । न तु युक्तस्तत्पक्षो
ऽपि । फलविश्लेषणपक्षस्तु युक्तिसंगतः । अत्र पक्षे यत इत्यध्या-
हार्यम् । ततो ऽयमर्थः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्पक्षत्वादिविश्लेषणं 20
ज्ञानं यत इन्द्रियार्थसन्निकर्षादेर्भवति, स इन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षादिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् । ज्ञानं तु प्रत्यक्षप्रमाणफलम् । यदा

तु ततो ऽपि ज्ञानाद्भानोपादानादिवुद्ध्य उत्पद्यन्ते, तदा
 हानादिवुद्ध्यपेक्षया ज्ञानं प्रमाणं हानादिवुद्ध्यस्तु फलं,
 यदा ज्ञानं प्रमाणं, तदा हानादिवुद्ध्यः फलमिति वचनात् ।
 तथा चानुभवज्ञानवंग्रजायाः स्मृतेस्तथा चायमित्येतज्ज्ञान-
 5 मिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात्प्रत्यक्षफलम् । तत्स्मृतेस्तु प्रत्यक्षता ।
 सुखदुःखसंबन्धस्मृतेस्त्रिन्द्रियार्थसन्निकर्षसहकारित्वात्तथा चाय-
 मिति साहचर्यज्ञानजनकत्वेनाध्यक्षप्रमाणता । साहचर्यज्ञानस्य च
 सुखसाधनो ऽयमित्यनुमानिकफलजनकत्वेनानुमानप्रमाणता ।
 न च सुखसाधनत्वशक्तिज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं, शक्तेरसन्न-
 10 हितत्वात् । आत्मनो मन इन्द्रियेण सन्निकर्षं सुखादिज्ञानं
 फलम् । मन इन्द्रियस्य तत्सन्निकर्षस्य च प्रत्यक्षप्रमाणता ।
 एवमन्यत्रापि यथार्हं प्रमाणफलविभागोऽवगन्तव्य इति ॥ एत-
 देवेन्द्रियार्थसन्निकर्षादिसूत्रं ग्रन्थकारः पञ्चबन्धानुलोम्येनेत्य-
 माह । “इन्द्रियार्थसंपर्कोत्पन्नम्” इत्यादि । अत्र संपर्कः
 15 संबन्धः । अर्थविचारि चेत्यत्र चकारो विशेषणसमुच्चयार्थः ।
 अर्थविचारिकमिति पाठे तु अर्थविचार्यैवायमर्थविचारिकं
 स्मार्थं कप्रत्ययः । व्यपदेशो नामकल्पना । अत्रापि व्याख्यायां
 यत् इत्यध्याहार्यम् । भावार्थः सर्वो ऽपि प्राप्नुवेति ॥

अथ प्रत्यक्षतत्फलयोरभेदविवक्षया प्रत्यक्षस्य भेदा उच्यन्ते ।
 20 प्रत्यक्षं द्वेधा, अयोगिप्रत्यक्षं योगिप्रत्यक्षं च ॥ यदस्मादादीना-
 मिन्द्रियार्थसन्निकर्षाज्ज्ञानमुत्पद्यते, तदयोगिप्रत्यक्षम् । तदपि
 द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं च । तत्र वस्तुस्वरूपमात्रावभासकं

निर्विकल्पकं, यथा प्रथमाक्षसन्निपातजं ज्ञानम् । 'संज्ञासंज्ञि-
सम्बन्धोत्पत्तेन ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तं सविकल्पकं, यथा देवदत्तोऽयं
दण्डीत्यादि ॥ योगिप्रत्यक्षं तु देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थग्राहकम् ।
तद्विविधं, युक्तानां प्रत्यक्षं वियुक्तानां च । तत्र समाध्येकाग्र्यवतां
योगधर्मेन्द्रादिसहकृतादात्म्यान्तःकरणसंयोगादेव बाह्यार्थसंयोग- 5
निरपेक्षं यद्विशेषार्थग्रहणं, तद्युक्तानां प्रत्यक्षम् । एतच्च निर्वि-
कल्पकमेव भवति, विकल्पतः समाध्येकाग्र्यानुपपत्तेः । इदं
चोक्त्युयोगिन एव विज्ञेयं, योगिमात्रस्य तदसंभवात् । असमा-
ध्यवस्थायां योगिनामात्ममनोबाह्येन्द्रियरूपाद्याश्रयचतुष्कसंयो-
गाद्रूपादीनां, आत्ममनःश्रोत्रचयसंयोगाच्छब्दस्य, आत्ममनोदय- 10
संयोगात्सुखादीनां च यद्वहणं, तद्वियुक्तानां प्रत्यक्षम् । तच्च
निर्विकल्पकं सविकल्पकं च प्रतिपत्तव्यम् । विस्तरार्थिना तु
न्यायसारटीका विस्तीर्णनीयेति ॥

अथानुमानसंज्ञणमाह “अनुमानं तु तत्पूर्वं त्रिविधं भवेत्पूर्व-
वच्छेषवच्च” इत्यादि । अत्र चैवशब्दौ पूर्ववदादीनामर्थवाङ्मय- 15
सूचकौ । तथाशब्दश्चकारार्थः समुच्चये । शेषं तु सूत्रं व्याख्या-
स्यते, सूत्रं त्विदं “तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामा-
न्यतोद्भूतं च” इति । एके व्याख्यान्ति । अत्रैकस्य पूर्वकशब्दस्य
सामान्यश्रुत्या लुप्तनिर्देशो द्रष्टव्यः । तत्पूर्वकमित्यत्र तच्छब्देन
प्रत्यक्षं प्रमाणमभिसंबध्यते । तत्पूर्वकं प्रत्यक्षफलं सिद्धिज्ञान- 20
मित्यर्थः । तत्पूर्वकपूर्वकं सिद्धिज्ञानम् । अयमत्र भावः । प्रत्यक्षा-
द्वूमादिज्ञानमुत्पद्यते, धूमादिज्ञानाच्च वज्रादिज्ञानमिति ।

- इन्द्रियार्थसंज्ञिकर्षोत्पन्नत्ववर्जाणि च ज्ञानादिविशेषणानि प्रत्यक्ष-
 सूत्रादत्रापि संबन्धनीयानि । एषां च व्यवच्छेद्यानि प्रागुक्तानु-
 सारेण स्वयं परिभाष्यानि । तथा द्वितीयलिङ्गदर्शनपूर्विकाया
 अविनाभावसंबन्धसृतेस्तत्पूर्वकपूर्वकत्वात्तज्जनकस्यानुमानत्वनिवृ-
 5 त्त्यर्थमर्थोपसंख्येयहणं कार्यं, सृतेस्त्वर्थं विनापि भावात् । ततो
 ऽयमर्थः । अर्थोपसंख्येयमव्यभिचारितमव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकं
 ज्ञानं तत्पूर्वकपूर्वकं यतो लिङ्गादेः समुपजायते तदनुमान-
 मिति १ । तथा ते द्वे प्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिसंबन्धदर्शनं लिङ्ग-
 दर्शनं च पूर्वं यस्य तत्तत्पूर्वकमिति विग्रहविशेषाश्रयणादनु-
 10 मानस्याध्यक्षफलदयपूर्वकत्वं ज्ञापितं द्रष्टव्यम् २ । तथा तानि
 प्रत्यक्षादिष्वसर्वप्रमाणानि पूर्वं यस्य तत्तत्पूर्वकमिति विग्रहविशे-
 षाश्रयणेन सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमप्यनुमानस्य सध्यते । न च तेषां
 पूर्वमप्रकृतत्वात्कथं तच्छब्देन परामर्श इति प्रेथम् । यतः साक्षा-
 दप्रकृतत्वेऽपि प्रत्यक्षसूत्रे व्यवच्छेद्यत्वेन प्रकृतत्वादिति । अस्यां
 15 व्याख्यायां नाव्याख्यादिदोषः कस्यनापि । ये तु पूर्वशब्दस्यैकस्य
 सुप्रसङ्ग निर्देशं नाभ्युपगच्छन्ति, तेषां प्रत्यक्षफलेऽनुमानत्वप्रसङ्गः,
 तत्फलस्य प्रत्यक्षप्रमाणपूर्वकत्वात् । अथाकारकस्याप्रमाणत्वात्कार-
 कत्वं सध्यते । ततोऽयमर्थः । अव्यभिचारिताव्यपदेश्यव्यवसा-
 यात्मिकार्थोपसंख्येयजनकमेवाध्यक्षफलं लिङ्गज्ञानमनुमानमिति
 20 चेत् । उच्यते । एवमपि विशिष्टज्ञानमेवानुमानं प्रसज्यते । न
 च ज्ञानमेवानुमानत्वं सृष्ट्यनुमानागमसंशयप्रतिभासप्रज्ञानोपा-
 सुखादिप्रत्यक्षमिच्छादयस्य मनसो लिङ्गातीति वचनात्पूर्वस्य

बोधाबोधरूपस्य विशिष्टफलजनकस्यानुमानत्वादित्यव्याप्तिर्लक्षण-
 दोषः । अतोऽर्थोपलब्धिरव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टा तत्पूर्वक-
 पूर्विका यतस्तदनुमानमित्येव व्याख्यानं युक्तिमत् । नन्वापि
 त्रिविधग्रहणमनर्थकमिति चेत् । न । अनुमानविभागार्थत्वात् ।
 पूर्ववदादियहणं च स्वभावादिविषयप्रतिषेधेन पूर्ववदादिविषय- 5
 क्षीपनार्थम् । पूर्ववदाद्येव त्रिविधविभागेन विवक्षितं, न स्वभा-
 वादिकमिति प्रथमं व्याख्यानम् ॥ अपरे त्वेवं सूत्रं व्याचक्षते ।
 तत्पूर्वकं प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिविधमिति, त्रिभेदमनुमानम् । के पुन-
 र्भेदा इत्याह । पूर्ववदित्यादि । पूर्वशब्देनान्वयो व्यपदिश्यते,
 व्यतिरेकात्प्रागवसीयमानत्वात् । पूर्वोऽन्वयः, स एवास्ति यस्य 10
 तत्पूर्ववत्केवलान्वयानुमानम् १ । शेषो व्यतिरेकः, स एवास्ति
 यस्य तच्छेषवत्, केवलव्यतिरेकि च २ । सामान्येनान्वय-
 व्यतिरेकयोः साधनाङ्गयोर्यदृष्टं तत्सामान्यतोदृष्टमन्वयव्यतिरेकि
 चेति ३ ॥ अथवा त्रिविधमिति त्रिरूपम् । कानि त्रीणि
 रूपाणीत्याह । पूर्ववदित्यादि । पूर्वमुपादीयमानत्वात्पूर्वः पक्षः 15
 सोऽद्यासीति पूर्ववत्पक्षधर्मत्वम् । शेष उपयुक्तादन्यत्वात्साधर्म्य-
 दृष्टान्तः सोऽस्यचेति शेषवत्सपक्षे सत्त्वम् । सामान्यतोदृष्टमिति
 विपक्षे मनागपि यत्र दृष्टं विपक्षे सर्वत्रासत्त्वं तृतीयं रूपम् ।
 चशब्दात्प्रत्यक्षागमाविहङ्गत्वात्प्रतिपक्षत्वरूपद्वयं च । एवं च पक्ष-
 रूपलिङ्गासम्बन्धं यत्तत्पूर्वकं तदन्वयव्यतिरेकानुमानम् । विपक्षा- 20
 सत्त्वसपक्षसत्त्वयोरन्यतररूपस्यानभिधेयत्वात्तु चतुरूपलिङ्गासम्बन्धं
 केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि चानुमानम् । तथाप्यनित्यः शब्दः

- कार्यत्वात्, घटादिवदाकाशादिवच्चेत्यन्वयव्यतिरेकी हेतुः । १ ।
 अदृष्टादीनि कस्यचित्प्रत्यक्षाणि प्रमेयत्वात्करतलादिवदित्यत्र
 कस्यचित्प्रत्यक्षत्वे साध्ये प्रत्यक्षस्यापि वस्तुनो विपक्षस्याभावादेव
 केवलान्वयी । २ । सर्ववित्कर्तृपूर्वकं सर्वं कार्यं, कादाचित्कत्वात् ।
 5 यत्सर्ववित्कर्तृपूर्वकं न भवति, तन्न कदाचित्कं, यथाकाशादि ।
 अत्र सर्वस्य कार्यस्य पक्षोक्तत्वादेव सपक्षाभावात्केवलव्यतिरेकी-
 प्रसङ्गदारेण वा केवलव्यतिरेकी । यथा नेदं निरात्मकं जीव-
 च्छरीरमप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गाज्ज्ञोष्टवदिति प्रसङ्गः । प्रयोगस्त्व-
 10 त्यम् । इदं जीवच्छरीरं सात्मकं, प्राणादिमत्त्वात् । यन्न
 सात्मकं तन्न प्राणादिमद्यथा ज्ञोष्टमिति प्रसङ्गपूर्वकः केवल-
 व्यतिरेकीति ३ । एवमनुमानस्य भेदान् स्वरूपं च व्याख्याय
 विषयस्य त्रैविध्यप्रतिपादनायैवमाहुः । अथवा तत्पूर्वकमनुमानं
 त्रिविधं त्रिप्रकारं । के पुनस्तयः प्रकारा इत्याह । पूर्ववदि-
 त्यादि । पूर्वं कारणं विद्यते यन्नानुमाने तत्पूर्ववत्, यत्र कार-
 15 णेन कार्यमनुमीयते यथा विशिष्टमेघोक्त्या भविष्यति वृष्टि-
 रिति । अत्र कारण-शब्देन कारणधर्म उक्तत्वादिर्पाशः ।
 प्रयोगस्त्वेवम् । अमी मेघा वृष्ट्युत्पादकाः, गभीरगर्जितले-
 ऽक्षिरप्रभावले च सत्युक्तत्वात् । य एवं ते वृष्ट्युत्पादका यथा
 वृष्ट्युत्पादकपूर्वमेघास्तथा चामी । तस्मान्नथा । ननूक्तत्वादि-
 20 धर्मधुक्तानामपि मेघानां वृष्ट्यजनकत्वदर्शनात्, कथमैकान्तिकं
 कारणात्कार्यानुमानमिति चेत् । न । विशिष्टस्योक्तत्वादेर्धर्मस्य
 नमकत्वेन विवक्षितत्वात् । न च तस्य विशेषो नासर्वज्ञेन निश्चेतुं

पार्थत इति वक्तुं शक्यं, सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गेः । तथाहि । मग्न-
 कादित्यावृत्तधूमादीनामपि स्वसाध्याव्यभिचारित्वमसर्वविदा न
 निश्चेतुं शक्यमिति वक्तुं शक्यत एव । अथ सुविवेचितं कार्यं
 कारणं न व्यभिचरतीति न्यायाद्वूमादेर्गमकत्वम् । तत्तर्ह्यत्रापि
 समानम् । यो हि भविष्यद्दृश्यव्यभिचारिणमुन्नतत्वादिविशेषमव- 5
 गन्तुं समर्थः, स एव तस्मात्तमनुमिनोति, नागृहीतविशेषः ।
 तदुक्तम् । अनुमातुरयमपराधो नानुमानस्येति शेषं कार्यं तद-
 स्थासि तच्छेषवच्च कार्येण कारणमनुमीयते, यथा नदीपूर-
 दर्शनाद्वृष्टिः । अत्र कार्यशब्देन कार्यधर्मा लिङ्गमवगन्तव्यम् ।
 प्रयोगस्त्वित्यम् । उपरिवृष्टिमद्देशसंबन्धिनी नदी ग्रीष्मतरस्रोतस्त्वे 10
 फलफेनसमूहकाष्ठादिवहनत्वे च सति पूर्णत्वात् तदन्यनदीवत् ।
 सामान्यतोदृष्टं नामाकार्यकारणभूतेनाविनाभाविना लिङ्गेन
 यत्र लिङ्गिनोऽवगमो, यथा बलाकया सलिलस्येति । प्रयोगस्तु ।
 अयं बलाकाजहद्वृत्तिः प्रदेशो जलवाग्बलाकावन्त्वात्, संप्रति-
 पन्नदेशवत्, यथा वान्यवृक्षोपरिवृष्ट्यादित्यस्थान्यपर्वतोपरि- 15
 दर्शनेन गतेरवगमः । प्रयोगः पुनः रवेरन्यत्रदर्शनं गत्यविना-
 भूतं, अन्यत्रदर्शनत्वात्, देवदत्ताद्यन्यदर्शनवत् । अत्र यथा देव-
 दत्तादेरन्यत्रदृष्ट्यान्यत्रदर्शनं ब्रह्मापूर्वं, तथादित्यस्थापीति,
 अन्यत्रदर्शनं च गतेः कार्यं संयोगादेर्गतिकार्यत्वात् ॥ अन्ये त्वेवं
 वर्णयन्ति । सामान्यकालस्य स्पर्शस्य रूपादकार्यकारणभूतात्प्रति- 20
 पत्तिः सामान्यतोदृष्टानुमानप्रभवा । अत्र प्रयोगः । ईदृशस्पर्श-
 मिदं बलमेवविधिरूपत्वात् । तदन्यतादृशवत्त्वत् । एकं शून्यं

- कल्पितं दृष्ट्वा पुष्पिता जगति चूता इति प्रतिपत्तिर्वा । प्रयो-
 गस्तु । पुष्पिता जगति चूतासूतत्वात्, दृष्टचूतवदित्यादि । अथवा
 पूर्वेषु व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षेषु तुल्यं वर्तत इति पूर्ववत्संबन्धग्राहक-
 प्रत्यक्षेषु विषयतुल्यत्वात्कथंचित्परिच्छेदक्रियाया अपि तुल्यता-
 5 चानुमाने समस्तीति क्रियातुल्यत्वतः प्रयोगः सिद्धः । तेन
 पूर्वप्रतिपत्त्या तुल्यता प्रतिपत्तिर्यतो भवति, तत्पूर्ववदनुमानम् ।
 इच्छादयः परतन्त्रा गुणत्वात् रूपादिवदिति शेषवन्नाम परि-
 शेषः । स च प्रसक्तानां प्रतिषेधेऽन्यत्रप्रसङ्गासंभवाच्छिष्यमाणस्य
 संप्रत्ययः, यथा गुणत्वादिच्छादीनां पारतन्त्र्ये सिद्धे शरीरा-
 10 दिषु प्रसक्तेषु प्रतिषेधः । शरीरविशेषगुणा इच्छादयो न
 भवन्ति, तद्गुणानां रूपादीनां स्वपरात्मप्रत्यक्षत्वेनेच्छादीनां च
 स्वात्मप्रत्यक्षत्वेन वैधर्म्यात् । नापीन्द्रियाणां विषयाणां वा गुणा
 उपपद्यन्तेऽप्यनुसरणदर्शनात् । न चान्यस्य प्रसक्तिरस्ति । अतः
 परिशेषादात्मसिद्धिः । प्रयोगश्चात्र । योऽसौ परः स आत्म ।
 15 शब्दवाच्यः, इच्छायाधारत्वात् । ये स्वात्मशब्दवाच्या न भवन्ति,
 त इच्छायाधारा अपि न भवन्ति । यथा शरीरादयः । अत्र
 प्रत्यक्षेणागच्छीत्वान्नयं केवलव्यतिरेकवत्त्वादात्मनः प्रमा शेषवतः
 कल्पम् । यत्र धर्मी साधनधर्मश्च प्रत्यक्षः साध्यधर्मश्च सर्वदाप्रत्यक्षः
 साध्यते तत्सामान्यतोदृष्टम् । यथेच्छादयः परतन्त्रा गुणत्वादुपपत् ।
 20 उपपत्तिर्वा करणसाध्या क्रियात्वाच्छिदिक्रियावत् । असाधा-
 रणकारणपूर्वकं जगदैषिद्यं विषयादिषु विषयवदित्य-
 आत्मोदृष्टत्वात्नेकमुदाहरणं मनायम् । ननु साध्यध-

सर्वदाप्रत्यक्षत्वेन साध्येन हेतोः कथं व्याप्तिग्रहणमिति चेत् । उच्यते ।
 धर्मिण इच्छादेः प्रत्यक्षप्रतिपक्षत्वं गुणत्वकार्यत्वादेरपि साधनस्य
 तदुक्तत्वं प्रतिपक्षमेव । पारतग्येण च स्वसाध्येन तस्य व्याप्तिरध्यक्षतो
 रूपादिस्त्ववगतैव । साध्यव्यावृत्त्या साधनव्यावृत्तिरपि प्रमाणा-
 न्तरादेवावगता । नन्वेवं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोद्दृष्टानां परस्परतः 5
 को विशेषः । उच्यते । इच्छादेः पारतग्यमात्रप्रतिपक्षतौ गुणत्वं
 कार्यत्वं वा पूर्ववत् । तदेवाश्रयान्तरबाधया विशिष्टाश्रयत्वेन
 बाधकेन प्रमाणेनावसीयमानं शेषवतः फलम् । तस्य साध्यधर्मस्य
 धर्मन्तरे प्रत्यक्षस्यापि तत्र धर्मिणि सर्वदाप्रत्यक्षत्वं सामान्यतो-
 दृष्टव्यपदेशनिबन्धनम् । अतस्त्वयाणामेकमेवोदाहरणम् । तदेवं 10
 कारणादित्रैविध्यान्निप्रकारं लिङ्गं प्रमितिं जनयत्तत्पूर्वकं सदनु-
 मानमिति द्वितीयं व्याख्यानम् । अत्र व्याख्याद्वये प्रथम-
 व्याख्यानमेव बहूनामध्ययनप्रभृतीनामभिमतम् । तत्र च पूर्व-
 वदादीनां व्याख्या द्वितीयव्याख्याने या चतुःप्रकाराभिहित-
 सेव द्रष्टव्येति ॥

15

अथ शास्त्रकार एव वास्तानामसंमोहार्थं शेषव्याख्याप्रका-
 रानुपेक्ष्यानुमानस्य त्रिविधस्य विषयज्ञापनाय पूर्ववदादीनि
 पदानि व्याख्यानयन्नाह “तत्राद्यम्” इत्यादि । तत्र तेषु पूर्व-
 वदादिषु, आद्यं पूर्ववदनुमानं किमित्याह । कारणास्त्रिङ्गात्कार-
 णस्य त्रिङ्गिनोऽनुमानं ज्ञानं कार्यानुमानम् । इद्वानुमानप्रस्तावे, 20
 गीयते प्रोच्यते । कारणात्कार्त्तमनुमानमिदोदितमिति पाठो
 वा । तत्रास्तीति-शब्दाध्याहारे कारणात्कार्त्तमस्तीत्यनुमानम् ।

कारणात्कार्यमस्तीति ज्ञानमिहानुमानप्रस्ताव उदितं प्रोक्तम् ।
 पाठद्वयेऽप्यत्र यल्लिङ्गिज्ञानमनुमानशब्देनोक्ते तद्वितीयव्याख्यान-
 कारिणां मतेन, न तु प्रथमव्याख्यानकर्तृमतेन । प्रथमव्याख्या-
 कारिमतेन हि ज्ञानस्य हेतुरेवानुमानशब्दवाच्यः स्यात् । एवं
 5 शेषवत्यपि ज्ञेयम् । यत्र कारणात्ज्ञानविशिष्टात्कार्यस्य ज्ञानं
 भवति, तत्पूर्ववदनुमानम् । अत्र ह्यर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति
 वचनात्कार्यज्ञानमनुमानस्य फलं, तद्धेतुस्त्वनुमानं प्रमाणम् ।
 तेनात्र कारणं वा तज्ज्ञानं वा कार्यकारणप्रतिबन्धस्मरणं वा
 कार्यं ज्ञापयत्पूर्ववदनुमानमिति ॥

तस्योदाहरणमाह ।

यथा ।

10 रोलम्बगवलव्यालतमालमलिनत्विषः ।

दृष्टिं व्यभिचरन्तीह नैवंप्रायाः पयोमुचः ॥ २० ॥

यथेति निदर्शनदर्शनार्थः । रोलम्बा भ्रमराः, गवला
 अरण्यजातमहिषाः, व्याला दुष्टगजा सर्पाश्च, तमालास्तापि-
 च्छ्ववृक्षाः । तदमलिनाः श्यामलास्त्विषः कान्मयो येषां ते
 15 तथा । एतेन मेघानां कान्तिमत्ता वचनेनानिर्वचनीया काव्य-
 तिग्रजश्यामता व्यज्यते । एवंप्रायाः । एवंशब्द इदंप्रकारवचनः ।
 प्रायशब्दो बाहुल्यवाचकः । तत एवमिदंप्रकाराणां प्रायो
 बाहुल्यं येषु त एवंप्राया ईदृक्प्रकारबाहुल्या इत्यर्थः । एतेन
 गभीरगर्जितत्वाचिरप्रभावत्वादिप्रकाराणां बाहुल्यं मेघेषु सत्सू-
 20 चितम् । उक्तविशेषणविशिष्टा मेघा इह जने दृष्टिं न व्यभि-

चरन्ति, वृष्टिकरा एव भवन्तीत्यर्थः । प्रयोगस्तु सूत्रं व्याख्यावस-
रोक्त एवात्रापि वक्तव्यः ॥

अथ शेषवद्वाख्यामाह । ५/

कार्यात्कारणानुमानं यच्च तच्छेषवन्मतम् ।

तथाविधनदीपूराद्देवो वृष्टो यथोपरि ॥ २१ ॥ 5

कार्यासिद्ध्यात्कारणस्य लिङ्गिनोऽनुमानं ज्ञानं यत् । चकारः
प्रागुक्तपूर्ववदपेक्षया समुच्चये । तच्छेषवन्मतम् । अयमत्र
तत्त्वार्थः । यत्र कार्यात्कारणज्ञानं भवति, तच्छेषवदनुमानम् ।
अत्रापि प्राम्बत्कारणज्ञानस्य हेतुः कार्यं कार्यदर्शनं तत्संबन्ध-
स्मरणं चानुमानशब्देन प्रतिपत्तव्यम् । यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः 10
प्रथममत्र योज्यः । तथाविधश्रीप्रतरस्रोतस्त्वफलफेनादिवहन-
त्वोभयतटव्यापित्वधर्मविशिष्टो यो नदीपूरस्तस्मात्सिद्धादुपरिदेशे
देवो मेघो वृष्ट इति ज्ञानम् । अत्र प्रयोगः प्राम्बत् ।

यच्च सामान्यतोदृष्टं तदेवं गतिपूर्विका ।

पुंसि देशान्तरप्राप्तिर्यथा सूर्योऽपि सा तथा ॥ २२ ॥ 15

चः पुनरर्थः । यत्पुनः कार्यकारणभावादप्यत्र सामान्यतो
ऽविनाभावबलेन दृष्टं सिद्धं सामान्यतोदृष्टं, तदेवम् । कथमि-
त्याह । यथा पुंस्येकस्माद्देशाद्देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका तथा
सूर्योऽपि सा देशान्तरप्राप्तिस्तथा गतिपूर्विका । अत्र देशान्तर-
प्राप्तिशब्देन देशान्तरदर्शनं ज्ञेयम् । अन्यथा देशान्तरप्राप्तिर्गति- 20

कार्यत्वेन शेषवतोऽनुमानादस्य भेदो न स्यात् । यद्यपि गगने संच-
रतः सूर्यस्य नेत्रावलोकप्रसराभावेन गतिर्नोपलभ्यते, तथाप्युद-
याचलात्काष्ठान्तरेऽस्ताचलचूलिकादौ तद्दर्शनं गतिं गमयति ।
प्रयोगः पुनः पूर्वमुक्त एव । अथवा देशान्तरप्राप्तिर्गतिकार्यत्वं
5 लोको न प्रत्येतीति इदमुदाहरणं कार्यकारणभावाविवक्षया-
चोपन्यस्तम् । प्रयोगस्त्वेवम् । सूर्यस्य देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका
देशान्तरप्राप्तिर्वादेवदत्तदेशान्तरप्राप्तिवत् ॥

उपमानलक्षणमाह ।

प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रसिद्धस्य साधनम् ।

10 उपमानं समाख्यातं यथा गौर्गवयस्तथा ॥ २३ ॥

“प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् [१, २, ६]” इति
सूत्रम् । अत्र यत इत्यध्याहार्यम् । ततश्च प्रसिद्धेन वस्तुना गवा
यत्साधर्म्यं समानधर्मत्वं तस्मात्प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रसिद्धस्य साध-
नम् । गवयगतस्य साध्यस्य संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्य साधनं प्रतिपत्ति-
5 र्थतः साधर्म्यज्ञानाद्भवति तदुपमानं समाख्यातम् । साधर्म्यस्य
प्रसिद्धिरागमपूर्विका । तत आगमसंस्मृपनायाह । यथा गौस्तथा
गवय इति । गवयोऽरण्यगवयः । अयमत्र भावः । कश्चित्प्रभुणा
गवयानयनाय प्रेषितस्तदर्थमजानानस्तमेवाप्राचीत् कौटुम्भव
इति । स प्रोचे यादृग्गौस्तादृग्गवय इति । ततः सोऽरण्ये परि-
1 भ्रमन्समानमर्थं यदा पश्यति, तदा तस्य तदाकार्यकृतिसंज्ञा-
येन्द्रियार्थसूत्रिकर्षाद्गोसदृशोऽयमिति यत्सारूप्यज्ञानसुत्पद्यते,

तत्प्रत्यक्षफलं, तदेवाव्यभिचार्यादिविशेषणमयं च गवयशब्दवाच्य-
इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिं जनयदुपमानम् । संज्ञासंज्ञि-
संबन्धप्रतिपत्तिरूपमानस्य फलम् । न पुनरागमिकी सा, शब्दस्य
तज्जनकस्य तदानीमभावात् । गवयपिण्डविषये न हेयादिज्ञानं
यदुत्पद्यते तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वात्प्रत्यक्षफलम् ॥

5

• अथ तुर्यं शाब्दमाह ।

शाब्दमाप्नोपदेशस्तु मानमेवं चतुर्विधम् ।

प्रमेयं त्वात्मदेशाद्यं बुद्धीन्द्रियसुखादि च ॥ २४ ॥

शब्दजनितं शाब्दमागम इत्यर्थः । तुर्भिन्नक्रमे । शाब्दं तु
प्रमाणमाप्नोपदेशः । आप्त एकान्तेन सत्यवादी हितश्च । तस्योप- 10
देशो वचनमाप्नोपदेशः । तज्जनितं तु ज्ञानं शाब्दस्य फलम् ।
मानं प्रमाणमेवमुक्तविधिना चतुर्विधम् ॥

तदेवं प्रथमं प्रमाणतत्त्वं व्याख्याय संप्रति द्वितीयं प्रमेय-
तत्त्वं व्याख्यातुमाह । प्रमेयं त्वात्मदेशाद्यम् । प्रमेयं तु प्रमाण-
फलस्य प्राप्तं पुनरात्मदेशाद्यम् । आत्मा जीवः । देहो 15
वपुः, तावाद्यौ यस्य तदात्मदेशाद्यम् । बुद्धीन्द्रियसुखादि च
प्रमेयम् । बुद्धिर्ज्ञानं, इन्द्रियं चक्षुरादिमनःपर्यन्तं, सुखं सातं
तान्यादिर्यस्य तद्बुद्धीन्द्रियसुखादि । चकार आत्मदेशाद्यपेक्षया
समुच्चये । अत्र विशेषणद्वय आद्यशब्देनादिशब्देन च शेषाणामपि
सप्तानां प्रमेयानां संग्रहो द्रष्टव्यः । तथा च नैयायिकसूचम् । 20
“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमानःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखाप-

वर्गभेदेन द्वादशविधं तदिति प्रमेयम् । [१, १, ८] तच्च
 शरीरादिदुःखपर्यन्तं हेयं, अपवर्ग उपादेयः । आत्मा तु
 कथञ्चिद्वेद्यः, कथञ्चिदुपादेयः । सुखदुःखादि भोक्तृतया हेयः,
 तदुन्मुक्ततयोपादेय इति । तत्रेच्छादेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानादी-
 5 नामाश्रय आत्मा । सचेतनत्वकर्तृत्वसर्वगतत्वादिधर्मैरात्मा प्रतीयते
 १ । तद्भोगायतनं शरीरम् २ । पञ्चेन्द्रियाणि प्राणरसनचक्षुस्त्वक्-
 ओचाणि ३ । पञ्चार्था रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । तच्च गन्धरस-
 रूपस्पर्शास्त्वारः पृथिवीगुणाः । रूपरसस्पर्शास्त्वयोऽपां गुणाः ।
 रूपस्पर्शौ तेजसो गुणौ । एकः स्पर्शो वायोर्गुणः । शब्द आका-
 10 शस्य गुण इति ४ । बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यर्थः । सा क्षणिका,
 भोगस्वभावत्वाच्च संसारकारणमिति हेया ५ । इन्द्रियार्थसन्नि-
 कर्षं सत्यपि युगपज्ज्ञानानुत्पादात् आन्तरसुखादिविषयोप-
 लब्धेस्व बाह्यगन्धादिविषयोपलब्धिवत्करणसाध्यत्वादान्तरं करणं
 मनोऽनुमीयते । तत्सर्वविषयं तच्चाणु वेगवदाशुसंचारि नित्यं
 15 च ६ । वाग्मनःकायव्यापारः शुभाशुभफलाः प्रवृत्तिः ७ । राग-
 द्वेषमोहास्त्रयो दोषाः । इर्ष्यादीनामेतेष्वेवान्तर्भावः । तत्कृतस्यैव
 संसारः ८ । देहेन्द्रियादिसंघातस्य प्राक्तनस्य त्यागेन संघाता-
 न्तरग्रहणं प्रेत्यभावः । एष एव संसारः ९ । प्रवृत्तिदोषजनितं
 सुखदुःखात्मकं मुख्यं फलं, तत्साधनं तु गौणम् १० । पीडा-
 20 संतापस्वभावं दुःखम् । फलग्रहणेनाक्षिप्तमपीदं सुखस्यापि
 दुःखाविनाभावित्वात् दुःखत्वभावनार्थमुपदिश्यते ११ । आत्य-
 न्तिको दुःखविद्योगोऽपवर्गः, सर्वगुणवियुक्तस्यात्मनः स्वरूपे-

भावस्थानं, सुखदुःखयोर्विवेकेन हानस्याशक्यत्वात् । दुःखं
जिगासुः सुखमपि जज्ञात् । यस्माज्जन्मजरामरणप्रबन्धोऽप्ये-
दरूपः । परमः पुरुषार्थो ऽपवर्गः । स च तत्त्वज्ञानादवाप्यते ॥ १२ ॥

संशयप्रयोजनयोः स्वरूपं ग्राह ।

किमेतदिति संदिग्धः प्रत्ययः संशयो मतः ।

5

प्रवर्तते यदर्थित्वात्तत्तु साध्यं प्रयोजनम् ॥ २५ ॥

अयं किंशब्दो ऽस्ति चेपे 'किंसखा यो ऽभिद्रुहति';
अस्ति प्रश्ने 'किं ते प्रियं'; अस्ति निवारणे 'किं ते रुदि-
तेन'; अख्यपक्षापे 'किं ते ऽहं धारयामि'; अख्यनुनये 'किं
ते ऽहं प्रियं करोमि'; अख्यवज्ञाने 'कस्मात्सुखापयते'; अस्ति 10
वितर्के 'किमिदं दूरे दृश्यते' । इह तु वितर्के । दूरावलोकनेन
पदार्थसामान्यमवबुध्यमानस्तद्विशेषं संदिहानो वितर्कयति 'एतत्-
प्रत्यक्षमूर्ध्वस्थितं वस्तु किं, तर्के स्थाणुर्वा पुरुषो वेति' । यः
संदिग्धो ऽनेककोटिपरामर्शी प्रत्ययो विमर्शः, स संशयो मतः
संमत इति ॥

15

अयं प्रयोजनम् । यदर्थित्वाद्यस्य फलस्यार्थित्वमभिज्ञापुकत्वं
यदर्थित्वं, तस्मात्प्रवर्तते तत्तदौयसाधनेषु यत्नं कुरुते, तत्तु
तत्पुनः साध्यं कर्तव्यतयेष्टं प्रयोजनं फलं यस्य वाञ्छया कृत्येषु
प्रवर्तते । तत्प्रयोजनमित्यर्थः ॥ प्रयोजनमूलत्वाच्च प्रमाणीपन्या-
सप्रवृत्तेः प्रमेयान्तर्भूतमपि प्रयोजनं पृथगुपदिश्यते ॥

20

अथ दृष्टान्तसिद्धान्तौ व्याचिख्यासुराह

दृष्टान्तस्तु भवेदेष विवादविषयो न यः ।

सिद्धान्तस्तु चतुर्भेदः सर्वतन्त्रादिभेदतः ॥ २६ ॥

दृष्टोऽन्तो, निश्चयो ऽचेति दृष्टान्तः । दृष्टान्तः पुनरेषो
 ऽयं भवेत् । एष क इत्याह । य उपन्यस्तः सन् विवादविषयो
 5 वादिप्रतिवादिनोर्मिथोविरुद्धो वादो विवादः, तस्य विषयो
 गोचरो न भवति । वादिप्रतिवादिनोरुभयोः संमत एवानुमा-
 नादौ दृष्टान्त उपन्यस्तव्य इत्यर्थः । पञ्चस्वयवेषु वक्ष्यमाणो
 ऽपि दृष्टान्तः साध्यसाधनधर्मयोः प्रतिबन्धग्रहणस्थानमिति
 प्रथमिहोपदिश्यते । तावदेव ह्यन्वयव्यतिरेकयुक्तो ऽर्थः स्वलति,
 10 यावन्न स्पष्टदृष्टान्तावष्टम्भः । उक्तं च ।

तावदेव चक्षत्यर्थो मन्तुर्विषयमागतः ।

यावन्नोत्तम्भनेनैव दृष्टान्तेनावस्तम्भ्यते ॥

सिद्धान्तस्तु सिद्धान्तः पुनश्चतुर्भेदो भवेत् । कुत इत्याह ।
 सर्वतन्त्रादिभेदतः सर्वतन्त्रादिभेदेन । प्रथमः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ।
 15 आदिशब्दात्प्रतितन्त्रसिद्धान्तो ऽधिकरणसिद्धान्तो ऽभ्युपगम-
 सिद्धान्तश्च वेदितव्यः । इह तन्त्रशब्देन शास्त्रं विज्ञेयम् ॥
 तच्च सर्वतन्त्राविरुद्धः स्वतन्त्रे ऽधिकृतो ऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः
 सर्वेषां शास्त्राणां संप्रतिपत्तिविषयः, यथा प्रमाणानि प्रमेय-
 साधनानि, प्राणादीनीन्द्रियाणि, गन्धादयस्तदर्थः, प्रमाणेन
 20 प्रमेयस्य परिच्छेद इत्यादि ॥ समानतन्त्रप्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः
 प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, यथा भौतिकानीन्द्रियाणि यौगानां काणा-

दादीनां च, अभौतिकानि संख्यानाम् । तथा' सांख्यानां सर्वं सदेवोत्पद्यते न पुनरसत्, नैयायिकादीनां सर्वमसदेवोत्पद्यते सामग्रीवशात्, जैनानां तु सदसदुत्पद्यत इत्यादि ॥

यस्य सिद्धावन्यस्य प्रक्रियमाणस्य प्रतिज्ञार्थस्य प्रसङ्गेनाधिकस्य सिद्धिः, सो ऽधिकरणसिद्धान्तः, यथा कार्यत्वादेः चित्यादौ 5 बुद्धिमत्कारणसामान्यसिद्धावन्यस्य तत्कारणसमर्थस्य नित्यज्ञाने-च्छाप्रयत्नाधारस्य तत्कारणस्य सिद्धिरिति ॥ प्रौढवादिभिः स्वबुद्धतिशयचिख्यापयिषया यत्किञ्चिदस्त्वपरीक्षितमभ्युपगम्य विशेषः परीक्ष्यते, सो ऽभ्युपगमसिद्धान्तः, यथास्तु द्रव्यं शब्दः, स तु किं नित्यो ऽनित्यो वेति शब्दस्य द्रव्यत्वमनिष्टमभ्युपगम्य 10 नित्यानित्यत्वविशेषः परीक्ष्यते ॥ एवं चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥

अवयवादितत्त्वत्रयं प्ररूपयति ।

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपनया निगमस्तथा ।

अवयवाः पञ्च तर्कः संदेहोपरमे भवेत् ॥ २७ ॥

यथा काकादिसंपातात्स्थाणुना भाव्यमच हि । 15

ऊर्ध्वं संदेहतर्काभ्यां प्रत्ययो निर्णयो मतः ॥ २८ ॥

युग्मम् । अवयवाः पञ्च, के पञ्चेत्याह । प्रतिज्ञा हेतुदृष्टान्त उपनयो निगमशब्देन निगमनं चेति । तत्र प्रतिज्ञा पक्षा-धर्मधर्मिवचनं, कृशानुमानयं सानुमानित्यादि । हेतुः साधनं सिद्धवचनं, धूमवत्त्वादित्यादि । दृष्टान्त उदाहरणाभिधानं, 20 तद्विविधं, अन्यथमुखेन व्यतिरेकमुखेन च । अन्यथमुखेन यथा ।

यो यो धूमवान्, स स कृग्रानुमान्, यथा महानसमित्यादि ।
 व्यतिरेकमुखेन यथा । यो यः कृग्रानुभाक् भवति, स स
 धूमवान् भवति, यथा जलमित्यादि । उपनयो हेतोरुपसंहारकं
 वचनम् । धूमवांश्चामित्यादि । निगमनं हेतूपदेशेन साध्य-
 5 धर्मोपसंहरणम् । धूमवत्त्वात्कृग्रानुमानित्यादि ॥

अथ तर्कतत्त्वम् । तर्कः संन्देहोपरमे भवेत् । सम्यक्सुख-
 रूपानवबोधे किमयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संदेहः संग्रहस्तस्यो-
 परमे व्यपगमे तर्को ऽन्यधर्मान्वेषणरूपो भवेत् । कथमित्याह ।
 यथा काकादीत्यादि । यथेत्युपदर्शने । काकादिसंपातात्
 10 वायसप्रभृतिपक्षिसंपतमादुपलक्षणत्वाभिसलत्ववत्सारोहणादि-
 स्थाणुधर्मैश्चात्तारण्यप्रदेशे स्थाणुना कौलकेन भाव्यं भवितव्यम् ।
 हिग्रम्बो ऽच निश्चयोत्प्रेक्षणार्थो द्रष्टव्यः । संप्रति हि वने ऽच
 मानवस्यासंभवात्स्थाणुधर्माणामेव दर्शनाच्च स्थाणुरेवाच घटत
 इति । तदुक्तम् ।

15 अरण्यमेतत्सविताक्षमागतो न चाधुना संभवतीह मानवः ।
 भ्रुवं तदेतेन खगादिभाजा भाव्यं स्मरारातिसमाननाम्ना ॥
 इत्येष तर्कः ॥

अथ निर्णयतत्त्वमाह । ऊर्ध्वमित्यादि । पूर्वोक्तस्वरूपाभां
 संदेहतर्कभ्यामूर्ध्वमनन्तरं यः प्रत्ययः स्थाणुरेवायं पुरुष एव
 20 चेति प्रतीतिः स निर्णयो निश्चयो मतो ऽभीष्टः । यत्तदावर्ध-
 संवत्साद्गुणावपि कचन गम्येते, तेनाच तौ व्याख्यातौ ।
 एवमन्यथापि मन्तव्यम् ॥

अथ वादतत्त्वमाह ।

आचार्यशिष्ययोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहात् ।

या कथाभ्यासहेतुः स्यादसौ वाद उदाहृतः ॥ २६ ॥

वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः कथा । सा
द्विविधा, वीतरागकथा विजिगीषुकथा च । यत्र वीतरागेण 5
गुरुणा सह शिष्यस्तत्त्वनिर्णयार्थं साधनोपासकौ करोति साधनं
स्वपक्ष उपासकस्य परपक्षे ऽनुमानस्य दूषणं, सा वीतरागकथा
वादसंज्ञयैवोच्यते । वादं प्रतिपक्षस्थापनाहीनमपि कुर्यात्
प्रश्नद्वारेणैव ॥ यत्र विजिगीषुर्जिगीषुणा सह लाभपूजाख्याति-
कामो जयपराजयार्थं प्रवर्तते वीतरागो वा परानुग्रहार्थं 10
ज्ञानाङ्कुरसंरक्षणार्थं च प्रवर्तते, सा चतुरङ्गा वादिप्रतिवादि-
सभापतिप्राप्तिकाङ्क्षा विजिगीषुकथा जल्पवितण्डासंज्ञोक्ता ।
तथा चोक्तम् । “तत्ताव्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे, बीज-
प्ररोहसंरक्षणार्थं कष्टकशाखापरिवरणवत्” इति । यथोक्त-
संक्षेपोपपन्नसंज्ञातिमिदं ह्यनसाधनोपासकौ जल्पः । स 15
प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति वादजल्पवितण्डानां व्यक्तिः ॥

अथ प्रकृतं प्रस्तुतम् । आचार्यो ऽध्यापको गुरुः, शिष्यो
ऽध्येता विनेयः । तथोराचार्यशिष्ययोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहात् ।
पक्षः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञादिसंग्रहः, प्रतिपक्ष उत्तरपक्षः पूर्वपक्षप्रति-
पक्षी पक्ष इत्यर्थः, तथोः परिग्रहात्स्वीकारात्, अभ्यासस्य 20
हेतुरभ्यासकारणम्, या कथा प्रामाणिकी वाक्ता, असौ कथा

वाद उदाहृतः कीर्तितः । आचार्यः पूर्वपक्षं स्वीकृत्याचष्टे
 श्रियश्चोत्तरपक्षमुररीकृत्य पूर्वपक्षं खण्डयति । एवं पक्षप्रतिपक्ष-
 संग्रहेण निपादकसभापतिजयपराजयच्छलजात्याद्यनपेक्षतयाभ्या-
 सार्थं यत्र गुरुश्रित्यौ गोष्ठौ कुरुतः, स वादो विज्ञेयः ॥

5 अथ जल्पवितण्डे विवृणीति ।

विजिगीषुकथा या तु च्छलजात्यादिदूषणा ।

स जल्पः सा वितण्डा तु या प्रतिपक्षवर्जिता ॥ ३० ॥

या तु या पुनर्विजिगीषुकथा विजयाभिज्ञाषिभ्यां वादि-
 प्रतिवादिभ्यां प्रारम्भा प्रमाणगीष्ठी, कथंभूता, कृत्तानि जातयश्च
 10 वक्ष्यमाणलक्षणानि, आदिशब्दान्निग्रहस्थानादिपरिग्रहः, एतैः
 कृत्वा दूषणं परोपन्यस्तपचादेर्दोषोत्पादनं यस्यां सा क्लृप्ता-
 दिदूषणा, स विजिगीषुकथारूपो जल्प उदाहृत इति पूर्व-
 श्लोकात्संबन्धनीयम् । ननु च्छलजात्यादिभिः परपचादेर्दूषणो-
 15 त्पादनं सतां कर्तुं न युक्तमिति चेत् । न । सन्नार्गप्रतिपत्तिनि-
 मित्तं तस्याभ्यनुज्ञातत्वात् । अनुज्ञातं हि स्वपक्षस्थापनेन
 सन्नार्गप्रतिपत्तिनिमित्ततया क्लृप्ताद्याद्युपन्यासैरपि परप्रयो-
 गस्य दूषणोत्पादनम् । तथा चोक्तम् ।

दुःशिक्षितकुतर्कांश्लेशवाचालिताननाः ।

शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डाटोपमण्डिताः ॥ २ ॥

20 गतानुगतिको लोकः कुमार्गं तत्प्रतारितः ।

मार्गादिति च्छलादीनि प्राह कारुणिको मुनिः ॥ ३ ॥

इति संकटे प्रस्तावे च सति पक्षादिभिरपि स्वपक्षस्थाप-
नमनुमतम् । परविजये हि न धर्मध्वंसादिदोषसंभवः ।
तस्मादरं पक्षादिभिरपि जयः ॥ सा वितण्डा त्वित्यादि ।
तुशब्दो ऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । सा तु सैव विजिगीषु-
कथैव प्रतिपक्षविवर्जिता वादिप्रयुक्तपक्षप्रतिपन्थी प्रतिवाद्युप- 5
न्यासः प्रतिपक्षत्वेन विवर्जिता रहिता प्रतिपक्षसाधनाहीनेत्यर्थः
वितण्डोदाहृता । वैतण्डिको हि स्वाभ्युपगतपक्षमस्थापयन्त्यत्किं-
चिदादेन परोक्तमेव दूषयतीत्यर्थः ॥

अथ हेत्वाभासादितत्त्वचयस्वरूपं प्रकटयति ।

हेत्वाभासा असिद्धाद्याश्चलं कूपो नवोदकः । 10
जातयो दूषणाभासाः पक्षादिर्दूष्यते न यैः ॥ ३१ ॥

असिद्धाद्या असिद्धविरुद्धानैकान्तिककालात्ययापदिष्टप्रकर-
णसमाः पञ्च हेत्वाभासाः । तत्र पक्षधर्मत्वं यस्य नास्ति, सो-
ऽसिद्धः । अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादिति । १ ॥ विपक्षे सम्पक्षे
चासन् विरुद्धः । नित्यः शब्दः कार्यत्वादिति । २ ॥ पक्षादि- 15
चयवृत्तिरनैकान्तिकः । अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । ३ ॥
हेतोः प्रयोगकालः प्रत्यक्षागमानुपहतपक्षपरिग्रहसमयसमती-
त्यापदिष्टः प्रयुक्तः, प्रत्यक्षागमविरुद्धे पक्षे वर्तमान इत्यर्थः,
हेतुः कालात्ययापदिष्टः । अनुष्णोऽग्निः क्षतत्वात्, ब्राह्मणेन
सुरा पेया द्रवद्रव्यत्वात् क्षीरवदिति । ४ ॥ स्वपक्षसिद्धाविव 20
परपक्षसिद्धावपि चिरूपो हेतुः प्रकरणसमः । प्रकरणे पक्षे

प्रतिपक्षे च तुल्य इत्यर्थः । अनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतर-
त्वात्, सपक्षवदित्येकेनोक्ते द्वितीयः प्राह । यद्यनेन प्रकारेणा-
नित्यत्वं साध्यते, तर्हि नित्यतासिद्धिरप्यस्तु, यथा नित्यः शब्दः
पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात् सपक्षवदिति । अथवानित्यः शब्दो
5 नित्यधर्मानुपलब्धेः घटवत्, नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धे-
राकाशवदिति । न चैतेष्वन्यतरदपि साधनं बलीयो यदितरस्य
बाधकमुच्यते । ५ ॥ निग्रहस्थानान्तर्गता अप्यमी हेत्वाभासाः
न्ययविवेकं कुर्वतो वादे वस्तुशुद्धिं विदधतीति पृथगेवोच्यते ॥

कृष्णं कूपो नवोदक इति परोपन्यस्तवादे स्वाभिमतकल्पनया
10 वचनविघातश्छलम् । तन्निविधं वाक्कृष्णं सामान्यच्छलमुपचार-
च्छलं च । परोक्तेऽर्थान्तरकल्पना वाक्कृष्णम् । यथा मध्यः
कम्बलोऽस्येत्यभिप्रायेण नवकम्बलो माणवक इत्युक्ते चलवाद्याह,
कुतोऽस्य नवसंख्याः कम्बला इति । १ ॥ संभावनयातिप्रसङ्गिनो
ऽपि सामान्यस्योपन्यासे हेतुत्वारोपणेन तन्निषेधः सामान्य-
15 छलम् । यथा अहो नु खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसंपन्न
इति ब्राह्मणश्रुतिप्रसङ्गे कश्चिददति । संभवति ब्राह्मणे विद्या-
चरणसंपदिति । तच्छलवद्गौ ब्राह्मणत्वस्य हेतुत्वमारोप्य निरा-
कुर्वन्प्रसङ्गे । प्रात्येनागैकान्तिकमेतत् । यदि हि ब्राह्मणे
विद्याचरणसंपन्नवति, तदा प्रात्येऽपि सा भवेत् । प्रात्योऽपि
20 ब्राह्मण एवेति । २ ॥ औपचारिके प्रयोगे मुख्यार्थकल्पनया
प्रतिषेध उपचारच्छलम् । यथा मध्याः कोशन्तीत्युक्ते कृष्णवा-
द्याह । मध्याः पुरुषाः क्रोशन्ति, न मध्यास्तेषामचेतनत्वा-

दिति । १ ॥ अथ ग्रन्थकृच्छ्रं व्यभिच्यासुराद्यस्य वाक्कृत्त-
स्योदाहरणमाह । कूपो नवोदक इति । अथ नूतनार्थनवग्रन्थस्य
प्रयोगे कृते कृत्तवादी दूषयति । कुत एक एव कूपो नव-
संख्योदक इति । अनेन शेषकृत्तदयोदाहरणे, अपि सूचिते
द्रष्टव्ये इति ॥

5

• जातय इत्यादि । दूषणाभासा जातयः । अदूषणान्यपि दूष-
णवदाभासन्त इति दूषणाभासाः । यैः पक्षादिः पक्षहेत्वादिर्न
दूष्यत आभासमात्रत्वात् दूषयितुं शक्यते, नैवत्वं सम्यग्हेतौ
हेत्वाभासे वा वादिना प्रयुक्ते अगिति तद्दोषत्वाप्रतिभासे हेतु-
प्रतिबिम्बनप्रायं किमपि प्रत्यवस्थानं जातिः । सा च चतुर्वि- 10
प्रतिभेदा साधर्म्यादिप्रत्यवस्थानभेदेन । यथा साधर्म्य-१, वैधर्म्य-
२, उत्कर्ष-३, अपकर्ष-४, वर्ण-५, अवर्ण-६, विकल्प-७,
साध्य-८, प्राप्ति-९, अप्राप्ति-१०, प्रसङ्ग-११, प्रतिदृष्टान्त-१२,
अनुत्पत्ति-१३, संग्रह-१४, प्रकरण-१५, अहेतु-१६, अर्थापत्ति-
१७, अविशेष-१८, उपपत्ति-१९, उपलब्धि-२०, अनुपलब्धि- 15
२१, नित्य-२२, अनित्य-२३, कार्यसमा-२४ ॥

तत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमा जातिर्भवति । अनित्यः
शब्दः, कृतकत्वात्, घटवदिति प्रयोगे कृते साधर्म्यप्रयोगेणैव
प्रत्यवस्थानम् । अथानित्यघटसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्यः शब्द इत्यते,
तर्हि नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्तत्वाच्चित्यः प्राप्नोतीति ॥ १ ॥ 20

वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमा जातिः । अनित्यः शब्दः,
कृतत्वात्, घटवदित्येव प्रयोगे वैधर्म्यलोके वैधर्म्येणैव प्रत्यव-

स्थानम् । नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् । अनित्यं हि मूर्तं दृष्टं, यथा घटादीति । यदि हि नित्याकाशवैधर्म्यात्कृतत्वादनित्य इत्यते, तर्हि घटाद्यनित्यवैधर्म्यादमूर्तत्वान्नित्यः प्राप्नोति, विशेषाभावादिति ॥ २ ॥

5 उत्कर्षापकर्षाभ्यां प्रत्यवस्थानमुत्कर्षापकर्षसमे जाती भवतः । तत्रैव प्रयोगे दृष्टान्तसाध्यं किञ्चित्साध्यधर्मिण्यापादयन्नुत्कर्षसमां जातिं प्रयुक्ते । यदि घटवत्कृतत्वादनित्यः शब्दस्तर्हि घटवदेव मूर्तोऽपि भवेत् । न चेत् मूर्तो घटवदनित्योऽपि मा भूदिति शब्दे धर्मान्तरोत्कर्षमापादयति ॥ ३ ॥

10 अपकर्षस्तु । घटः कृतकः सन्नश्रावणो दृष्टः । एवं शब्दोऽपि भवतु । नो चेत् घटवदनित्योऽपि मा भूदिति शब्दे श्रावणत्वमपकर्षति ॥ ४ ॥

वर्णावर्णाभ्यां प्रत्यवस्थानं वर्णावर्णसमे जाती भवतः । स्थापनीयो वर्णस्तदिपरीतोऽवर्णस्तावेतौ वर्णावर्णौ साध्यदृष्टान्तधर्मौ विपर्यस्यन्वर्णावर्णसमे जाती प्रयुक्ते । यथाविधः शब्दधर्मः कृतकत्वादिर्न तादृक् च घटधर्मो, यादृक् च घटधर्मो न तादृक् शब्दधर्म इति । साध्यधर्मो दृष्टान्तधर्मस्य हि तुल्यौ कर्तव्यौ । अत्र तु विपर्यासः । यतो यादृग् घटधर्मः कृतकत्वादिर्न तादृक् शब्दधर्मः । घटस्य अन्यादृशं कुम्भकारादिजन्यं कृतकत्वं, शब्दस्य हि तात्त्वोष्ठादिस्थापारजमिति ॥ ५-६ ॥

धर्मान्तरविकल्पेन प्रत्यवस्थानं विकल्पधमा जातिः । यथा कृतकं किञ्चिन्मृदु दृष्टं त्वलग्न्यादि, किञ्चित् कठिनं सुष्ण-

रादि, एवं हतकं किञ्चिदनित्यं भविष्यति घटादिकं, किञ्चिन्नित्यं शब्दादौति ॥ ७ ॥

साध्यसाध्यापादनेन प्रत्यवस्थानं साध्यसमा जातिः । यदि यथा घटस्तथा शब्दः प्राप्तः, तर्हि यथा शब्दस्तथा घट इति शब्दश्च साध्य इति घटोऽपि साध्यो भवेत्, ततश्च न साध्यः 5 साध्यस्य दृष्टान्तः स्यात् । न चेदेवं तथापि वैलक्ष्ण्यात्सुतरां न दृष्टान्त इति ॥ ८ ॥

प्राप्यप्राप्तिविकल्पाभ्यां प्रत्यवस्थानं प्राप्यप्राप्तिसमे जातौ । यदेतत्कृतकत्वं साधनमुपन्यस्तं तत्किं प्राप्य साध्यं साधयत्यप्राप्य वा । प्राप्य न, तर्हि द्वयोर्विद्यमानयोरेव प्राप्तिर्भवति न 10 सदसत्तोरिति । द्वयोश्च सत्त्वात्किं कस्य साध्यं साधनं वा । अप्राप्य तु साधनत्वमयुक्तमतिप्रसङ्गादिति ॥ ९-१० ॥

प्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमा जातिः । यद्यनित्यत्वे हतकत्वं साधनं, तदा हतकत्वे किं साधनं, तत्साधनेऽपि किं साधनमिति ॥ ११ ॥

15

प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमा जातिः । अनित्यः शब्दः प्रथमानन्तरीयकत्वात्, घटवदित्युक्ते जातिवाद्याह । यथा घटः प्रथमानन्तरीयकोऽनित्यो दृष्टः, एवं प्रतिदृष्टान्त आकाशं नित्यमपि प्रथमानन्तरीयकं दृष्टं, कूपखननप्रयत्नानन्तरं तदुप- 20 खम्भादिति । न चेदमनैकान्तिकलोद्भावनं भङ्ग्यन्तरेण प्रत्य- वस्थानात् ॥ १२ ॥

अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमा जातिः । अनुत्पत्ते

शब्दाख्ये धर्मिणि कृतकत्वं धर्मः कं वर्तते । तदेवं हेत्वाभावा-
दसिद्धिरनित्यत्वस्येति ॥ १३ ॥

साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमा वा या जातिः पूर्वमुदाहारि सैव
संशयेनोपसंद्ध्यमाणा संशयसमा जातिर्भवति । किं घटसाधर्म्या-
5 कृतकत्वादित्यः शब्द उत तद्वैधर्म्यादमूर्तत्वाभित्य इति ॥ १४ ॥

द्वितीयपक्षोत्थापनबुद्ध्या प्रयुज्यमाना सैव साधर्म्यसमा वैधर्म्य-
समा च जातिः प्रकरणसमा भवति । तच्चैवानित्यः शब्दः, कृत-
कत्वाद्घटवदिति प्रयोगे नित्यः शब्दः आवणत्वाच्छब्दत्ववदिति ।
उद्भावनप्रकारभेदमात्रेण च जातिनामात्वं द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

10 चैकाग्र्यानुपपत्त्या हेतोः प्रत्यवस्थानं हेतुसमा जातिः ।
हेतुः साधनं तत्साध्यात्पूर्वं पश्चात्सह वा भवेत् । यदि पूर्वमसति
साध्ये तत्कस्य साधनम् । अथ पश्चात्साधनं तर्हि पूर्वं साध्यं
तस्मिंश्च पूर्वसिद्धे किं साधनेन । अथ युगपत्साध्यसाधने तर्हि
तयोः सव्येतरगोविषाणयोरिव साध्यसाधनभाव एव न भवे-
15 दिति ॥ १६ ॥

अर्थापत्त्या प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमा जातिः । यद्यनित्यसा-
धर्म्याकृतकत्वादित्यः शब्दोऽर्थादापद्यते, तदा नित्यसाधर्म्या-
भित्य इति । अस्ति चास्य नित्येन्रकाशादिना साधर्म्यममूर्तत्व-
मित्युद्भावनप्रकारभेद एवायमिति ॥ १७ ॥

20 अविशेषापादनेन प्रत्यवस्थानमविशेषसमा जातिः । यदि
शब्दघटयोरेको धर्मः कृतकत्वमित्यते, तर्हि समानधर्मयोगात्त-
योर्विशेषे तददेव सर्वपदार्थानामविशेषः प्रसज्यत इति ॥ १८ ॥

उपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमा जातिः । कृतकलोपपत्त्या
शब्दस्थानित्यत्वं, तर्ह्यमूर्तलोपपत्त्या नित्यत्वमपि कस्याञ्च भव-
तीति पक्षद्वयोपपत्त्यानध्यवसायपर्यवसानत्वं विवक्षितमित्युद्भाव-
प्रकारभेद एवायम् ॥ १९ ॥

उपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमा जातिः । अनित्यः शब्दः 5
प्रत्यक्षानन्तर्रीयकत्वादित्युक्ते प्रत्यवतिष्ठते । न खलु प्रत्यक्षान-
न्तर्रीयकत्वमनित्यत्वे साधनम् । साधनं हि तदुच्यते येन विना
न साध्यमुपलभ्यते । उपलभ्यते च प्रत्यक्षानन्तर्रीयकत्वेन विनापि
विद्युदादावनित्यत्वं, शब्देऽपि कचिदायुवेगभज्यमानवनस्यत्यादि-
जन्ते तथैवेति ॥ २० ॥ 10

अनुपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमा जातिः । तच्चैव
प्रत्यक्षानन्तर्रीयकत्वे हेतावुपन्यस्ते सत्याह जातिवादी । न
प्रत्यक्षानन्तर्रीयकः कार्यः शब्दः प्रागुच्चारणादस्येवासौ, आवर-
णयोगात् नोपलभ्यते । आवरणानुपलब्धेऽप्यनुपलब्धास्येवो-
च्चारणात्प्राक्शब्द इति चेत् न । अत्र हि यानुपलब्धिः सा 15
स्वात्मनि वर्तते न वा । वर्तते चेत्तदा यथावरणे ऽनुपलब्धि-
वर्तते, तस्यावरणस्य यथानुपलब्धस्तथावरणानुपलब्धेरप्यनुपलब्धः
स्यात् । आवरणानुपलब्धेस्तानुपलब्धादभावो भवेत् । तदभावे
चावरणोपलब्धेर्भावो भवति । ततश्च मृदन्तरितमूलकौलोदका-
दिवदावरणोपलब्धिरुक्तमेव शब्दस्य प्रागुच्चारणादवधारणम् । 20
अथानुपलब्धिः स्वात्मनि न वर्तते चेत्, तार्ह्यनुपलब्धिः स्वरूपे-
णापि नास्ति । तथाप्यनुपलब्धेरभाव उपलब्धिरूपस्ततो ऽपि

शब्दस्य प्रामुखादप्यस्तित्वं स्यादिति । देधापि प्रयत्नकार्य-
त्वाभावाच्चित्यः शब्द इति ॥ २१ ॥

साध्यधर्मनित्यानित्यविकल्पेन शब्दस्य नित्यत्वापादनं नित्य-
समा जातिः । अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाते जातिवादी
5 विकल्पयति । येयमनित्यता शब्दस्योच्यते सा किमनित्या
नित्या वेति । यद्यनित्या तदियमवश्यमपायिनीत्यनित्यताया
अपायान्नित्यः शब्दः । अथानित्यता नित्यैव तथापि धर्मस्य
नित्यत्वान्तस्य च निराश्रयस्यानुपपत्तेस्तदाश्रयभूतः शब्दो ऽपि
नित्य एव स्यात्, तस्यानित्यत्वे तद्धर्मस्य नित्यत्वायोगात् ।

10 इत्युभयथापि नित्यः शब्द इति ॥ २२ ॥

एवं सर्वभावानामनित्यलोपपादनेन प्रत्यवस्थानमनित्यसमा
जातिः । घटसाधर्म्यमनित्यत्वेन शब्दस्यास्त्यौति तस्यानित्यत्वं यदि
प्रतिपाद्यते, तदा घटेन सर्वपदार्थानामस्येव किमपि साधर्म्य-
मिति तेषामप्यनित्यत्वं स्यात् । अथ पदार्थान्तराणां तथाभावे
15 ऽपि नानित्यत्वं, तर्हि शब्दस्यापि तन्मा भूदिति, अनित्यत्व-
मात्रोपपादनपूर्वकविशेषोद्भावनादविशेषसमातो भिन्नेयं जातिः ॥
२३ ॥

प्रयत्नकार्यनामालोपन्यासेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमा जातिः ।
अनित्यः शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वादित्युक्ते जातिवाद्याह । प्रयत्नस्य
20 दैर्घ्यं दृष्टम् । किञ्चिदसदेव तेन जन्यते यथा घटादिकम् ।
किञ्चित् सदेवावरणव्युदासादिनाभिष्यज्यते यथा मृदन्तरित-
मूषकौशादि गर्भगतपुत्रादि वा । एवं प्रयत्नकार्यनामात्वादेष्ट

शब्दः प्रयत्नेन व्यज्यते अन्यते वेति संशय इति । संश-
यापादनप्रकारभेदाच्च संशयसमातः कार्यसमा जातिर्भि-
द्यते ॥ २४ ॥

तदेवमुद्भावनविषयविकल्पभेदेन जातीनामानन्त्ये ऽप्यसंकी-
र्णोदाहरणविवक्षया चतुर्विंशतिजातिभेदा एते प्रदर्शिताः । 5
प्रतिसमाधानं तु सर्वजातीनां पञ्चधर्मत्वाद्यनुमानलक्षणपरीक्षा-
लक्षणमेव । न ह्यविश्रुतलक्षणे हेतावेवं पाशुपाताः प्रभवन्ति ।
कृतकत्वप्रयत्नानन्तरौचकत्वयोश्च दृढकृतप्रतिबन्धात् नावरणादि-
कृतं शब्दानुपलम्बनमपि त्वनित्यत्वकृतमेव । जातिप्रयोगे च
परेण कृते सम्यगुत्तरमेव वक्तव्यम्, न तु प्रतीपं जात्युत्तरै- 10
रेव प्रत्यवस्थेयमासमंजस्य प्रसङ्गादिति ॥

अथ निग्रहस्थानमाह ।

^{२५॥}
निग्रहस्थानमाख्यातं परो येन निगृह्यते ।

प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधादिविभेदतः ॥ ३२ ॥

येन केनचित्प्रतिज्ञाहान्याद्युपरोधेन परो विपक्षो निगृह्यते 15
परवादी वचननिगृहे पात्यते तन्निग्रहस्थानम् । निग्रहः परा-
जयस्तस्य स्थानमाश्रयः कारणमित्यर्थः । आख्यातं कथितम् ।
कुतो नामभेदत इत्याह । प्रतिज्ञाहानीत्यादि । हानिस्थानः,
संन्यासो ऽपङ्गवनं, विरोधो हेतोर्विरुद्धतां । तेषां द्वन्द्वे हेतु-
संन्यासविरोधाः । ततः प्रतिज्ञाशब्देनेत्यं संमन्धः, प्रतिज्ञायाः 20
पक्षस्य हानिसंन्यासविरोधाः प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधास्ते ।

आदिर्घेषां' ते प्रतिज्ञाज्ञानिसंन्यासविरोधादयः । आदिशब्देन
 शेषानपि भेदान्परावृत्तिः । तेषां विभेदतो विशिष्टभेदतः ।
 येन प्रतिज्ञाज्ञान्यादिदूषणजालेन परो निवृत्त्यते, तन्निवृत्त-
 स्थानमित्यर्थः,॥ निवृत्तस्थानं च सामान्यतो द्विविधं, विप्रति-
 5 पत्तिरप्रतिपत्तिश्च । तच्च विप्रतिपत्तिः साधनाभासे साधनबुद्धिः
 दूषणाभासे च दूषणबुद्धिः । अप्रतिपत्तिस्तु साधनस्यादूषणं
 दूषणस्य चानुद्धरणम् । द्विधा हि वादी पराजयते । यथा ।
 कर्तव्यमप्रतिपद्यमानो विपरीतं वा प्रतिपद्यमान इति विप्रति-
 पत्त्यप्रतिपत्तिभेदाच्च द्वाविंशतिर्निवृत्तस्थानि भवन्ति । तद्यथा ।
 10 प्रतिज्ञाज्ञानिः १, प्रतिज्ञान्तरं २, प्रतिज्ञाविरोधः ३,
 प्रतिज्ञासंन्यासः ४, हेत्वन्तरं ५, अर्थान्तरं ६, निरर्थकं ७,
 अविज्ञातार्थं ८, अपार्थक्यं ९, अप्राप्तकालं १०, न्यूनं ११,
 अधिकं १२, पुनरुक्तं १३, अननुभाषणं १४, अज्ञानं १५,
 अप्रतिभा १६, विक्षेपः १७, मतानुज्ञा १८, पर्यनुयोज्योपे-
 15 क्षणं १९, निरनुयोज्यानुयोगः २०, अपसिद्धान्तः २१,
 हेत्वाभासाश्च २२ ॥ अत्राप्यननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपः
 पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिप्रकाराः, शेषाश्च विप्रतिपत्ति-
 भेदाः ॥

तच्च हेतावनैकान्तिकीकृते प्रतिदृष्टान्तधर्मे स्वदृष्टान्ते ऽभ्यु-
 20 पगच्छतः प्रतिज्ञाज्ञानिर्नाम निवृत्तस्थानं भवति । अनित्यः शब्द
 ऐन्द्रियकलादिवदिति साधनं वादी वदन्, परेण सामान्यमै-
 रित्यपि नित्यं दृष्टमिति हेतावनैकान्तिकीकृते यद्येवं ब्रूया-

त्सामान्यवद्दृष्टो ऽपि नित्यो भवत्विति, स एवं ब्रुवाणः शब्दनि-
त्यत्वप्रतिज्ञां जज्ञात् । शब्दो ऽपि नित्य एव स्यात् । ततः
प्रतिज्ञाज्ञान्या पराजीयते ॥ १ ॥

प्रतिज्ञार्थप्रतिषेधे परेण कृते तत्रैव धर्मिणि धर्मान्तरं
साधनीयमभिदधतः प्रतिज्ञान्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति । 5
अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते तथैव सामान्येन व्यभिचारे
नोदिते यदि ब्रूयाद्युक्तं यत्सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं तद्वि सर्व-
गतमसर्वगतस्तु शब्द इति । सो ऽयमनित्यः शब्द इति
पूर्वप्रतिज्ञातः प्रतिज्ञान्तरमसर्वगतः शब्द इति प्रतिज्ञानानः
प्रतिज्ञान्तरेण निगृहीतो भवति ॥ २ ॥ 10

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधो नाम निग्रहस्थानं
भवति । गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्थानुपलब्धे-
रिति सो ऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः । यदि हि गुणव्यतिरिक्तं
द्रव्यं, न तर्हि रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्थानुपलब्धिः । अथ
रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्थानुपलब्धिः, कथं गुणव्यतिरिक्तं द्रव्य- 15
मिति । तदयं प्रतिज्ञाविरुद्धाभिधानात्पराजीयते ॥ ३ ॥

पक्षसाधने परेण दूषिते तदुद्धरणशक्त्या प्रतिज्ञामेव
निर्गुणानस्य प्रतिज्ञासंन्यासो नाम निग्रहस्थानं भवति । अनित्यः
शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते तथैव सामान्येनानैकान्तिकतायासु-
ज्ञावितायां यदि ब्रूयात्क एवमाह अनित्यः शब्द इति प्रति- 20
ज्ञासंन्यासात्पराजितो भवति ॥ ४ ॥

अविशेषाभिहिते हेतौ प्रतिषिद्धे तद्विशेषणमभिदधतो

हेत्वन्तरं नाम नियहस्थानं भवति । तस्मिन्नेव प्रयोगे तथैव सामान्यस्य व्यभिचारेण दूषिते जातिमत्त्वे सतीत्यादि विशेषणमुपाददानो हेत्वन्तरेण निगृहीतो भवति ॥ ५ ॥

प्रकृतादर्थादन्यो ऽर्थो ऽर्थान्तरं तदनौपाधिकमभिद्धतो
5 ऽर्थान्तरं नाम नियहस्थानं भवति । अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति हेतुः । हेतुरिति च हिनोतेर्धातोस्तु प्रत्यये कृदन्तं पदम् । पदं च नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदाच्चतुर्विधमिति प्रस्तुत्य नामादीनि व्याचक्षाणः प्रकृतानुपयोगिनाथान्तरेण निगृह्यत इति ॥ ६ ॥

10 अभिधेयरहितवर्णानुपूर्वी प्रयोगमात्रं निरर्थकं नाम नियहस्थानं भवति । अनित्यः शब्दः कचटतपानां गजउदबत्वात् घञ्ठधभवदित्येतदपि सर्वथार्थशून्यत्वाच्चियहाय भवति साध्यानुपयोगादा ॥ ७ ॥

यत्साधनवाक्यं दूषणं वा किञ्चिन्निरभिहितमपि पर्षत्प्रति-
15 वादिभ्यां बोद्धुं न शक्यते, तत् क्लिष्टशब्दमप्रसिद्धप्रयोगमति-
प्रस्रोच्चारितमित्येवंप्रकारमविज्ञातार्थं नाम नियहस्थानं भवति । असामर्थ्यसंवरणप्रकारो ह्ययमिति निगृह्यते ॥ ८ ॥

पूर्वापरासंगतपदसमूहप्रयोगादप्रतिष्ठितवाक्यार्थमपार्थक्यं नाम नियहस्थानं भवति । यथा दश दाडिमामि षड्रूपाः कुण्डम-
20 जाजिमं पल्लपिण्ड इत्यादि ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमवचनक्रममुक्त्यावयवविपर्य-
येन प्रचुष्यमानमनुमानवाक्यमप्राप्तकाशं नाम नियहस्थानं

भवति, स्वप्रतिपत्तिवत्परप्रतिपत्तेर्जने परार्थानुमानक्रमस्थाप-
गमात् ॥ १० ॥

पञ्चावयवे वाक्ये प्रथोक्तये तदन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं
प्रयुञ्जानस्य न्यूनं नाम नियहस्थानं भवति, प्रतिज्ञादीनां
पञ्चानामपि परप्रतिपत्तिजन्यगुणयोगादिति ॥ ११ ॥

• एकेनैव हेतुनोदाहरणेन वा प्रतिपादिते ऽर्थे हेत्वन्तरमु-
दाहरणान्तरं वा वदतो ऽधिकं नाम नियहस्थानं भवति,
निष्प्रयोजनाभिधानात् ॥ १२ ॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तं नाम नियहस्थानं भवति,
अन्यथानुवादात् । शब्दपुनरुक्तं नाम, यच्च स एव शब्दः पुनरु- 10
चार्थते, यथानित्यः शब्दो ऽनित्यः शब्द इति । अर्थपुनरुक्तं तु,
यच्च सो ऽर्थः प्रथममन्येन शब्देनोच्चार्यते पुनश्च पर्यायान्तरे-
णोच्यते, यथानित्यः शब्दो विनाशो ध्वनिरिति । अनुवादे तु
पौनरुक्तं न दोषो, यथा हेतूपदेशेन प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं
निगमनमिति ॥ १३ ॥

पर्वदा विदितस्य वादिना चिरभिहितस्यापि यदप्रत्युच्चा-
रणं, तदननुभाषणं नाम प्रतिवादिनो नियहस्थानं भवति ।
अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं दूषणमभिदधीत ॥ १४ ॥

पर्वदा विज्ञातस्यापि वादिवाक्यार्थस्य प्रतिवादिनो यद-
ज्ञानं, तदज्ञानं नाम नियहस्थानं भवति । अविदितोत्तरवि- 20
षयो हि किमुत्तरं ब्रूयात् । न चाननुभाषणमेवेदं ज्ञाते ऽपि
अस्तुन्यनुभाषणासामर्थ्यदर्शनात् ॥ १५ ॥

परपक्षे गृहीते ऽप्यनुभाषिते ऽपि तस्मिन्नुत्तराप्रतिपत्तिर-
प्रतिभा नियहस्थानं भवति ॥ १६ ॥

कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विचेपो नाम नियहस्थानं
भवति । सिद्धाद्यधिषितस्यार्थस्याशक्यसाधनतामवसाय कथां
5 विच्छिनत्ति । इदं मे करणीयं परिहीयते पौनसेन कण्ठ
उपबद्ध इत्याद्यभिधाय कथां विच्छिन्दन् विचेपेण पराजी-
यते ॥ १७ ॥

स्वपक्षे परापादितदोषमनुद्धृत्य तमेव परपक्षे प्रतीपमापा-
दयतो मतानुज्ञा नाम नियहस्थानं भवति । चौरो भवागु-
10 रूषत्वात् प्रसिद्धचौरवदित्युक्ते भवानपि चौरः पुरुषत्वादिति
प्रतिब्रुवन्नात्मनः परापादितं चौरत्वदोषमभ्युपगतवान् भवतीति
मतानुज्ञया निगृह्यते ॥ १८ ॥

नियहप्राप्तस्थानियहः पर्यनुयोज्योपेक्षणं नाम नियहस्थानं
भवति । पर्यनुयोज्यो नाम नियहोपपत्त्यावश्यं नोदनीय इदं ते
15 नियहस्थानमुपगतमतो निगृहीतो ऽसीति वचनीयः । तमुपेक्ष्य
न निगृह्णाति यः स पर्यनुयोज्योपेक्षणेन निगृह्यते ॥ १९ ॥

अनियहस्थाने नियहस्थानानुयोगाच्चिरनुयोज्यानुयोगो
नाम नियहस्थानं भवति । उपपन्नवादिनमप्रमादिनमनि-
ग्रहार्हमपि निगृहीतोऽसीति यो ब्रूयात्, स एवमसङ्गतदो-
20 षोक्तावनया निगृह्यते ॥ २० ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाग्रसङ्गो ऽपसिद्धान्तो नाम
नियहस्थानं भवति । यः प्रथमं किंचित्सिद्धान्तमभ्युपगम्य

कथामुपक्रमते तच्च च सिद्धाधयिषितार्थसाधनाय वा परोपल-
 भाय वा सिद्धान्तविरुद्धमभिधत्ते, सो ऽपसिद्धान्तेन निगृह्यते ।
 यथा मीमांसामभ्युपगम्य कश्चिदग्निहोत्रं स्वर्गसाधनमित्याह ।
 कथं पुनरग्निहोत्रक्रिया ध्वस्ता सती स्वर्गस्य साधिका भवती-
 त्यनुयुक्तः प्राह । अनया क्रियया राधितो महेश्वरः फलं 5
 ददाति राजादिवदिति । तस्य मीमांसानभिमतेश्वरस्वीकारा-
 ऽपसिद्धान्तो नाम निग्रहस्थानं भवति ॥ ११ ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ता असिद्धविरुद्धादयो निग्रहस्थानम् ॥

११ ॥

इति भेदान्तरान्त्ये ऽपि निग्रहस्थानानां द्वाविंशतिर्मूल- 10
 भेदा निवेदिता इति । तदेवं कलजातिनिग्रहस्थानस्वरूपभे-
 दाभिन्नः स्ववाक्ये तानि वर्जयन्परप्रयुक्तानि समादधद्यथाभि-
 मतसाध्यसिद्धिं लभत इति ॥

अत्रानुक्तमपि किञ्चिन्निगद्यते । अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणम् ।
 एकात्मसमवायिज्ञानान्तरवेद्यं ज्ञानं प्रमाणाङ्गिभं फलं, पूर्वं 15
 प्रमाणमुत्तरं तु फलम् । कृतेरप्रामाण्यम् । परस्परविभक्तौ
 सामान्यविशेषौ नित्यानित्यत्वे सदसदंशौ च । प्रमाणस्य विषयः
 पारमार्थिकः । तमग्राह्ये अद्रव्ये । आकाशगुणः शब्दो ऽपौद्ग-
 लिकः । संकेतवशादेव शब्दादर्थप्रतीतिर्न पुनस्तत्प्रतिपादनसा-
 मर्थ्यात् । धर्मधर्मिणोर्भेदः सामान्यमनेकवृत्तिः । आत्मविशेष- 20
 गुणलक्षणं कर्म । वपुर्विषयेन्द्रियबुद्धिसुखदुःखानामुच्छेदादात्म-
 संस्थानं मुक्तिरिति ॥ न्यायसारे पुनरेवं नित्यसंवेद्यमानेन

सुखेन विप्रिष्टात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुद्गलस्य मोक्ष
इति ॥

एषां तर्कग्रन्था न्यायसूत्र-भाष्यन्यायवार्तिक-तात्पर्यटीका-
तात्पर्यपरिशुद्धि-न्यायालंकारवृत्तयः । क्रमेणाक्षपादवात्स्ययनो-
5 द्योतकरवाचस्पतिश्रीउदयनश्रीकण्ठाभयतिलकोपाध्यायविरचि-
ताः ५४००० । भाष्यवृत्तप्रणीते न्यायसारे ऽष्टादश टीकाः-
तासु मुख्या टीका न्यायभूषणाख्या न्यायकलिका जयन्त-
रचिता न्यायकुसुमाञ्जलितर्कस्य ॥

अथ तन्मतमुपसंहरन्नुत्तरं च मतमुपचिपन्नाह

10 नैयायिकमतस्यैष समासः कथितो ऽञ्जसा ।
सांख्याभिमतभावानामिदानीमयमुच्यते ॥ ३३ ॥

एषो ऽन्तरोदितो नैयायिकमतस्य समासः संक्षेपः कथित
उक्तो ऽञ्जसा प्राग् सांख्याभिमतभावानां सांख्याः कापिलास्ते-
षामभिमतता अभिष्टा भावा ये पञ्चविंशतितत्त्वादयः पदार्था-
15 स्तेषामयं समास इदानीमुच्यते ॥

इतिश्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मो-
पजीवश्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकाभिधानायां
षड्दर्शनसमुच्चयवृत्तौ नैयायिकमतस्य रूपप्रकटनो नाम द्वितीयो
ऽधिकारः ॥

तृतीयोऽधिकारः ।

अथादौ सांख्यमतप्रपञ्चानां परिज्ञानाय लिङ्गादिकं निग-
ह्यते । चिदण्डा एकदण्डा वा कौपीनवसना धातुरक्ताम्बराः
शिखावन्तो जटिनः क्षुरमुण्डा मृगचर्मसिना विजम्बहाग्रनाः
पञ्चपासीपरा वा दादशाक्षरजापिनः परिव्राजकादयः । तङ्गक्ता
वन्दमाना ओं नमो नारायणायेति वदन्ति, ते तु नारायणाय 5
नम इति प्राहुः । तेषां च महाभारते बीटेति ख्याता दारवी
मुखवस्त्रिका मुखनिःश्वासनिरोधिका भूतानां दयानिमित्तं
भवति । यदाहुस्ते ।

प्राणादितोऽनुयातेन श्वासेनैकेन जन्तवः ।

हन्यन्ते शतशो ब्रह्मक्षणमात्राक्षरवादिनाम् ॥ १ ॥ 10

ते च जलजीवदयार्थं स्वयं गलनकं धारयन्ति, भक्तानां
चोपदिशन्ति ।

षट्चिंशदङ्गुलायामां विंशत्यङ्गुलविस्तृतम् ।

दृढं गलनकं कुर्याद्भूयो जीवान्निशोधयेत् ॥ १ ॥

क्षियन्ते मिष्टतोयेन पूतराः चारसंभवाः ।

15

चारतोयेन तु परे न कुर्यात्संकरं ततः ॥ २ ॥

सूतास्यतनुगलिते ये विन्दौ सन्ति जन्तवः ।

सूक्ष्मा भ्रमरमानास्ते नैव मान्ति चिविष्टपे ॥ २ ॥

इति गलनकविचारो मीमांसायाम् । सांख्याः केचिदी-
श्वरदेवाः, अपरे च निरीश्वराः । ये च निरीश्वरास्तेषां नारा-
यणो देवः । तेषामाचार्या विष्णुप्रतिष्ठाकारकाश्चैतन्यप्रभृति-
शब्दैरभिधीयन्ते । तेषां मतवत्तारः कपिलासुरिपञ्चगिरिभार्ग-
5 वोज्जूकादयः । ततः सांख्याः कापिला इत्यादिनामभिरभि-
धीयन्ते । तथा कपिलस्य परमर्षिरिति द्वितीयं नाम, तेन
तेषां पारमर्षा इत्यपि नाम ज्ञातव्यम् । वाराणस्यां तेषां
प्राचुर्यम् । बहवो मासोपवासिका ब्राह्मणा ऋषिसांगविद्व-
धूममार्गानुगामिनः । सांख्यास्तर्हिर्मागानुगाः । तत एव
10 ब्राह्मणा देवप्रिया यज्ञमार्गानुगाः । सांख्यास्तु हिंसाव्यवेद-
विरता अध्यात्मवादिनः । ते च स्वमतस्य महिमानसेवमा-
मनन्ति । तदुक्तं माठरप्रान्ते ।

इह पितृ लल्ल खाद मोद मित्यं
भुञ्ज्य च भोगान् यथाभिकामम् ।
15 यदि विदितं ते कपिलमतं
तत्प्राप्यसि मोक्षसौख्यमचिरेण ॥ १ ॥

शास्त्रान्तरे ऽप्युक्तम्

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राग्रजे रतः ।

शिखी मुण्डी जटी वापि मुच्यते नाम संग्रहः ॥ २ ॥

अथ शास्त्रकारः सांख्यमतमुपदर्शयति ।

सांख्या निरीश्वराः केचित्केचिदीश्वरदेवताः ।

सर्वेषामपि तेषां स्वात्मत्वानां पञ्चविंशतिः ॥ ३ ॥

केचित्सांख्या निर्गत ईश्वरो येभ्यो निरीश्वराः, केवलाध्या-
त्मैकमानिनः । केचिदीश्वरदेवताः, ईश्वरो देवता येषां ते
तथा । तेषां सर्वेषामपि निरीश्वराणां ऐश्वराणां सोभयेषामपि
तत्त्वानां पञ्चविंशतिः स्यात् । सांख्यमते किञ्च दुःखत्रयाभि-
हतस्य पुनश्च तदुपघातहेतुस्तत्त्वजिज्ञासोत्पद्यते । आध्यात्मि- 5
कमाधिदैविकमाधिभौतिकं चेति दुःखत्रयम् । अत्राध्यात्मिकं
द्विविधं, शारीरं मानसं च । तत्र वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनि-
मित्तं यदुःखमात्मानं देहमधिकृत्य ज्वरातीसारादि समुत्पद्यते,
तच्छारीरम् । मानसं च कामक्रोधलोभमोहेर्याविषयादर्शन-
निवन्धनम् । सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । 10
वाङ्मोपायसाध्यं दुःखं देहा, आधिभौतिकमाधिदैविकं चेति ।
तत्राधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिमुग्मरीसृपस्थावरनिमित्तं, आ-
धिदैविकं यशराजसगहाद्यावेशहेतुकम् । अनेन दुःखत्रयेण
रजःपरिणामभेदेन बुद्धिवर्तिनाभिहतस्य प्राणिमस्तत्त्वानां
जिज्ञासा भवति दुःखविधाताय । तत्त्वानि च पञ्चविंशति- 15
र्भवन्ति ॥

अथ तत्त्वपञ्चविंशतिमेव विवक्षुरादौ सत्तादिगुणस्वरूप-
माह ।

सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रैयं तावद्गुणत्रयम् ।

प्रसादतापदैत्यादिकार्यलिङ्गं क्रमेण तत् ॥ ३५ ॥ 20

- तावच्छब्दः प्रक्रमे । तेषु पञ्चविंशतौ तत्त्वेषु सत्त्वं सुखलक्षणं, रजो दुःखलक्षणं, तमस्य मोहलक्षणमित्येवं प्रथमं तावद्वृणचयं ज्ञेयम् । तस्य गुणचयस्य कानि लिङ्गानीत्याह । “प्रसाद” इत्यादि । तत्सत्त्वादिगुणचयं क्रमेण प्रसादतापदैव्यादि-
 5 कार्यलिङ्गम् । प्रसादः प्रसन्नता, तापः संतापः, दैन्यं दीनवचनादिहेतुर्विषयता । इन्द्रे प्रसादतापदैव्यानि, तानि आदिः प्रकारो येषां कार्याणां, तानि प्रसादतापदैव्यादीनि कार्याणि, लिङ्गं गमकं चिह्नं यस्य तत्प्रसादतापदैव्यादिकार्यलिङ्गम् । अयं भावः । प्रसादबुद्धिपाटवालाघवप्रसवानभिव्यङ्गादेषप्रतीत्या-
 10 दयः कार्यं सत्त्वस्य लिङ्गम् । तापशोषभेदचक्षुचित्ततास्तम्भोद्देगाः कार्यं रजसो लिङ्गम् । दैन्यमोहमरणासादनवीभत्साज्ञानागौरवादीनि कार्यं तमसो लिङ्गम् । एभिः कार्यैः सत्त्वादीनि ज्ञायन्ते । तथाहि । लोके यः कश्चित्सुखमुपलभते स आर्जवमार्दवसत्यग्रीवह्रीबुद्धिमानुकन्याप्रसादादिस्थानं भवति । तत्स-
 15 त्वम् । यः कश्चिदुःखमुपलभते, स तदा देशद्रोहमत्सरनिन्दावञ्चनबन्धनतापादिस्थानं भवति । तद्रजः । यः कश्चित्कदापि मोहं लभते, सो ऽज्ञानमदास्यभयदैव्याकर्मण्यतानासिकताविषादोन्मादस्त्रादिस्थानं भवति । तत्तम इति । सत्त्वादिभिश्च परस्पररोपकारिभिस्त्रिभिरपि गुणैः सर्वं जगद्भ्रान्तं विद्यते ;
 20 परमूर्ध्वलोके प्रायो देवेषु सत्त्वस्य वज्रस्यता, अधोलोके तिर्यगु नारकेषु च तमोवज्रस्यता; नरेषु रजोवज्रस्यता, यदुःखप्राया मातुल्या भवन्ति । यदुक्तम् [सांख्यकारिका ५.४] ।

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालक्ष्णमोविशालक्ष्णं मूलतः सर्गः ।

मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्पर्यन्तः ॥ १ ॥

अथ ब्रह्मादिस्तम्पर्यन्त इति ब्रह्मादिपिशाचान्तो ऽष्टविधः
सर्ग इति ॥

एतेषां या समावस्था सा प्रकृतिः किलोच्यते ।

5

प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या नित्यस्वरूपिका ॥ ३६ ॥

एतेषां सत्त्वादिगुणानां या समा तुल्यप्रमाणा अवस्था
अवस्थानं, सा सत्त्वादीनां समावस्थैव प्रकृतिरुच्यते । किलेति
पूर्ववार्तायाम् । सत्त्वरजस्तमसां गुणानां कचिद्देवादौ कस्यचि-
दाधिक्ये ऽपि मिथः प्रमाणापेक्षया चयाणामपि समानावस्था 10
प्रकृतिः कीर्त्यत इत्यर्थः । प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या, सा च
प्रकृतिः प्रधानमव्यक्तं चोच्यते नामान्तराभ्याम् । नित्यमप्रच्युतानु-
त्पन्नस्थिरैकस्वभावं कूटस्थं स्वरूपं यस्याः सा नित्यस्वरूपिका,
अविचलितस्वरूपेत्यर्थः । अत एव सानवयवासाधारण्यशब्दा-
स्पर्शरसरूपागन्धाव्यया चोच्यते । मौलिक्यसांख्या ह्यात्मान- 15
मात्मानं प्रति पृथक् प्रधानं वदन्ति, उत्तरे तु सांख्याः
सर्वात्मस्वयेकं नित्यं प्रधानमिति प्रपञ्चाः ॥

प्रकृत्यात्मसंयोगात्सृष्टिर्जायते । अतः सृष्टिकममेवाह ।

ततः संजायते बुद्धिर्महानिति यकोच्यते ।

अहंकारस्ततो ऽपि स्यात्तस्मात्षोडशको-गणः ॥ ३७ ॥ 20

ततः प्रकृतेर्बुद्धिः संजायत उत्पद्यते, सा च गवाद्दौ पुरो
 दृश्यमाने गौरेवायं नाशः, स्थाणुरेवायं नः पुंस्य इति विषय-
 निश्चयाध्यवसायरूपा । महानिति यका प्रोच्यते महदाख्यया
 याभिधीयते । बुद्धेः तस्या अष्टौ रूपाणि । धर्मज्ञानवैराग्यै-
 5 श्वरूपेण चत्वारि सात्त्विकानि, अधर्मादीनि तु ताम्रति-
 पचभूतानि चत्वारि तामसानौति । ततो ऽपि बुद्धेरप्यङ्कारः
 स्थादुत्पद्यते । स चाहं सुभगः, अहं दर्शनीय इत्याद्यभिमान-
 रूपः । तस्मादङ्कारात्षोडशको गण उत्पद्यते । षोडशसंख्या-
 मानमस्य षोडशको गणः समुदायः ॥

10 अथ षोडशसंख्यं गणं श्लोकद्वयेनाह ।

स्पर्शनं रसनं घ्राणं चक्षुः श्रोत्रं च पञ्चमम् ।
 पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्यथ तथा कर्मेन्द्रियाणि च ॥ ३८ ॥
 पायूपस्थवचःपाणिपादास्थानि मनस्तथा ।
 अन्यानि पञ्च रूपादितन्मात्राणीति षोडश ॥ ३९ ॥

15 युग्मम् ॥ स्पर्शनं तक्, रसनं जिह्वा, घ्राणं नासिका,
 चक्षुर्लोचनं, श्रोत्रं च श्रवणं पञ्चमम् । एतानि पञ्च बुद्धीन्द्रि-
 याण्यथ षोडशके गणे भवन्ति । एवं एवं विषयं बुध्यन्त इति
 श्लेन्द्रियाण्येव बुद्धीन्द्रियाणि प्रोच्यन्ते । तथाहि । स्पर्शनं स्पर्श-
 विषयं बुध्यते, एवं रसनं रसं, घ्राणं गन्धं, चक्षु रूपं, श्रोत्रं च
 20 शब्दमिति । तथाशब्दः पक्षेतिपदस्यानुकर्षणार्थः । पञ्चसंख्यानि

कर्मकारणत्वात्कर्मैन्द्रियाणि च कानि तानीत्याह । “पाद्यूपस-
वचःपाणिपादाख्यानि” । तत्र पाद्युर्गुदं, उपसः स्त्रीपुंसिङ्ग-
द्वयं, वचस्त्र्यहोच्यतेऽनेनेति वचः, उरःकण्ठादिस्थानाद्युतया
वचनमुच्चारयति । पाणी पादौ च प्रसिद्धौ । एतैर्मन्त्रोत्सर्गसंभोग-
वचनादानवचनादीनि कर्माणि सिध्यन्तीति कर्मैन्द्रियाण्युच्यन्ते । 5
तथाशब्दः समुच्चये । एकादशं मनस्य, मनो हि बुद्धीन्द्रियमध्ये
बुद्धीन्द्रियं भवति, कर्मैन्द्रियमध्ये कर्मैन्द्रियम् । तत्र तत्कार्य-
मन्तरेणापि संकल्पवृत्तिः । तद्यथा । कश्चिद्दुः शृणोति “ग्रामा-
न्तरे भोजनमस्ति” इति, तत्र तस्य संकल्पः स्यात् “तत्र
वास्थामि तत्र चाहं किं गुह्यद्विरूपं भोजनं तस्य उतस्त्रिहृदि 10
किं वा किमपि न” इत्येवंरूपं मन इति । तथाहंकारादन्यान्य-
पराणि रूपाणि तन्मात्राणि सूक्ष्मसंज्ञानि पञ्चोत्पद्यन्ते । तत्र
रूपतन्मात्रं शुक्लवर्णादिरूपविशेषः, रसतन्मात्रं तिक्तादिरस-
विशेषः, गन्धतन्मात्रं सुरभादिगन्धविशेषः, शब्दतन्मात्रं मधु-
रादिशब्दविशेषः, स्पर्शतन्मात्रं मृदुकठिनादिस्पर्शविशेषः । 15
इति षोडश । अयं षोडशको गण इत्यर्थः ॥

अथ तन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतान्युत्पद्यन्त इत्याह ।

रूपात्तेजो रसादापो गन्धाद्भूमिः स्वराद्ब्रह्मः ।

स्पर्शाद्वायुस्तथैवं च पञ्चभ्यो भूतपञ्चकम् ॥ ४० ॥

रूपतन्मात्रात्सूक्ष्मसंज्ञानेजो ऽग्निरुत्पद्यते, रसतन्मात्रादापो 20
जलानि जायन्ते, गन्धतन्मात्रात्पृथिवी समुत्पद्यते, स्वराद्ब्रह्म-

तन्मात्रादाकाशमुद्भवति, तथा स्रग्गतन्मात्रादायुः प्रादुर्भवति ।

एवं च पञ्चभूतान्मात्रेभ्यो भूतपञ्चकं भवतीति ॥

एवं चतुर्विंशतितत्त्वरूपं निवेदितं सांख्यमते प्रधानम् ।

अन्यस्त्वकर्ता विगुणश्च भोक्ता तत्त्वं पुमान्नित्यचिदभ्युपेतः॥

४१॥

5 एवममुनोक्तप्रकारेण सांख्यमते चतुर्विंशतितत्त्वरूपं प्रधानम् । प्रकृतिर्महानहंकारश्चेति त्रयं, पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनश्चैकं, पञ्च तन्मात्राणि, पञ्च भूतानि चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि रूपं स्वरूपं यस्य, तच्चतुर्विंशतितत्त्वरूपं प्रधानं प्रकृतिर्निवेदितम् । तथा चोक्तम् [सांख्यकारिका २२] ।

10 प्रकृतेर्महान्ततो ऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ इति ॥

अत्र प्रकृतिर्न विकारः, अनुत्पन्नत्वात् । बुद्ध्यादयश्च सप्त परेषां कारणतया प्रकृतयः, कार्यतया च विकृतय उच्यन्ते ।

षोडशकश्च गणो विकृतिरेव कार्यत्वात् । पुरुषस्तु न प्रकृतिर्न

15 विकृतिः, अनुत्पादकत्वादन्यत्पन्नत्वाच्च । तथा चेश्वरकृष्णः सांख्य-सप्ततौ[२] ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ २ ॥ इति ॥

तथा महदादयः प्रकृतेर्विकारास्ते च व्यक्ताः सन्तः

20 पुनरव्यक्ता अपि भवन्तीति स्वरूपाद्गुणव्यभिचयत्वात् । प्रकृति-

स्वविज्ञता नित्याभ्युपगम्यते । ततो न कदाचिदपि सा स्वरूप-
पाप्नुयति । तथा च महदादिकस्य प्रकृतेश्च स्वरूपं सांख्यैरि-
त्यमूचे [सांख्यकारिका १०] ।

हेतुमदनित्यमन्यापि सक्रियमनेकसाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं, विपरीतमव्यक्तम् ॥ ९ ॥ इति ॥ 5

तच्च हेतुमत्कारणवन्महदादिकं, अनित्यमित्युत्पत्तिधर्म-
कलादुद्धादेः, अन्यापीति प्रतिनियतं न सर्वगं, सक्रियमिति
सह क्रियाभिरध्ववसायादिभिर्वर्तत इति सक्रियं, सव्यापारं
संचरणक्रियावदिति यावत्, अनेकमिति चतुर्विंशतिभेदा-
त्मकं, आश्रितमित्यात्मोपकारकत्वेन प्रधानमवलम्ब्य स्थितं, 10
लिङ्गमिति यद्यस्मादुत्पन्नं तत्तस्मिन्नेव स्थितं च यं गच्छतीति
लिङ्गम् । तच्च भूतानि तन्मात्रेषु लीयन्ते, तन्मात्राणीन्द्रि-
याणि मनसाहंकारे, स च बुद्धौ, सा चाव्यक्ते, तच्चानुत्पाद्य-
त्वाच्च कश्चित्प्रलीयते । सावयवमिति शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकै-
रवयवैर्धुक्त्वात्, परतन्त्रमिति कारणाद्यत्तत्वादित्येवं रूपं 15
व्यक्तं महदादिकम् । अव्यक्तं तु प्रकृत्याख्यम् । एतद्विपरीत-
मिति । तच्च विपरीतता सुयोज्यैव । नवरं प्रधानं दिवि
भुव्यन्तरिक्षे च सर्वत्र व्यापितया वर्तत इति व्यापितं तस्य,
तथाव्यक्तस्य व्यापकत्वेन संचरणरूपायाः क्रियाया अभावाच्चि-
क्रियत्वं च द्रष्टव्यमिति दिग्भाषमिदं दर्शितम् । विशेषव्याख्यानं 20
तु सांख्यसप्तत्यादेस्तन्मात्राणां द्वयेयमिति ॥ अथ पञ्चविंशतितमं
सुखतन्त्रमाह “अव्यक्तकर्ता” इत्यादि । प्रकृतेश्चतुर्विंशतितत्त्व-

- रूपाया अन्यस्तु पृथग्भूतः, पुनरकर्ता विगुणो भोक्ता नित्यं चि-
 दभ्युपेतस्य पुमागुपदस्यत्वम् । तथात्मा विषयसुखादिकं तत्का-
 रणं पुण्यादिकर्म च न करोतीत्यकर्ता, आत्मनस्तृणमात्र-
 कुञ्जीकरणे ऽप्यसमर्थत्वात् । कर्त्री तु प्रकृतिरेव, तस्याः प्रवृ-
 5 त्तिस्त्रिभावत्वात् । तथा विगुणः सत्त्वादिगुणरहितः, सत्त्वादीनां
 प्रकृतिधर्मत्वादात्मनश्च तदभावात् । तथा भोक्ता अनुभविता ।
 भोक्तापि साक्षात् भोक्ता, किं तु प्रकृतिविकारभू-
 तायां शुभसुखदर्पणाकारायां बुद्धौ संक्रान्तानां सुख-
 दुःखादीनां पुरुषः स्वात्मानि निर्मले प्रतिबिम्बोदयमात्रेण
 10 भोक्ता व्यपदिश्यते, बुद्ध्यवसितमयं पुरुषश्चेत्यत इति
 वचनात् । यथा जपाकुसुमादिसन्निधानवशात्स्फटिके रक्त-
 तादि व्यपदिश्यते, तथा प्रकृत्युपधानवत्त्वात्सुखदुःखाद्यात्म-
 कानामर्षाणां पुरुषस्य भोजकत्वं युक्तमेव व्यपदिश्यते ।
वादमहार्णवो ऽप्याह । बुद्धिदर्पणसंक्रान्तमर्षप्रतिबिम्बकं
 15 द्वितीयदर्पणकल्पे पुंस्यधारोहति; तदेव भोक्तृत्वमस्य, न
 स्वात्मनो विकारापत्तिरिति ॥

तथा चासुरिः ।

विविक्तेष्टृक्परिणतौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते ।

प्रतिबिम्बोदयः कल्पे यथा चन्द्रमसो ऽभ्यसि ॥ १ ॥

20 विन्ध्यवासी मेवं भोगमांशुष्टे ।

पुरुषो ऽविक्रान्तात्मेव क्षमिर्भावमपेक्षितम् ।

अनं करोति साक्षिण्यादुपाधिः स्फटिकं यथा ॥ २ ॥ इति ॥

न च नित्या वा चित्चेतना तथाभ्युपेतः । इति च पुरुषस्य
चेतन्यमेव साक्षरं, न तु ज्ञानं, ज्ञानस्य बुद्धिधर्मत्वादित्यावेदि-
तं ब्रह्मण्यम् । केवलमात्मा सां बुद्धेरत्यतिरिक्तमभिमन्यते ।
सुखदुःखादयस्य विषया इन्द्रियदारेण बुद्धौ संक्रामन्ति, बुद्धि-
सोभयसुखदर्पणाकारा, ततस्तस्यां चैतन्यशक्तिः प्रतिबिम्बते, 5
ततः सुखं दुःखं ज्ञाताहमित्युपचर्यते । आह च पतञ्जलिः ।
“शुद्धो ऽपि पुरुषः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति, तमनुपश्यन्नतदा-
त्मापि तदात्मक इव प्रतिभासते” इति । बुद्धिश्चाचेतनापि
चिच्छक्तिसन्निधानाच्चेतनावतीवावभासते” इति । पुमानित्यत्र
जात्यपेक्षयैकवचनम् । तेनात्मानेकोऽभ्युपगन्तव्यः, जन्ममरण- 10
करणानां नियमदर्शनाद्भ्रमादिप्रवृत्तिनानात्वाच्च । ते च
सर्वेऽप्यात्मानः सर्वगता नित्याश्चावसेयाः । उक्तं च ।

अमूर्तचेतनो भोगी नित्यः सर्वगतोऽक्रियः ।

अकर्ता निर्गुणः सूक्ष्म आत्मा कापिलदर्शने ॥ इति ॥

॥ तत्त्वान्युपसंहरन्नाह ।

15

पञ्चविंशतितत्त्वानि संख्ययैवं भवन्ति च ।

प्रधाननरयोश्चात्र वृत्तिः पञ्चमन्थयोरिव ॥ ४२ ॥

चकारो भिन्नकर्मः, एवं च संख्यया पञ्चविंशतितत्त्वानि
भवन्ति । ननु प्रकृतिपुरुषावुभावपि सर्वगतौ भिन्नः संयुक्तौ कथं
वर्तन्ते इत्याशङ्क्याह । प्रधानेत्यादि । प्रधानपुरुषयोश्चात्र विभे 20
पञ्चमन्थयोरिव वृत्तिर्वर्तनम् । यथा कश्चिदन्धः सार्येण समं

पाटलिपुत्रनगरं प्रस्थितः, स सार्धस्यौरैरभिहतः । अन्यस्तत्रैव
 रहित इतश्चेतस्य धावन् वनान्तरस्थेन पङ्क्त्या दृष्टोऽभिहितस्य
 “भो भो अन्य मा भेषीः, अहं पङ्क्तुर्गमनादिक्रियाविकलत्वे-
 नाक्रियस्युभ्यां, सर्वं पश्यन्नस्मि, त्वं तु गमनादिक्रियावाक्
 5 पश्यसि” । अन्येनोचे । “हृदिरमिदम् । अहं भवन्तं स्कन्धे
 करिष्यामि । एवमावयोर्वर्तनमस्तु” इति । ततोऽन्धेन पङ्क्तुर्द्रष्टृ-
 त्वगुणेन स्वं स्कन्धमधिरोपितो नगरं प्राप्य नाटकादिकं पश्यन्
 गौतादिकं चेन्द्रियविषयमन्यमप्युपलभमानो यथा मोदते, तथा
 पङ्क्तुक्त्वः शुद्धचैतन्यस्वरूपः पुरुषोऽप्यन्धकक्षां जडां प्रकृतिं
 10 सक्रियामाश्रितो बुद्ध्यध्वंसितं शब्दादिकं स्थात्मनि प्रति-
 विम्बितं चेतयमानो मोदते, मोदमानस्य प्रकृतिं सुखस्वभावां
 मोहात्मन्यमानः संसारमधिवसति ॥

तर्हि तस्य कथं मुक्तिः स्यादित्याह ।

प्रकृतिवियोगो मोक्षः पुरुषस्य बतैतदन्तरज्ञानात् ।
 15 मानचितयं चात्र प्रत्यक्षं लैङ्गिकं शाब्दम् ॥ ४३ ॥

बतेति पृच्छकानामामन्त्रणे । एतयोः प्रकृतिपुरुषयोर्यद-
 न्तरं विवेकस्तस्य ज्ञानात्पुरुषस्य यः प्रकृतेर्वियोगो भवति, स
 मोक्षः । तथाहि ।

शुद्धचैतन्यरूपोऽयं पुरुषः परमार्थतः ।

20 प्रकृत्यन्तरमज्ञात्वा मोहात्संसारमाश्रितः ॥ १ ॥

ततः प्रकृतेः सुखदुःखमोक्षस्वभावाया यावत् विवेकेन यश्च,

तावन्न मोक्षः, प्रकृतेर्विवेकदर्शने तु प्रवृत्तेरुपरतायां प्रकृतौ
पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मोक्ष इति । मोक्षस्य बन्धविच्छेदा-
द्भवति । बन्धस्य प्राकृतिकवैकारिकदाक्षिणभेदास्त्रिविधः । तथाहि ।
प्रकृतावात्मज्ञानाद्ये प्रकृतिसुपासते, तेषां प्राकृतिको बन्धः ।
ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहंकारबुद्धीः पुरुषबुद्धौपासते, तेषां 5
वैकारिकः । दृष्टापूर्ते दाक्षिणः । पुरुषतत्त्वानभिज्ञो दृष्टापूर्त-
कारौ कामोपहतमना बध्यत इति ।

दृष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं

नान्यच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः ।

नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेन भूत्वा

10

इदं शोकं हीनतरं वा विगन्ति ॥ इति ॥

बन्धाच्च प्रेत्यसंस्वरूपः संसारः प्रवर्तते । सांख्यमते च
पुरुषस्य प्रकृतिविहायनात्मकस्य न बन्धमोक्षसंसाराः, किं तु
प्रकृतेरेव । तथा च कापिलाः ।

तस्माच्च बध्यते नैव मुच्यते नापि संसरति कश्चित् । 15

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ इति ।

नवरममौ बन्धमोक्षसंसाराः पुरुष उपचर्यन्ते । यथा
जघपराजयौ भृत्यगतावपि स्वामिन्युपचर्यन्ते तत्फलस्य कोशला-
भादेः स्वामिनि संबन्धात्, तथा भोगापवर्गयोः प्रकृतिगतयो-
रपि विवेकाग्रहात्पुरुषे संबन्ध इति ॥ 20

अथ प्रमाणस्य सामान्यलक्षणमुच्यते । अर्थोपसम्भिद्देतुः
प्रमाणमिति ॥ अचोत्तरार्धं मानचित्तं च प्रमाणचित्तं च,

अथ सांख्यसूत्रे । किं तदित्याह । प्रत्यक्षं प्रतीतं, शिष्टमनुमानं,
शब्दं वागमः । अकारोऽपि संबन्धीयः । तत्र प्रत्यक्षमनुमान-
समाख्यायते । ओषादिदृष्टिरविकल्पिका प्रत्यक्षमिति ।

- ओषं त्वत् चक्षुषी जिह्वा नासिका चेति पञ्चमी । इति ।
- 5 ओषादीनीन्द्रियाणि, तेषां दृष्टिर्वर्तनं परिणाम इति
यावत्, इन्द्रियाण्येव विषयाकारपरिणतानि प्रत्यक्षमिति हि
तेषां सिद्धान्तः । अविकल्पिका नामजात्यादिकल्पकारहित
शास्त्रमताध्यवद्वाख्येति । ईश्वरकृष्णसु “प्रतिनियताध्यवसायः
ओषादिसमुत्थोऽध्यक्षम्” इति प्राह ॥ अनुमानस्य त्विदं सच-
10 णम् । पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोद्बुधं चेति चिविधमनुमानमिति ।
तत्र ननुप्रतिदर्शनादुपरिदृष्टो देव इत्यनुमीयते यत्तत्पूर्ववत् ।
तथा समुद्रोदकविन्दुप्राशनाच्चेवं जलं चारमनुमानेन ज्ञायते ।
तथा स्थास्यां सिक्थैकचनसाच्चेवमनं पञ्चमपकं वा ज्ञायते
तत्प्रशेषवत् । यत्सामान्यतोद्बुधं तत्सिद्धिश्चिह्निपूर्वकम् । यथा
15 चिदण्डदर्शनादुद्बुधोऽपि शिङ्गी परिभाजकोऽसौत्यवसन्मते । इति
चिविधम् । अथवा तत्सिद्धिश्चिह्निपूर्वकमित्येवानुमानस्य सचं सांख्यैः
समाख्यायते ॥ शब्दं त्वाप्तश्रुतिवचनम् । आप्ता रागद्वेषादि-
रहिता ब्रह्मसत्कुमारादयः । श्रुतिर्वेदः । तेषां वचनं शब्दम् ॥
अथानुक्तमपि किंचिदुच्यते । चिच्छक्तिर्विषयपरिच्छेदशून्या
20 नार्थं जानाति । बुद्धिश्च जडा न चेतयते । अस्मिन्मात्रात्तयो-
रन्वयप्रतिभासकम् । प्रकृत्यात्मसंयोगात्तृट्टिरूपमायते । प्रकृति-
विकारस्यैव कर्म । तथा चैदृशरूपं साधनम् । अकार-

विवक्षयात् इति । अत्र च यो गुणः सत्त्वरजस्तमादि । ततः
कार्यं सोऽनन्तादेरिति शब्दः, यथा च यो लोकास्ते लोका
वस्तुनाः वास्तव्यम् । ततश्चैगुण्यं रूपं सत्त्वावो यस्य सामान्यं,
तत् चैगुण्यरूपमिति । प्रमाणस्य च फलमित्यम् । पूर्वं पूर्वं
प्रमाणमुत्तरं तु फलमिति ॥ तथा कारणे कार्यं सदेवेत्यद्यते 5
अदकरणादिभ्यो हेतुभ्यः । तदुक्तम् (सांख्यकारिका ८३) ।

अदकरणादुपादानयद्वत्सर्वसंभवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ इति ॥

अत्र सर्वसंभवाभावादिति । यद्यसत्कार्यं स्यात्तदा सर्वं सर्वत्र
भवेत् । ततश्च द्रव्यादिभ्योऽपि सुवर्णादीनि भवेयुः । न च 10
भवन्ति । तस्मात्कारणे कार्यं सदेव । तथा द्रव्याख्येव केवलानि
सन्ति, न पुनस्तत्त्वन्तिक्रान्तिधर्माः पर्यायाः केऽपि, आविर्भाव-
विरोभावमात्रमात्रेणमिति ॥

सांख्यानां तर्कयन्त्राः षष्टितन्त्रोद्धाररूपं, माठरभावं, सांख्य-
सप्तमिवाचकं, तत्त्वकौमुदी गौडपादं, आनेयतन्त्रं चेत्यादयः ॥ 15

सांख्यमतमुपसंखिहीर्षमुत्तरं च जैनमतमभिधिसंज्ञात्

एवं सांख्यमतस्यापि समाप्तो गदितोऽधुना ।

जैनदर्शनसंक्षेपः कथ्यते सुविचारवान् ॥ ४४ ॥

एवमुक्तविधिना सांख्यमतस्यापि न केवलं बौद्धवैयाचि-
काशोरित्यपिग्राह्यः । समाप्तः संक्षेपोऽधुना गदितः । जैन- 20
दर्शनसंक्षेपः कथ्यते । कथंभूतः । सुविचारवान् । सुष्ठु सर्व-

प्रमाणेरवाधितस्वरूपत्वेन शोभना विचाराः सुविचारास्ते विद्यन्ते
यस्य स सुविचारवान्, न पुनरविचारितरमणीयविचारवा-
निति । अनेनापरदर्शनान्यविचारितरमणीयानीत्यावेदितं मन्त-
व्यम् । यदुक्तं परैरेव ।

5 पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदस्यिकित्सितम् ।

आश्वासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥१॥

परैर्हि दोषसंभावनेयैव स्वमतविचारणा नाद्रियते । यत
उक्तम् ।

अस्ति वक्तव्यता काचित्तेनेदं न विचार्यते ।

10 निर्दोषं काश्चन चेत्स्यात्परीक्षाया विभेति किम् ॥१॥ इति ।

अत एव जैना जिनमतस्य निर्दूषणतया परीक्षातो निर्भीका
एवमुपदिशन्ति । सर्वथा षड्दर्शनपक्षपातं परित्यज्य माध्यस्थ्येनैव
युक्तिगतेः सर्वदर्शनानि पुनः पुनर्विचारणीयानि, तेषु च यदेव
दर्शनं युक्तियुक्ततयावभासते यच्च च पूर्वापरविरोधगन्धोऽपि

15 नेच्छते, तदेव विचारदैरादरणीयं नापरमिति । तथा चोक्तम् ।

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिष्ठादिषु ।

युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥१॥

इति श्रौतपागणनभोगणदिनमषित्रीदेवसुन्दरसूरिक्रमकमलो-
पजीवित्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकायां षड्दर्शन-
समुच्चयवृत्तौ सांख्यमतरहस्यप्रकाशनो नाम तृतीयः प्रकाशः ॥

चतुर्थो ऽधिकारः ।

अथादौ जैनमते लिङ्गवेषाचारादि प्रोच्यते । जैना
द्विविधाः श्वेताम्बरा दिगम्बराश्च । तत्र श्वेताम्बराणां रजोहरण-
मुखवस्त्रिकालोचादिलिङ्गं, शोणपट्टकल्पादिको वेषः । पञ्च
समितयस्त्रिंशस्य गुप्तायस्त्रेषामाचारः ।

ईर्याभावैषणादाननिचेपोत्सर्गसंज्ञिकः ।

5

पञ्चाङ्गः समितीस्त्रिंशो गुप्तीस्त्रियोगनियद्वात् ॥१॥

इति वचनात् । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्माकिंचन्यवान् क्रोधा-
दिविजयी दान्तेन्द्रियो निर्गन्धो गुरुः । माधुकर्मा वृत्त्या नव-
कोटीविशुद्धस्तेषां नित्यमाहारः । संयमनिर्वाहार्थमेव वस्त्र-
पाचादिधारणम् । वन्द्यमाना धर्मलाभमाचक्षते ।

10

दिगम्बराः पुनर्गान्धलिङ्गाः पाणिपाचाश्च । ते चतुर्धा
काष्ठासङ्ग-मूलासङ्ग-मायूरसङ्ग-गोप्यसङ्ग-भेदात् । काष्ठासङ्गे चम-
रीवालैः पिच्छिका, मूलासङ्गे मायूरपिच्छैः पिच्छिका, मायूर-
सङ्गे मूलतोऽपि पिच्छिका गाढता, गोप्या मयूरपिच्छिका ।
आद्यास्त्रयोऽपि सङ्गा वन्द्यमाना धर्मवृद्धिं भणन्ति, स्त्रीणां 15
सुक्तिं केवलिनां भुक्तिं सद्गतस्यापि सचीवरस्य सुक्तिं च न
मन्यते, गोप्यास्तु वन्द्यमाना धर्मलाभं भणन्ति, स्त्रीणां सुक्तिं
केवलिनां भुक्तिं च मन्यन्ते । गोप्या ध्यापनीया इत्यप्युच्यन्ते ॥

सर्वेषां च भिषाटने भोजने च हासिग्रहन्तराया मलास्य
चतुर्दश वर्जनीयाः । श्रेयमाचारे नुरौ च देवे च सर्वे श्रेता-
म्बरस्तुल्यम् । नास्ति तेषां मिथः शास्त्रेषु तर्केषु परो भेदः ।

अथ देवस्य सच्चणमाह ।

- 5 जिनेन्द्रो देवता तच्च रागद्वेषविवर्जितः ।
इतमोहमहामल्लः केवलज्ञानदर्शनः ॥ ४५ ॥
सुरासुरेन्द्रसंपूज्यः सद्भूतार्थप्रकाशकः ।
छात्स्नकर्मक्षयं कृत्वा संप्राप्तः परमं पदम् ॥ ४६ ॥

- तच्च जैनमते । अद्यन्ति रागादीनिति जिनाः सामान्य-
10 केवलिनः । तेषामिन्द्रसादृशासदृशचतुस्त्रिंशदतिग्रथसमाधपर-
मैश्वर्यसमन्वितः क्षामी जिनेन्द्रो देवता देवः छात्स्नकर्मक्षयं कृत्वा
परमं पदं संप्राप्त इति संबन्धः । कौदृशः च इत्याह । राग-
द्वेषविवर्जितः । मायाक्षोभौ रागः, क्रोधमानौ द्वेषः । राग-
द्वेषाभ्यां विशेषेण पुनः पुनरभावेन वर्जितो रक्षितो रागद्वेष-
15 विवर्जितो वीतराग इत्यर्थः । रागद्वेषौ हि दुर्जयौ दुरन्तभद-
संपातहेतुतया च मुक्तिप्रतिरोधकौ समये प्रविद्धौ । यदाह ।

को दुःखं पाविष्या कस्य

च सुखेहि विन्दको ज्ञया ।

को च च अभिष्य सुखं

रागद्वेषा जह न ज्ञया ॥ १ ॥ इति ॥

ततस्तयोर्विच्छेद उक्तः । तथा हतमोहमहामत्तः । 'मोहनौघ-
कर्मादयाद्विंशत्यात्मकग्रास्तेभ्योऽपि सुक्तिकांक्षणादिव्यामोहो
मोहः । स एव सकलजगदुर्जयत्वेन महामत्त इव महामत्तः ।
हतो मोहमहामत्तो येन स तथा । एतेन विशेषणद्वयेन
देवस्थापायापगमातिशयो व्यञ्जितो द्रष्टव्यः, तथा रागद्वेष- 5
महामोहरहितोऽर्हन्नेव देव इति ज्ञापितं च । यदुक्तम् ।

रागोऽङ्गनासंगमतोऽनुमेयो

द्वेषः द्विषद्धारणहेतिगम्यः ।

मोहः कुट्टत्तागमदोषसाध्यो

नो यस्य देवः स स चैवमर्हन् ॥१॥ इति ॥ 10

तथा केवले अन्यज्ञानानपेक्षत्वेनासहाये संपूर्णे वा ज्ञानदर्शने
यस्य स तथा । केवलज्ञानकेवलदर्शनात्मको हि भगवान् ।
करतलकलितामलकफलवद्व्यपर्यायात्मकं निखिलमनवरतं
जगत्स्वरूपं जानाति पश्यति चेति केवलज्ञानदर्शने यस्य स
तथा । केवलज्ञानदर्शन इति पदं साभिप्रायम् । कस्यस्य हि 15
प्रथमं दर्शनमुत्पद्यते ततो ज्ञानं, केवलिनस्त्वादौ ज्ञानं ततो
दर्शनमिति । तच्च सामान्यविशेषात्मके सर्वस्मिन्प्रमेये वस्तुनि
सामान्यस्योपसर्जनीभावेन विशेषाणां च प्रधानभावेन यद्वाचकं
तज्ज्ञानम् । विशेषाणामुपसर्जनीभावेन सामान्यस्य च प्राधान्येन
यद्वाचकं तद्दर्शनम् । एतेन विशेषणेन ज्ञानातिशयः साक्षादुक्तो- 20
ऽवगम्यः ॥ तथा सुराः सर्वे देवाः, असुराश्च दैत्याः । सुर-
ग्रन्थेनासुराणां संप्रहणोऽपि पृथगुपादानं लोकख्या ज्ञातव्यम् ।

लोको हि देवेभ्यो दानवांस्तद्विपक्षत्वेन पृथग्निर्दिशतीति । तेषा-
 मिन्द्राः स्वामिनस्तेषां तैर्वा संपूज्योऽभ्यर्चनीयः । तादृशैरपि
 पूज्यस्तु मानवतिर्यक्चरकिञ्चरादिनिकरसेव्यत्वमातुषङ्गिक-
 मिति । अनेन पूजातिशय उक्तः ॥ तथा सङ्गता यथावस्थिता
 5 येषां जीवादयः पदार्थास्तेषां प्रकाशक उपदेशकः । अनेन
 वचनातिशय उक्तः ॥ तथा कृत्स्नानि संपूर्णानि घात्यघातीनि
 कर्माणि ज्ञानावरणादीनि, तेषां क्षयः सर्वथा प्रलयः । तं
 कृत्वा परमं पदं सिद्धिं संप्राप्तः । एतेन कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणा
 सिद्धावस्थाभिदधे । अपरे सुगतादयो मोक्षमवाप्तापि तीर्थ-
 10 निकारादिसंभवे भूयो भवमवतरन्ति । यदाह्वरन्ते ।

ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य कर्तारः परमं पदम् ।

गत्वा गच्छन्ति भूयोऽपि भवं तीर्थनिकारतः ॥ इति ।

न ते परमार्थतो मोक्षगतिभाजः, कर्मक्षयाभावात् । न हि
 तत्त्वतः कर्मक्षये पुनर्भवावतारः । यदुक्तम् ।

15 दग्धे बीजे यथात्यन्तं प्रादुर्भवति नाकुरः ।

कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाकुरः ॥

उक्तं च श्रीसिद्धसेनदिवाकरपादैरपि भवाभिगामुकानां
 प्रवृत्तमोहविजृम्भितम् ।

दग्धेन्धनः पुनरुपैति भवं प्रमथ्य

20 निर्वाणमप्यनवधारितभीरनिष्ठम् ।

सुक्तः स्वयं कृततनुश्च परार्थशूर-

स्वच्छासनप्रतिपत्तेर्विह मोक्षराज्यम् ॥

इत्यलं विस्तरेण । तदेवमेभिस्तुभिर्निरतिशयैः स नाथो
मुक्तश्च यो देवो भवति, स एव देवत्वेन अयणीयः, स एव च
परां सिद्धिं प्रापयति, न पुनरितरः सरागो भवेऽवतारवांस्य
देव इत्यावेदितं मन्तव्यम् ॥

ननु मा भूत्सुगतादिको देवः, जगत्सृष्टा त्वीश्वरः 5
किमिति नाङ्गीक्रियते । तत्साधकप्रमाणाभावादिति ब्रूमः ।
अथास्त्येव तत्साधकं प्रमाणम् । चित्यादिकं बुद्धिमत्कर्तृकं, कार्य-
त्वात्, घटादिवत् । न चायमसिद्धो हेतुः, चित्यादेः सावयवत्वेन
कार्यत्वप्रसिद्धेः । तथाहि । उर्वीपर्वततर्वादिकं सर्वं कार्यं,
सावयवत्वात्, घटवत् । नापि विरुद्धः, निश्चितकर्तृके घटादौ 10
कार्यत्वदर्शनात् । नाप्यनैकान्तिकः, निश्चिताकर्तृकेभ्यो व्योमा-
दिभ्यो व्यावर्तमानत्वात् । नापि कालात्ययापदिष्टः, प्रत्यक्षागमा-
बाधितविषयत्वात् । न च वाच्यं “घटकचादिदृष्टान्तदृष्टासर्व-
ज्ञत्वासर्वगतत्वकर्तृत्वादिधर्मानुरोधेन सर्वज्ञादिविशेषणविशिष्ट-
साध्यविपर्ययसाधनादिरुद्धो हेतुर्दृष्टान्तस्य साध्यविक्रान्तो घटादौ 15
तथाभूतबुद्धिमतो ऽभावात्” इति, यतः साध्यसाधनयोर्विशेषेण
व्याप्तौ गृह्यमाणायां सकलानुमानोच्छेदप्रसक्तिः, किं तु सामान्ये-
नान्यथव्यतिरेकाभ्यां हि व्याप्तिरवधार्यते । तौ चानन्याद्व्यभि-
चाराच्च विशेषेषु गृहीतुं न शक्यौ । तेन बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रेण
कार्यत्वस्य व्याप्तिः प्रत्येतस्या, न शरीरित्वादिना । न खलु कर्तृत्व- 20
सामर्थ्यां शरीरमुपयुज्यते, तद्व्यतिरेकेणापि ज्ञानेष्टाप्रयत्ना-
अशक्तेन च शरीरकरणे कर्तृत्वोपलभ्यात् । अकिञ्चित्करस्यापि

सहचरत्वमात्रेण कारणत्वे वज्रिपैङ्गवस्यापि धूमं प्रति कारणत्व-
 प्रसङ्गः स्यात् । विद्यमानेऽपि हि शरीरे ज्ञानादीनां समस्तानां
 व्यस्तानां वाभावे कुलाणादावपि कर्तृत्वं नोपसंभ्यते । प्रथमं हि
 कार्योत्पादककारणकलापज्ञानं, ततः करणेच्छा, ततः प्रयत्नः,
 5 ततः फलनिष्पत्तिरित्यमोषां त्रयाणां समुदिताणामेव कार्य-
 कर्तृत्वे सर्वत्राव्यभिचारः । सर्वज्ञता चास्याखिलकार्यकर्तृत्वमिद्वयम् ।
 प्रयोगोऽत्र । ईश्वरः सर्वज्ञोऽखिलचित्यादिकार्यकर्तृत्वात् । यो
 हि यस्य कर्ता स तदुपादानाद्यभिज्ञः, यथा घटोत्पादकः
 कुलाक्षो मृत्पिण्डाद्यभिज्ञः । जगतः कर्ता चायम् । तस्मात्सर्वज्ञ
 10 इति । उपादानं हि जगतः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयलक्षणा-
 स्तत्तुर्विधाः परमाणवः, निमित्तकारणमदृष्टादि, भोक्तात्मा,
 भोग्यं तत्त्वादि । न चैतदनभिज्ञस्य चित्यादौ कर्तृत्वं संभव-
 त्यस्मदादिवत् । ते च तदीयज्ञानादयो नित्याः, कुलाणादि-
 ज्ञानादिभ्यो विलक्षणत्वात् । एकत्वं च चित्यादिकर्तृत्वरनेक-
 15 कर्तृत्वमेकाधिष्ठाननियमितानां प्रवृत्त्युपपत्तेः सिद्धम् । प्रसिद्धा
 हि स्वपत्यादीनामेकसूत्रधारपरतन्त्राणां महाप्राणादादिकार्य-
 करणे प्रवृत्तिः । न च “ईश्वरस्यैकरूपत्वे नित्यत्वे च कार्याणां
 कादाचित्कत्वं वैचित्र्यं च विरुध्यते” इति वाच्यं, कादाचित्क-
 विविचयसहकारिणाभेन कार्याणां कादाचित्कत्ववैचित्र्यसिद्धौ
 20 विरोधासंभवात् । ननु चित्यादेर्बुद्धिमद्वेतुकत्वेऽक्रियादर्शिनोऽपि
 कीर्तनप्रादुर्भावे कृतबुद्धिरत्ययते, न चान्न वा कृत्ययमाना
 दृष्टाः सन्ति । इष्टान्कदृष्टस्य हेतोर्धर्मिण्यभावादसिद्धत्वम् ।

तदप्ययुक्तं, यतः प्रामाणिकमितरं वापेक्ष्येदमुच्यते । यदीतरं,
तर्हि धूमादावप्यसिद्धत्वानुषङ्गः । प्रामाणिकस्य तु नासिद्धत्वं,
कार्यत्वस्य बुद्धिमत्कार्त्तपूर्वकत्वेन प्रतिपन्नाविनाभावस्य चित्यादौ
प्रसिद्धेः, पर्वतादौ धूमादिवत् । न च यावन्तः पदार्थाः
कृतकाः, तावन्तः कृतबुद्धिमात्रन्याविर्भावयन्तीति नियमोऽस्ति, 5
स्वातन्त्र्यप्रतिपूरितायां भुव्यक्रियादर्शिनः कृतबुद्ध्युत्पादाभावात् ।
किं च बुद्धिमत्कारणभावो ऽज्ञानुपलब्धितो भवता प्रसाध्यते ।
एतच्चायुक्तं, दृष्ट्यानुपलब्धेरेवाभावसाधकत्वोपपत्तेः । न चेयमत्र
संभवति, जगत्कर्तुरदृश्यत्वात् । अनुपलब्धस्य चाभावसाध्यत्वे
पिशाचादेरपि तत्प्रसङ्गः स्यादिति ॥ 10

अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावत् चित्यादेर्बुद्धिमद्वेतु-
कत्वसिद्धये कार्यत्वसाधनमुक्तं, तत् किं सावयवत्वं १ प्रागसतः
स्वकारणसत्तासमवायः २ कृतमिति-प्रत्ययविषयत्वं ३ विका-
रित्वं ४ वा स्यात् ॥ यदि सावयवत्वं, तदेदमपि किमवयवेषु वर्त-
मानत्वं १ अवयवैरारभ्यमाणत्वं २ प्रदेशवत्त्वं ३ सावयवमिति- 15
बुद्धिविषयत्वं ४ वा । तत्राप्यप्येवमवयवसामान्येनानैकान्तिको ऽयं
हेतुः, तद्वयवेषु वर्तमानमपि निरवयवमकार्यं च प्रोच्यते ।
द्वितीयपक्षे तु साध्यसमो हेतुः । यथैव हि चित्यादेः कार्यत्वसाध्यं,
एवं परमात्मसाध्यवयवारभ्यत्वमपि । तृतीयोऽप्याकाशेनानैकान्तिकः,
तस्य प्रदेशवत्त्वेऽप्यकार्यत्वात् । प्रसाध्यविषयते चासतोऽस्य प्रदेश- 20
वत्त्वं । चतुर्थकस्यापि तेनैकान्तिको न स्यात् निरवयवत्वं,
आपिलविरोधात्परमाणुवत् ॥१॥ नापि प्रागसतः स्वकारणसत्ता-

समवायः 'कार्यत्वं, तस्य नित्यत्वेन तत्तत्क्षणयोगात् । तत्क्षणत्वे
 वा कार्यस्यापि चित्यादेस्तदन्नित्यत्वानुषङ्गात्, कस्य बुद्धिमद्भेद-
 कत्वं साध्यते । किं च योगिनामशेषकर्मचये पक्षान्तःपातिन्य-
 प्रवृत्तत्वेन भागासिद्धोऽयं हेतुः, तत्प्रचयस्य प्रध्वंसाभावरूपत्वेन
 5 सत्तास्वकारणसमवाययोरभावात् ॥२॥ कृतमिति-प्रत्ययविषय-
 त्वमपि न कार्यत्वं, खननोत्प्रेक्षणादिना कृतमाकाशमित्य-
 कार्येऽप्याकाशे वर्तमानत्वेनानैकान्तिकत्वात् ॥३॥ विकारित्व-
 स्यापि कार्यत्वे महेश्वरस्यापि कार्यत्वानुषङ्गः, सतो वस्तुनो
 10 अन्यथाभावो हि विकारित्वम् । तच्चेश्वरस्याप्यस्तीत्यस्यापरबुद्धि-
 मद्भेदकत्वप्रसङ्गादनवस्था स्यात्, अविकारित्वे चास्य कार्यकारित्व-
 मतिदुर्घटमिति ॥४॥

कार्यस्वरूपस्य विचार्यमाणस्यानुपपद्यमानत्वादसिद्धः कार्य-
 त्वादित्ययं हेतुः । किं च । कादाचित्कं वस्तु लोके कार्यत्वेन प्रसि-
 द्धम् । जगतस्तु महेश्वरवत्सदासत्त्वात्कथं कार्यत्वम् । तदन्तर्गत-
 15 तद्वद्वणादीनां कार्यत्वात्तस्यापि कार्यत्वे महेश्वरान्तर्गतानां बुद्ध्या-
 दीनां परमाण्याद्यन्तर्गतानां पाकजरूपादीनां च कार्यत्वात्, महे-
 श्वरादेरपि कार्यत्वानुषङ्गः । तथा चास्याप्यपरबुद्धिमद्भेदकत्व-
 नायामनवस्थापसिद्धान्तस्यानुषङ्ग्येते । अस्तु वा यथा कथंचिज्ज-
 20 गतः कार्यत्वं, तथापि कार्यमात्रमिह हेतुत्वेन विवक्षितं तद्वि-
 शेषो वा । यस्याद्यः, तर्हि न ततो बुद्धिमत्कर्तृविशेषसिद्धिः,
 तेन समं व्याप्यसिद्धेः । किं तु कर्तृषामान्यस्य, तथा च हेतो-
 रकिंचित्करणं साध्यविरुद्धसाधनादिरुद्धत्वं वा । ततः कार्यत्वं

कृतबुद्ध्युत्पादकम् । बुद्धिमत्कर्तुर्गमकं न सर्वम् । साहचर्यमाशेष
च गमकत्वे बाष्पादेरप्यग्निं प्रति गमकत्वप्रसङ्गः, महेश्वरं प्रत्या-
त्मत्वादेः सादृश्यात्संसारित्वकिञ्चिज्ज्ञत्वाखिलजगदकर्तृत्वानुमाप-
कानुषङ्गः, तुल्याच्चेपसमाधानत्वात् । ततो बाष्पधूमयोः केनचिदं-
शेन साम्येऽपि यथा कुतश्चिद्विशेषाद्भूमोऽग्निं गमयति न बाष्पादिः, 5
तथा चित्वादीतरकार्यत्वयोरपि कश्चिद्विशेषोऽभ्युपगम्यः ॥

अथ द्वितीयः, तर्हि हेतोरसिद्धत्वं कार्यविशेषस्याभावाद्भावे
वा जीर्णकूपप्रासादादिवदक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्ध्युत्पादकत्व-
प्रसङ्गः । समारोपाच्चेति चेत्, सोऽप्युभयत्राविशेषतः किं न स्यात्,
उभयत्र कर्तुरतीन्द्रियत्वाविशेषात् ॥ अथ प्रामाणिकस्यास्येवाच 10
कृतबुद्धिः, ननु कथं तस्य तत्र कृतत्वावगमोऽनेनानुमानेनानुमा-
नान्तरेण वा । आद्येऽन्योन्याश्रयः । तथाहि । सिद्धविशेषणाद्वे-
तोरस्योत्थानं, तदुत्थाने च हेतोर्विशेषणसिद्धिरिति । द्वितीय-
पक्षेऽनुमानान्तरस्यापि सविशेषणहेतोरेवोत्थानम् । तत्राप्यनुमाना-
न्तरात्तत्सिद्धावनवस्था । तत्र कृतबुद्ध्युत्पादकत्वरूपविशेषणसिद्धिः । 15
तथा च विशेषणासिद्धत्वं हेतोः । यदुच्यते “खातप्रतिपूरित-
भूनिदर्शनेन कृतकानामात्मनि कृतबुद्ध्युत्पादकत्वनियमाभावः”
इति तदप्यसत्, तत्राकृचिमभूभागादिसाहचर्यस्य तदनुत्पादकस्य
सङ्गावाप्तदनुत्पादकस्योपपत्तेः । न च चित्वादावप्यकृचिमसंस्थान-
साहचर्यमस्ति, येनाकृचिमत्वबुद्धिरुत्पद्यते, तस्यैवानभ्युपगमात्, अभ्यु- 20
पगमे चापसिद्धान्तप्रसङ्गः स्यादिति । कृतबुद्ध्युत्पादकत्वरूपविशे-
षणासिद्धेर्विशेषणासिद्धत्वं हेतोः । सिध्यतु वा, तथाप्यसौ विरुद्धः,

- घटादाविव शरीरादिविशिष्टस्यैव बुद्धिमत्कर्तुरत्र प्रसाधनात् ।
 नन्वेवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसाम्यान्वेषणे सर्वत्र हेतुनामनुपपत्तिरिति
 चेत् । न, धूमाद्यनुमाने महानसेतरसाधारणस्याग्नेः प्रतिपत्तेः ।
 अत्राप्येवं बुद्धिमत्सामान्यप्रसिद्धेर्न विदुःकृतमित्यप्युक्तं, दृश्यविशेष-
 5 साधारण्येव तत्सामान्यस्य कार्यत्वहेतोः प्रसिद्धेर्नादृश्यविशेषाधारस्य,
 तस्य स्वप्नेऽप्यप्रतीतेः, स्वरविषाणाधारतत्सामान्यवत् । ततो यादृ-
 शात्कारणाद्यादृशं कार्यमुपपन्नं तादृशादेव तादृशमनुमातव्यं, यथा
 यावद्भूर्मात्मकादङ्गेर्यावद्भूर्मात्मकस्य धूमस्योत्पत्तिः सुदृढप्रमाणा-
 त्प्रतिपत्ता तादृशादेव धूमात्तादृशस्यैवाग्नेरनुमानमिति, एतेन
 10 साध्यसाधनयोर्विशेषेण व्याप्तौ गृह्यमाणायां सर्वानुमानोच्छेद-
 प्रसङ्गिरित्याद्यपास्तं द्रष्टव्यमिति । तथाहृष्टप्रभवैस्तद्वद्वद्वि-
 भिर्यभिचार्ययं हेतुः । द्विविधानि कार्याण्युपलभ्यन्ते, कानि-
 चिद्बुद्धिमत्पूर्वकाणि यथा घटादीनि, कानिचित्तु तद्विपरीतानि
 यथाहृष्टप्रभवद्वन्तादीनि । तेषां पक्षीकरणादयमभिचारे, स
 15 श्यामस्तत्पुत्रत्वादितरतत्पुत्रवदित्यादेरपि गमकत्वप्रसङ्गात्
 कसिद्धेतुर्न्यभिचारी स्यात्, व्यभिचारविषयस्य सर्वत्रापि पक्षीकर्तुं
 शक्यत्वात् । ईश्वरबुद्ध्यादिभिस्तु व्यभिचारः, तेषां कार्यत्वे सत्यपि
 समवायिकारणादीश्वरादिभिर्बुद्धिमत्पूर्वकत्वाभावात् । तदभ्युप-
 गमे चानवस्था । तथा कासात्ययापदिष्टस्यायं, अहृष्टप्रभवाङ्कुरादौ
 20 कर्तृभावात्साध्यवशाद्यवस्थायात्, अग्नेरनुष्णत्वे साध्ये द्रव्यत्ववत् ।
 ननु तथाप्यदृश्य ईश्वर एव कर्तेति चेत् । तन्न, यतस्तत्र तत्सङ्गादौ
 ऽसादेवान्यतो वा प्रमाणास्तिभ्येत् । प्रथमपक्षे चककम् ।

यतो हि तत्सङ्गावे सिद्धे ऽस्यादृश्यत्वेनानुपपन्नविद्धिः, तत्सिद्धौ च कात्यायनापदिष्टत्वाभावः, तत्तस्यास्यात्तत्सङ्गावविद्धिरिति ।
 द्वितीयोपपत्तेः ऽप्युक्तः, तत्सङ्गावावेदकस्य प्रमाणात्तरस्यैवाभावात् ।
 अस्तु वा तर्प तत्सङ्गावः, तथाप्यस्यादृष्टत्वे शरीराभावः कारणं, विद्यादिप्रभावः, जातिविशेषो वा । प्रथमपक्षे कर्तृत्वानुपपत्तिः ५
 अशरीरत्वात्, सुक्तात्मवत् । ननु शरीराभावेऽपि ज्ञानेच्छा-
 प्रयत्नाश्रयत्वेन शरीरकरणे कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यप्यसमीक्षितानि-
 धानं, शरीरसंबन्धेनैव तत्प्रेरणोपपत्तेः, शरीराभावे सुक्तात्म-
 वत्तदसंभवात् । शरीराभावे च ज्ञानाद्याश्रयत्वमप्यसंभावं, तदु-
 त्पत्तावस्य निमित्तकरणत्वात्, अन्यथा सुक्तात्मनेऽपि तदु- 10
 त्पत्तिप्रसक्तेः । विद्यादिप्रभावस्य चादृश्यत्वहेतुत्वे कदाचिदसौ
 दृश्येत । न खलु विद्याभूतां प्राश्रितिकमदृश्यत्वं दृश्यते, त्रिशा-
 दित्वत् । जातिविशेषोऽपि नादृश्यत्वे हेतुरेकस्य जातिविशे-
 षाभावाद्देहेकवृत्तिनिष्ठत्वात्तस्य ॥

अस्तु वा दृश्यो ऽदृश्यो वासौ, तथापि किं सत्तामात्रेण १ 15
 ज्ञानवत्त्वेन २ ज्ञानेच्छाप्रयत्नावत्त्वेन ३ तत्पूर्वकत्वापारेण ४ ऐश्वर्येण ५
 वा चित्यादेः कारणं स्यात् । तथाप्यपक्षे सुखमहादीनामपि जन-
 त्कर्तृत्वमनुपपद्यते, सत्ताविशेषात् । द्वितीये तु योगिनामपि कर्तृ-
 त्वापत्तिः । द्वितीयो ऽप्यसाध्यः, अशरीरस्य पूर्वमेव ज्ञानाद्या-
 श्रयत्वप्रतिषेधात् । तदुच्यते ऽप्यसंभावः, अशरीरस्य कायवाक्यत- 20
 त्वापरवत्त्वासंभवात् । ऐश्वर्यमपि ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं अन्यथा । ज्ञातृत्वं
 चेत्, तत्किं ज्ञातृत्वजनकं सर्वज्ञातृत्वं वा । तथाप्यपक्षे ज्ञातृत्वात्तौ

- स्यान्नेश्वरः; अस्मदाद्यन्यज्ञादलवत् । द्वितीये ऽप्यस्य सर्वज्ञत्वमेव
 स्यान्नेश्वर्यं, सुगतादिवत् । अथ कर्तृत्वं, तर्हि कुम्भकारादीना-
 मप्यनेककार्यकारिणामैश्वर्यप्रसक्तिः । नाप्यन्यत्, इच्छाप्रयत्न-
 व्यतिरेकेणान्यस्यैश्वर्यनिबन्धनस्येश्वरे ऽभावात् ॥ किं चेश्वरस्य
 5 जगन्निर्माणे यथारूपिप्रवृत्तिः १ कर्मपारतन्त्र्येण २ करुणया ३
 क्रीडया ४ निग्रहानुग्रहविधानार्थं ५ स्वभावतो ६ वा । अथा-
 यविकल्पे कदाचिदन्याद्दृश्येव सृष्टिः स्यात् । द्वितीये स्वात-
 न्त्यहानिः । तृतीये सर्वमपि जगत्सुखितमेव करोति । अथेश्वरः
 किं करोति । पूर्वार्जितैरेव कर्मभिर्वशीकृता दुःखमनुभवन्ति ।
 10 तदा तस्य कः पुष्पकारः, अदृष्टापेक्षस्य च कर्तृत्वे किं तत्कल्प-
 नया, जगतस्तदधीनतैवास्तु । चतुर्थपञ्चमयोस्तु रागदेषताभावः
 प्रसज्यते । तथाहि “रागवानीश्वरः क्रीडाकारित्वाद्वाञ्छव-
 न्तया, अनुग्रहप्रदत्ताद्राजवन्तया देषवानसौ निग्रहप्रदत्तात्तद-
 देव” इति । अथ स्वभावतः, तर्ह्यचेतनस्यापि जगत एव
 15 स्वभावतः प्रवृत्तिरस्तु; किं तत्कर्तृकल्पनयेति । न कार्यत्वहेतु-
 बुद्धिमत्तं कर्तारमीश्वरं साधयति । एवं सन्निवेशविशिष्टत्वा-
 दचेतनोपादानत्वादभूतभावित्वादित्यादयोऽपि स्वयमुत्पाद्याः,
 तुल्योपसमाधानत्वात् । किं च चित्वादेर्बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये
 प्रदीयमानाः सर्वेऽपि हि हेतवो विरुद्धा दृष्टान्तानुग्रहेण
 20 सग्नरीरासर्वज्ञासर्वकर्तृपूर्वकलसाधनात् । न च धूमात्पावकानु-
 माने ऽप्ययं दोषः, तच्च तार्पणपाष्णादिविशेषाधारवज्जिमाच-
 क्षाप्तस्य धूमस्य दर्शनात् । नैवमप्यस्य सर्वज्ञासर्वकर्तृविशेषाधि-

करणतत्त्वामान्येन कार्यत्वस्यास्ति व्याप्तिः, सर्वज्ञस्य कर्तुरतो
 ऽनुमानात्प्रागसिद्धेः । अविचारिणस्यामी बुद्धिमन्तमन्तरेणापि
 विद्युदादीनां प्रादुर्भावविभावनात्, स्वप्राद्यवस्थायामबुद्धिमत्पूर्व-
 स्यापि कार्यस्य दर्शनाच्चेति । कासात्ययापदिष्टाच्चेति, प्रत्यक्षा-
 गमबाधितपक्षानन्तरं प्रयुक्तत्वात् । तद्वाधा च पूर्वमेव दर्शिता । 5
 प्रकरणसमाप्त्यामी, प्रकरणचिन्ताप्रवर्तकानां हेत्वन्तराणां सङ्गा-
 वात् । तथाहि । ईश्वरो जगत्कर्ता न भवति निरूपकरणत्वात्,
 दण्डचक्रषीवराद्युपकरणरहितकुलालवत्, तथा व्यापितादाकाश-
 वत्, एकत्वात्तददित्यादय इति । नित्यत्वादीनि तु विशेष-
 णानि तद्व्यवस्थापनायानीयमानानि शब्दं प्रति कामिन्या रूप- 10
 संपन्निरूपणप्रायाश्चपकर्षणीयान्येव । विचारासहत्वाख्यापनार्थं तु
 किञ्चिदुच्यते । तच्चादौ नित्यत्वं विचार्यते । तच्चेतरे न घटते ।
 तथाहि । नेश्वरो नित्यः, स्वभावभेदेनैव चित्यादिकार्यकर्तृ-
 त्वात्, अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावं कूटस्थं नित्यमिति हि
 नित्यत्वलक्षणाभ्युपगमात् । स्वभावभेदानभ्युपगमे च सृष्टिसंहारा- 15
 दिविरुद्धकार्यकारित्वमतिदुर्घटम् । नापि तज्ज्ञानादीनां नित्यत्वं
 वाच्यं, प्रतीतिविरोधात्, ईश्वरज्ञानादयो न नित्या ज्ञानादि-
 त्वादस्रदादिज्ञानादिवदित्यनुमानविरोधाच्च । एतेन तदीय-
 ज्ञानादयो नित्या इत्यादि यदवादि, तदपोहितमूढनीयम् ।
 सर्वज्ञत्वमप्यस्य केन प्रमाणेन पाञ्चम् । न तावत्प्रत्यक्षेण, तस्मै- 20
 त्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वेनातीन्द्रियार्थग्रहणासमर्थत्वात् । नाप्यनु-
 मानेन, अविचारिणिङ्गाभावात् । ननु जगदैश्वर्यान्वयानुप-

पत्तिरूपं तदस्त्विति चेत् । न, तेन सहाविनाभावाभावात्, अगदे-
 चिन्मयं सार्वज्ञं विनापि शुभाशुभकर्मपरिपाकादिवन्नेनोपपद्य-
 मानत्वात् । किं चायं यदि सर्वज्ञः, तदा अगदुपपन्नवकरण-
 खेरिणः पश्चादपि कर्तव्यनिग्रहानसुरादींस्तदधिष्ठेयकृतो ऽस्य-
 ६ दादीत्येव किमर्थं सृजतीति नायं सर्वज्ञः । तथा ब्रह्मनामेक-
 कार्थकरणे वैमत्यसंभावनाभयेन महेष्टितुरेकत्वकल्पना भोज-
 नादिव्ययभयात् कृपणस्यात्यन्तवक्त्रभुजकलत्रमिवादिपरित्यज-
 नेन शून्यारण्यानीवेव न तु सामाकलयति । अनेककौटिकासरसा-
 शतसंपाद्यत्वेऽपि शक्रमूर्धमधुष्कचादिकार्याणामेककृपणतयाविना-
 10 नेनोपलब्धात् । किं चेश्वरस्याखिलजगत्कर्तृत्वे ऽभ्युपगम्यमाने
 शस्त्राणां प्रमाणेतरताव्यवस्थाविलोपः स्यात् । तथाहि । सर्वं
 शस्त्रं प्रमाणमौश्वरप्रणीतत्वादितरत्प्रणीतशस्त्रवत् । प्रतिवाद्या-
 दिव्यवस्थाविलोपश्च, सर्वेषामौश्वरादेशविधायित्वेन तत्प्रतिलो-
 मात्तरणानुपपत्तेः प्रतिवाद्यभावप्रसङ्गात् । इति न सृष्टिकरस्य
 15 महेष्टरस्य कथंचिदपि सिद्धिः । ततः सद्भूतार्थप्रकाशकत्वादीत-
 राग एव सर्वज्ञो देवो देवत्वेनाभ्युपगमनार्हो नापरः कश्चि-
 दिति स्थितम् ॥

अथ कल्पन्ति जैमिनीयाः । इह हि सर्वज्ञादिविशेष-
 चिशिष्टो भवदभिमतः कश्चनापि देवो नास्ति, तद्वाचकप्रमाणा-
 20 भावात् । तथाहि । न तावत्प्रत्ययं तद्वाचकं,
 संबद्धं वर्तमानं हि शृणोते चक्षुरादिना ।
 इति कथ्यते ।

न चानुमानं, प्रत्यक्षदृष्ट एवार्थं तद्वर्तनात् । न चागमः,
सर्वज्ञस्यासिद्धत्वेन तदागमस्यापि विवादास्पदत्वात् । न चोप-
मानं, सर्वज्ञसदृशस्यापरस्थाभावात् । न चार्थापत्तिरपि, सर्वज्ञ-
साधकस्यान्यथानुपपन्नार्थस्यादर्शनात् । ततः प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्ते-
रभावप्रमाणगोचर एव सर्वज्ञः । तदुक्तम् ।

5

प्रमाणपञ्चकं यच्च वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्त्वावबोधार्थं तच्चाभावप्रमाणात् ॥ इति ।

प्रयोगोऽपि । नास्ति सर्वज्ञः, प्रमाणपञ्चकाद्याज्ञमाणात्वात्,
स्वरविषाणवत् ॥

किं च । यथानादेरपि सुवर्णमलस्य चारमृत्पुटपाकादि- 10
प्रक्रियया विग्रोध्यमानस्य निर्मलत्वं, एवमात्मनोऽपि निरन्तरं
ज्ञानाद्यभ्यासेन विगतमलत्वात्सर्वज्ञत्वं किं न भवेदिति मति-
स्तादपि न, अभ्यासेन हि शब्देस्सारतन्मयेव भवेन्न परमः प्रकर्षः,
न हि नरस्य लङ्घनमभ्यासतस्सारतन्मयवदप्युपलभ्यमानं सकल-
लोकविषयसुपलभ्यते । उक्तं च ।

15

दृग्दृष्टान्तरं व्योमो यो नासोऽभ्युत्थ मच्छति ।

न योजनगतं गन्तुं शक्तो ऽभ्यासगतैरपि ॥ १ ॥ इति ।

अपि च स सर्वं वस्तुजगत्त्रयेण प्रमाणेन जानाति । किं प्रत्यक्षे-
द्योत अयासंभवं सर्वैरेव प्रमाद्यैः । न तावत्प्रत्यक्षेण, तस्य सञ्चिहित-
प्रतिबिम्बितार्थवाचितात् । नाप्यतीन्द्रियप्रत्यक्षेण, तत्सङ्गावे प्रमा- 20
णाभावात् । नापि सर्वैरेव प्रमाद्यैः, तेषां प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्
सर्वेषां सर्वज्ञतापत्तेरिति ॥ अन्यच्च । अनाद्यनन्तः संसारः ।

तत्तदस्त्वन्यथ्यनन्तानि क्रमेण विदन्, कथमनन्तेनापि कालेन सर्ववेदी भविष्यति । किं च यथावस्थितवस्तुवेदित्वे ऽशुच्यादिरसास्वादप्रसङ्गः, तेषां यथावस्थिततया संवेदनात् । आह च

अशुच्यादिरसास्वादप्रसङ्गस्यानिवारितः । इति ।

5 किं चातीतानागतवस्त्वनि स किं स्वेन स्वेन रूपेण ज्ञानाति किं वा वर्तमानतयैव । प्रथमपक्षे तज्ज्ञानस्याप्रत्यक्षता-पत्तिः, अवर्तमानवस्तुग्राहितात्, स्मरणादिवत् । द्वितीये तु तज्ज्ञानस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गः, अन्यथास्थितस्यार्थस्यान्यथाग्रहणात्, द्विचन्द्रादिवदिति ॥

10 अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावदुक्तं “तद्वाचकप्रमाणाभावात्” इति साधनं, तदसम्यक्, तत्साधकानामनुमानप्रमाणानां सद्भावात् । तथाहि । ज्ञानतारतम्यं कचिद्विश्रान्तं, तरतमशब्दवाच्यत्वात्, परिमाणवदिति । नायमसिद्धो हेतुः, प्रतिप्राणि प्रज्ञा-मेधादिगुणपाटवरूपस्य ज्ञानस्य तारतम्येनोपलब्धेः । ततो

15 ऽवश्यमस्य सर्वान्तिमप्रकर्षेण भाव्यं, यथा परिमाणस्याकाशे । स च ज्ञानस्य सर्ववस्तुप्रकाशकत्वरूपो यत्र विश्रान्तः स भगवान् सर्वज्ञः । ननु संताप्यमानपाथस औष्ण्यतारतम्ये सत्यपि सर्वान्तिमवज्झिरूपतापत्तिरूपप्रकर्षादर्शनाद्व्यभिचार्यं हेतुरिति चेत् । न, यतो यो द्रव्यस्य सहजो धर्मो न तु सहकारिसव्यपेक्षः—

20 (सहजो ऽपि च यः स्थाग्रथे विशेषमारभते)—यो ऽभ्यासक्रमेण प्रकर्षपर्यन्तमासादयति, यथा कलधौतस्य पुटपाकप्रवन्धाहिता विगुह्यः । न च पाथसत्तापः सहजो धर्मः, किं तन्मादिसह-

कारिसव्यपेक्षः । तत्कथं तच्च तापो ऽभ्यस्यमानः परां काष्ठां
 गच्छेत् । अमन्ततापे प्रत्युत पाथसः परिचयात् । ज्ञानं तु
 जीवस्य सहजो धर्मः स्वाश्रये च विशेषमाधत्ते । तेन तस्य
 निरन्तराभ्यासाहिताधिकोत्तरोत्तरविशेषाधानात् प्रकर्षपर्यन्त-
 प्राप्तिर्नायुक्ता । एतेन “लङ्घनाभ्यास” इत्यादि निरस्तं, 5
 लङ्घनस्यासहजधर्मत्वात्, स्वाश्रये च विशेषाधानाधानात्, प्रत्युत
 तेन सामर्थ्यपरिचयादिति । तथा जलधिजलपलप्रमाणादयः
 कस्यचित्प्रत्यक्षाः, प्रमेयत्वात्, घटादिगतरूपादिविशेषवत् । न च
 प्रमेयत्वमसिद्धं, अभावप्रमाणस्य व्यभिचारप्रसङ्गेः । तथाहि ।
 प्रमाणपञ्चकातिक्रान्तस्य हि वस्तुनो ऽभावप्रमाणविषयता 10
 भवताभ्युपगम्यते । यदि च जलधिजलपलप्रमाणादिषु प्रमाण-
 पञ्चकातिक्रान्तरूपमप्रमेयत्वं स्यात्, तदा तेख्यभावप्रमाणविष-
 यता स्यात् । न चात्र तत्त्वे ऽपि सा संभविनीति । यस्य च
 प्रत्यक्षाः, स भगवान् सर्वज्ञ इति । तथास्ति कस्मिदतीन्द्रियार्थ-
 सार्थसाक्षात्कारी, अनुपदेशालिङ्गाविसंवादिविशिष्टदिग्देशका- 15
 लप्रमाणाद्यात्मकचन्द्रादियहणाद्युपदेशदायित्वात् । यो यदिष्ये
 ऽनुपदेशालिङ्गाविसंवादुपदेशदायी स तत्साक्षात्कारी यथास्म-
 दादिः, अनुपदेशालिङ्गाविसंवादुपदेशदायी च कश्चित्, तस्मात्त-
 साक्षात्कारी ; तथाविधस्य श्रीसर्वज्ञ एवेति । यच्चोक्तं “प्रमाणप-
 ञ्चकाप्रवृत्तेः सर्वज्ञस्याभावप्रमाणगोचरत्वं”, तदपि वाङ्मात्रं, 20
 प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्तेरसंभवात् । सा हि बाधकत्वेन स्यात्, न च
 सर्वज्ञे बाधकसंभवः । तथाहि । तद्बाधकं प्रत्यक्षं १ अनुमानं २

आगमः ४ उपमानं ४ अर्थापत्तिर्वा ५ । तत्राद्यः पक्षो न
 श्रेयान्, यतो यदि प्रत्यक्षं वस्तुनः कारणं व्यापकं वा स्यात्, तदा
 तन्नितृप्तौ वस्तुनो ऽपि निवृत्तिर्धुक्तिमती, वज्रादिकारणवृत्त-
 तादिव्यापकनिवृत्तौ धूमत्वादिभ्रिंशपात्वादिनिवृत्तिवत् । न
 ५ चार्थस्याध्यक्षं कारणं, तदभावे ऽपि देशादिव्यवधाने ऽर्थस्य
 भावात् । नापि व्यापकं, तन्नितृप्तावपि देशादिविप्रकृतवस्तु-
 नामनिवर्तमानत्वात् । न चाकारणाव्यापकनिवृत्तावकार्याव्याप्य-
 निवृत्तिरूपपक्षातिप्रसङ्गेरिति । नाप्यनुमानं तद्वाचकं, धर्मि-
 साध्यधर्मसाधनानां स्वरूपाधिद्वेः । तत्र हि धर्मित्वेन किं
 १० सर्वज्ञो ऽभिप्रेतः १ सुगतादिः २ सर्वपुरुषा वा ३ । यदि
 सर्वज्ञः, तदा किं तत्र साध्यमसत्त्वं १ असर्वज्ञत्वं वा २ ।
 यद्यसत्त्वं किं तत्र साधनमनुपलब्धो १ विबुद्धविधिः २
 वक्तृत्वादिकं ३ वा । यद्यनुपलब्धः किं सर्वज्ञस्योत १ तत्का-
 रणस्य २ तत्कार्यस्य ३ तद्व्यापकस्य ४ वा । यदि सर्वज्ञस्य,
 १५ सो ऽपि किं स्वसंबन्धी १ सर्वसंबन्धी २ वा । स्वसंबन्धी
 चेन्निर्योग्यः १ उत्तोपलब्धिसत्त्वप्राप्तत्वविशेषणो २ वा ।
 आद्ये परचित्तविशेषादिभिरनैकान्तिको ऽनुपलब्धादिति हेतुः,
 तेषामनुपलब्धौ ऽप्यवस्थानभ्रुपगमात् । नाप्युपलब्धिसत्त्वप्राप्त-
 त्वविशेषणः, सर्वत्र सर्वदा च सर्वज्ञाभावसाधनसाभावप्रसङ्गात् ।
 २० न हि सर्वव्याप्यस्य उपलब्धिसत्त्वप्राप्तत्वं घटते, कश्चित्कदा-
 चिदनुपलब्धसाधनभावितामस्य । एतेन सर्वसंबन्धविशेषो
 ऽपि प्रत्याख्यानः । किं चाधिद्वेः सर्वसंबन्धमनुपलब्धौ ऽसर्वज्ञत्व-

प्रतिपत्तुमशक्यत्वात् । न खलु सर्वात्मनां तज्ज्ञानानां ' चाप्रति-
 पत्तौ तत्संबन्धी सर्वज्ञानुपलब्धः प्रतिपत्तुं शक्यः । नापि
 कारणानुपलब्धः, तत्कारणस्य ज्ञानावरणादिकर्मचयस्यानुमाने-
 नोपलब्धात् । एतत्साधकं चानुमानं, युक्तयस्यापे वक्ष्यन्ते ।
 कार्यानुपलब्धो ऽप्यसिद्धः, तत्कार्यस्याविसंवाद्यागमस्योपलब्धेः । 5
 व्यापकानुपलब्धो ऽप्यसिद्धः, तद्व्यापकस्य सर्वार्थसाक्षात्कारित्वस्या-
 नुमानेन प्रतीतेः । तथाहि । अस्ति कश्चित्सर्वार्थसाक्षात्कारी,
 तद्गृहणस्वभावत्वे सति प्रचीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् । यद्यद्गृहणस्व-
 भावत्वे सति प्रचीणप्रतिबन्धकं तत्तत्साक्षात्कारि, यथापगतति-
 मिरादिप्रतिबन्धं लोचनं रूपसाक्षात्कारौति नानुपलब्धादिति 10
 साधनं सर्वज्ञाभावं साधयति ॥ विरुद्धविधिरपि साक्षात्परंपरया
 वा सर्वज्ञाभावं साधयति । प्रथमपक्षे सर्वज्ञत्वेन साक्षाद्विरुद्ध-
 स्यासर्वज्ञत्वस्य कश्चित्कदाचिद्विधानात्सर्वत्र सर्वदा वा । तत्राप्य-
 पक्षे न सर्वत्र सर्वदा सर्वज्ञाभावः सिध्येत् । यत्रैव हि तद्विधानं तत्रैव
 तदभावः, नान्यत्र । न हि कश्चित्कदाचिदग्रेर्विधाने सर्वत्र 15
 सर्वदा वा तद्व्यापकविरुद्धग्रीताभावो दृष्टः । द्वितीयो ऽप्ययुक्तो
 ऽर्गदृष्टः, सर्वत्र सर्वदा वा सर्वज्ञत्वविरुद्धासर्वज्ञत्वविधेरसंभवात् ।
 तत्संभवे च तस्यैव सर्वज्ञत्वापत्तेः सिद्धं नः समीहितम् । परंपर-
 यापि किं तद्व्यापकविरुद्धस्य १ तत्कारणविरुद्धस्य २ तत्कार्य-
 विरुद्धस्य ३ वा विधिः सर्वज्ञाभावमादिशेत् । न तावद्व्यापक- 20
 विरुद्धविधिः । न हि सर्वज्ञस्य व्यापकमखिलार्थसाक्षात्कारित्वं,
 तेन विरुद्धं तदसाक्षात्कारित्वं नियतार्थपाहित्वं वा । तस्य च

विधिः कचित्कदाचित्तदभावं साधयेत् पुनः सर्वत्र सर्वदा वा,
तुषारस्य श्रृंग्यापकश्रीतविद्वद्वाग्विधानात्, कचित्कदाचित्तुषार-
स्यश्रृंगिषेधवत् । कारणविद्वद्विधिरपि कचित्कदाचिदेव सर्वज्ञा-
भावं साधयेत्, न सर्वत्र । सर्वज्ञत्वस्य हि कारणमश्रृंग्यकर्मवत् ।

- 5 तद्विद्वदस्य कर्माचयस्य च विधिः कचित्कदाचिदेव सर्वज्ञाभा-
वसाधकः, रोमहर्षादिकारणश्रीतविद्वद्वाग्विधानात्, कचित्क-
दाचिच्छ्रीतकार्थरोमहर्षादिनिषेधवत् । न पुनः साकल्येन,
सकलकर्माचयस्य साकल्येन संभवाभावात्, कचिदप्यात्मनि
तस्यापि प्रसाधयिष्यमाणत्वात् । नापि विद्वद्विधिरपि विधिः ।
- 10 सर्वज्ञत्वेन हि विद्वद्वं किञ्चिज्ज्ञत्वं । तत्कार्थं नियतार्थविषयं
वचः, तस्य विधिः । स च न सामर्थ्येन सर्वज्ञाभावं साध-
येत् । यच्चैव हि तद्विधिसत्त्वैवास्त्य तदभावसाधनसमर्थत्वात्,
श्रीतविद्वद्वद्वनकार्थधूमविशिष्टप्रदेश एव श्रीतस्यश्रृंगिषेधवत् ।
तस्य विद्वद्विधिरपि सर्वविदो बाधकः ॥ नापि वक्तृत्वादिकं,
- 15 सर्वज्ञसत्त्वानभ्युपगमे तस्यानुपपत्त्यासिद्धत्वात्, तदुपपत्तौ च
स्ववचनविरोधो नास्ति सर्वज्ञो वक्तृत्वादिधर्मापेतश्चेति । तस्य
सर्वज्ञस्यासत्त्वं कुतो ऽपि हेतोः साधयितुं शक्यम् ॥ नाप्यसर्व-
ज्ञत्वं साध्यं सर्वज्ञो ऽसर्वज्ञ इत्येवं, विरोधस्यानाप्यविशिष्टत्वात् ।
किं चासर्वज्ञत्वे साध्ये सर्वज्ञस्य प्रमाणविद्वद्विधिरप्यवक्तृत्वं १
- 20 तदिपरीतं १ वक्तृत्वमात्रं २ वा हेतुत्वेन विवक्षितम् ।
प्रथमो ऽसिद्धो हेतुः, सर्वज्ञस्य तथाभूतार्थवक्तृत्वाद्यंभवात् ।
द्वितीयप्रपञ्चे च विद्वद्वः दृष्टेष्टाविद्वद्विधिरप्यवक्तृत्वस्य सर्वज्ञत्वे

सत्येव संभवात् । इतीयपक्षे ऽप्यनैकान्तिकः, वक्तृत्वमात्रस्य
सर्वज्ञत्वेन विरोधासंभवात् ॥ एतेन सुगतादिधर्मिष्वपि
प्रत्याख्यायि, प्रोक्तदोषानुषङ्गाविशेषात् । किं च प्रतिनियतसुग-
तादेः सर्वज्ञतानिषेधे ऽन्येषां तद्विधिरवश्यंभावी, विशेषनिषेधस्य
शेषाभ्यनुज्ञानान्तरौयकत्वात्, “अथमब्राह्मणः” इत्यादिवदिति ॥ 5
अथ सर्वपुरुषानुररीकृत्य तेषामसर्वज्ञता वक्तृत्वादेः साध्यते । तत्र,
विपक्षान्तस्य व्यतिरेकासिद्ध्या संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् सर्वज्ञो
ऽपि भविष्यति वक्तापीति । तस्मान्नुमानं सर्वज्ञसाधकम् ॥

नाय्यागमः । स हि पौरुषेयो ऽपौरुषेयो वा । न तावद्- 10
पौरुषेयः, तस्याप्रामाण्यात्, वचनानां गुणवद्वक्तृधीनतया प्रामा-
ण्योपपत्तेः । किं चास्य कार्य एवार्थं प्रामाण्याभ्युपगमाच्च
सर्वतः स्वरूपनिषेधे प्रामाण्यं स्यात् । न चाग्नेषज्ञानाभावसाधकं
किञ्चिदेदवाक्यमस्ति, “हिरण्यगर्भः सर्वज्ञः” इत्यादिवेदवाक्यानां
• तत्प्रतिपादकानामनेकशः श्रवणात् ॥ 15

नाय्युपमानं तद्वाधकम् । तत्स्वरूपमानोपमेययोरध्यक्षत्वे
सति गोगवधवत् स्यात् । न चाग्नेषपुरुषाः सर्वज्ञस्य केनचिद्वृष्टाः,
येन “अग्नेषपुरुषवत्सर्वज्ञः सर्वज्ञवदा ते” इत्युपमानं स्यात् ।
अग्नेषपुरुषदृष्टौ च तस्यैव सर्वज्ञत्वापत्तिरिति ॥

नाय्यर्थापत्तिस्तद्वाधिका, सर्वज्ञाभावमन्तरेणानुपपद्यमानस्य 20
कस्याप्यर्थस्याभावात्, वेदप्रामाण्यस्य च सर्वज्ञे सत्यवोपपत्तेः । न
हि गुणवद्वक्तृभावे वचसां प्रामाण्यं षट्सु इति न सर्वज्ञे
साधकसंभवः । तदभावे च प्रमाणपक्षकामहन्तिरप्यसिद्धा । तथा

- यदुक्तं “प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्त्याभावप्रमाणविषयित्वं”, यदप्यनैका-
 न्तिकं, हिमवत्पल्लपरिमाणपिशाचादीनां प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्त्या-
 वयवभावप्रमाणगोचरत्वाभावादिति “प्रमाणपञ्चकं यच्च” इत्या-
 द्यपास्तं द्रष्टव्यम् ॥ यच्चोक्तं “सर्वं वस्तुजातं केन प्रमाणेन”
 5 इत्यादि, तदप्ययुक्तं, सकलज्ञानावरणविक्षयोत्थाविकलकेवशा-
 लोकेन सकललोकालोकादिवस्तुवेत्तत्वात्सर्वज्ञस्येति । यच्चोक्तं
 “अश्रुत्यादिरसास्वाद” इत्यादि, तदपि परं प्रत्यसूयामात्रमेव
 व्यनक्ति, सर्वज्ञस्यातीन्द्रियज्ञानित्वेन करणव्यापारनिरपेक्षत्वात्
 जिज्ञेन्द्रियव्यापारनिरपेक्षं यथावस्थितं तदस्यतथैव वेदनं, न तु
 10 भवद्वत्तद्व्यापारसापेक्षं वेदनमिति । यदप्यवादि “कालतो-
 ऽनाद्यनन्तः संसारः” इत्यादि, तदप्यसम्यक्, युगपत्संवेदनात् ।
 न च तदसंभवि दृष्टत्वात् । तथाहि । यथा स्वभ्यस्तसकलज्ञा-
 स्वार्थः सामान्येन युगपत्प्रतिभासते, एवमशेषविशेषकलितो
 ऽपि । यथा चोक्तम् ।
 15 यथा सकलज्ञास्वार्थः स्वभ्यस्तः प्रतिभासते ।
 मन्मथेकक्षणेनैव तथानन्तादिवेदनम् ॥ १ ॥ इति ॥
 यच्चोक्तं “अतीतानागत” इत्यादि, तदपि स्वप्रणेतुरज्ञानि-
 त्वमेव ज्ञापयति, यतो यद्यपीदानीं तनकासापेक्षयातीतानागत-
 वस्तुनी ज्ञायन्ती, तथापि यथातीतमतीतकाक्षे ऽवर्तिष्ठ यथा च
 20 भावि वर्तिष्यते, तथैव तयोः साक्षात्कारित्वेन न कश्चनापि
 दोष इति सिद्धः सुखादिवस्तुनिश्चितासंभवज्ञाधकप्रमाणत्वात्
 सर्वज्ञ इति ॥

अथ दिक्पटाः प्रकटयन्ति । ननु भवतु सुनिश्चितासंभव-
 द्वाधकप्रमाणत्वात्सर्वज्ञसिद्धिः । किं त्वस्य कवलाहार इति न
 मृश्यामहे । तथाहि । केवलिनः कवलाहारो न भवति,
 तत्कारणाभावात्, न च कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिः, अति-
 प्रसङ्गे । न च तत्कारणाभावो ऽसिद्धः, आहारादाननिदान- 5
 भूते वेदनादिषट्क एकस्यापि, तस्य केवलिन्यभावात् । तथाहि ।
 न तावत्तस्य वेदनोत्पद्यते, तद्वेदनीयस्य दग्धरज्जुस्थानिकत्वात् ।
 सत्यामपि वेदनायां न तस्य तत्कृता पीडा, अनन्तवीर्यत्वात् ।
 वैयावृत्यकरणं तु भगवति चैलोक्यपूज्ये न संभवत्येवेति । ईर्या-
 पथं पुनः केवलज्ञानावरणक्षयात् सम्यगवलोकयत्यसौ । संयमस्तु 10
 तस्य यथाख्यातचरित्रिणो निष्ठितार्थत्वादनन्तवीर्यत्वाच्च नाहार-
 कारणो भवति । प्राणवृत्तिरपि तस्यानपवर्त्यायुद्धादनन्तवीर्यत्वा-
 खान्यथासिद्धैव । धर्मचिन्तावसरस्वपगतः, निष्ठितार्थत्वात् । तदेवं
 केवलिनः कावलिकाहारो बल्लदोषदुष्टत्वाच्च घटतु इति ॥

अत्रोच्यते । तत्र यत्तावदूचानं “तत्कारणाभावात्” इति 15
 साधनं, तदसिद्धं, आहारकारणस्य वेदनीयस्य केवलिनि तथैव
 सङ्गत्वात् । तथा च किमिति सा शारीरी स्थितिः प्राक्कनी न
 स्यात् । प्रयोगो ऽत्र । स्यात्केवलिनो भुक्तिः, समप्रसामयीकत्वात्,
 पूर्वभुक्तिवत् । सामयी चेयं पर्याप्तत्वं वेदनीयोदय आहारपक्ति-
 निमित्तं तेजसशरीरं दीर्घायुदं चेति । सा च समयापि केवलिनि 20
 समस्ति । यदपि दग्धरज्जुस्थानिकत्वं वेदनीयस्योच्यते, तदप्यना-
 गमिकमयुक्तियुक्तं च, आगमे ऽत्यन्तसातोदयस्य केवलिनि प्रति-

- पादनात् । युक्तिरपि, यदि घातिकर्मचयाज्ज्ञानादयस्तस्य भवेयुः
वेदनीयोद्भवायाः शुधः किमायातं येनासौ न भवति । न
तथोक्तायातपयोरिव सद्धानवस्थानलक्षणो भावाभावयोरिव
परस्परपरिहारलक्षणो वा कश्चिदिरोधो ऽस्ति सातासातयोर-
5 न्तर्मुहूर्तपरिवर्तमानतया सातोदयवत् असातोदयो ऽप्यस्तीत्यन-
न्तवैर्वत्ने सत्यपि शरीरवस्त्रापचयः क्षुद्रुद्भवपीडा च भवत्येव ।
न चाहारग्रहणे तस्य किञ्चित्क्षुद्यते केवलमाहोपुष्यकामाच-
मेवेति । यदुच्यते “वेदनीयस्योदीरणाभावात् प्रभूततरपुद्गलो-
दयाभावः, तदभावाच्चात्यन्तं पीडाभावः” इति, तदयुक्तं,
10 तुर्यादिगुणस्थानकेषु वेदनीयस्य गुणश्रेणीसङ्गावात्, प्रचुरपुद्ग-
लोदये सत्यपि तत्कृतपीडात्पत्त्यैव दर्शनात्, जिने सातोद-
यवत्, प्रचुरपुद्गलोदयाभावे ऽपि तीव्रप्रदर्शनाच्चेति । यदप्यु-
च्यते “आहाराकाङ्क्षा क्षुत्, सा च परिपक्वबुद्धिः, सा च
मोहनीयविकारः, तस्य चापगतत्वात्केवलिनो न क्षुक्तिः” इति,
15 तदसम्यक्, यतो मोहनीयविपाकात्क्षुब्ध भवति, तद्विपाकस्य
प्रतिपक्षभावेनानिवर्तमानत्वात्, क्रोधादीनां तद्योपरमोपलब्धेः ।
तदुक्तं “उवसमेण हणे कोहं” इत्यादि । न च बुद्धेदग्रीयं
तद्विपक्षभावेनानिवर्तमानं दृष्टम् । अतो न मोहविपाक-
स्यभावा बुद्धिति । एतेन यदुच्यते

20

“अपवर्त्यते ह्यन्तर्धं नायुर्ज्ञानादयो न हीयन्ते ।”

“जगदुपपत्तावनन्तं वीर्यं किं गतदयो क्षुक्तिः ॥”

इत्यादि-भिरस्य, एवंविधौदारिकत्वादिसामय्योपपत्त्यावेन च-

स्यावस्थायामपि केवलिनो ऽभुक्तिप्रसक्तेः । समस्तवीर्यान्तरायच-
 याभावाच्छस्यस्य . भुक्तिरिति चेत्, तदयुक्तम् । अतः,
 किं तत्रायुष्कस्यापवर्तनं स्यात्किं वा चतुर्णां ज्ञानानां काचि-
 द्भ्रानिः स्यात्, येन भुक्तिः । तेन यथा दीर्घकालस्थितेरायुष्कं
 कारणमेवमाहारो ऽपि, यथासिद्धिगतेर्युपरतक्रियाध्यानचर- 5
 मचरणः कारणं, एवं सम्यक्कादिकमपीति, अनन्तवीर्यतापि
 तस्याहारग्रहणे न विरुध्यते । यथा तस्य देवच्छन्दादीनि
 विश्रामकारणानि गमननिषीदनानि च भवन्ति, एवमाहारक्रि-
 यापि, विरोधाभावात् । न च बलवत्तरस्य वीर्यवतो ऽस्पीयसी
 शुद्धभिचारात् । किं चागमो ऽपि केवलिनो भुक्तिं प्रतिपाद- 10
 यति । तथाहि तत्त्वार्थसूचम् [८; ११] । “एकादश जिने”
 इति । व्याख्या । एकादश परीषदाः सुत्पिपासाग्रीतोष्णदंशम-
 ग्रकचर्याग्रव्यावधिरोगदणस्पृशमलाख्या जिने केवलिनि
 भवन्ति, तत्कारणस्य वेदनीयस्याद्यापि विद्यमानत्वात् । न च
 कारणानुच्छेदे कार्यस्योच्छेदः संभाव्यते, अतिप्रसक्तेः । अत एव 15
 केवलिनि सुवेदनीयपीडा संभाव्यते, किं तस्यावनन्तवीर्यत्वाच्च
 विज्ञप्तीभवति, न चासौ निष्ठितार्थो निःप्रयोजनमेव पीडां
 सहते, न च ग्रस्यते वक्तुं “एवंभूतमेव भगवतः शरीरं, अदुत
 सुत्पीडया न बाध्यते” इति, अनुमानेन तस्यास्तत्र सिद्धत्वात् ।
 तथाहि । केवलिशरीरं सुदादिना पीड्यते, शरीरत्वात्, 20
 असदाद्यधिष्ठितशरीरवत् । तथा । यथा तच्छरीरं स्वभावेन
 प्रसेदादिरहितं, एवं प्रसेपाहाररहितमपीत्यपकर्षणीयमेव, अग्र-

माणकत्वात् । तदेवं देशो न पूर्वकोटिकाख्यस्य केवलस्थितेः
 सभवादौदारिकशरीरस्थितेः यथायुष्कं कारणमेवं प्रक्षेपाहारो
 ऽपि । तथाहि । तैजसशरीरेण मृदूकृतस्याभ्यवृत्तस्य स्पर्शप्राप्त्या
 परिणामितस्योत्तरोत्तरपरिणामक्रमेणौदारिकशरीरपरिणामनेन
 5 प्रकारेण सुदुर्लभो भवति । वेदनौद्योदये चेयं समयापि
 सामग्री भगवति केवलस्थितिं संभवति । ततः केन हेतुनासौ न
 भुङ्क्ते इति । न च घातिचतुष्टयस्य सुवेदनौद्यं प्रति सहका-
 रिकारणभावो ऽस्ति येन तदभावात्तदभाव इत्युच्यते । इति
 सिद्धा केवलभुक्तिः । तथा प्रयोगश्चापि । केवलस्थितः प्रक्षेपा-
 10 हारो भवति, कवचाहारकेवलस्थितयोरविरोधात्, सातवेदनौ-
 यवदिति । इति केवलभुक्तिव्यवस्थापनस्थलमिति ॥
 अथ तत्त्वान्याह ।

जीवाजीवौ तथा पुण्यं पापमास्रवसंवरी ।

बन्धो विनिर्जरामोक्षौ नव तत्त्वानि तन्मते ॥४७॥

15 / व्याख्या ॥ चेतनालक्षणो जीवः, तद्विपरीतलक्षणस्त्वजीवः ।
 धर्माधर्माकाशकाशपुद्गलभेदेन त्वसौ पञ्चधा व्यवस्थितः । अग-
 न्योरेव इत्योर्जगदतिनः सर्वे ऽपि भावा अन्तर्भवन्ति । न हि
 ज्ञानादयो रूपरसादयस्य द्रव्यगुणा उत्क्षेपणादीनि च कर्माणि
 सामान्यविशेषसमवायास्य जीवाजीव्यतिरेकेणात्मस्थितिं सम्भवे,
 20 तद्भेदेनेकान्तसंज्ञेयमनुपसम्भात्, तेषां तदात्मकत्वेन प्रतिपत्तेः,
 अन्यथा तदसंभवप्रसङ्गात् । कौटुहादिपरिकल्पितदुःखादितत्त्वानि

जीवाजीवाभ्यां पृथग्जात्यन्तरतया न वक्तव्यानि, जीवाजीवरा-
 शिदयेन सर्वस्य जगतो व्याप्तत्वात्, तदव्याप्तस्य शशशशशशश-
 त्वात् ॥ तर्हि पुष्पापास्रवादीनामपि ततः पृथगुपादानं न
 युक्तिप्रधानं स्यात्, राशिदयेन सर्वस्य व्याप्तत्वादिति चेत् । न,
 पुष्पादीनां विप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वात्, आस्रवादीनां सकारण- 5
 संसारमुक्तिप्रतिपादनपरत्वाद्वा पृथगुपादानस्यादुष्टता । यथा च
 संवरनिर्जरयोर्मोक्षहेतुता आस्रवस्य बन्धननिबन्धनत्वं पुष्पापुष्प-
 दिभेदबन्धस्य च संसारहेतुत्वं तथागमात्प्रतिपत्तव्यम् । तच्च पुष्पं
 शुभाः कर्मपुद्गलाः १ । त एव त्वशुभाः पापं ४ । आस्रवति
 कर्म यतः स आस्रवः कायवाक्मनोव्यापारः, पुष्पापुष्पहेतुतया 10
 चासौ द्विविधः ५ । आस्रवनिरोधः संवरः, गुप्तिषमितिधर्मानु-
 प्रेक्षादीनां आस्रवप्रतिबन्धकारित्वात् ; स च द्विविधः सर्वदेश-
 भेदात् ६ । योगनिमित्तः सकषायस्यात्मनः कर्मवर्गणापुद्गलैः
 संक्षेपविशेषो बन्धः । स च सामान्येनैकविधो ऽपि प्रकृतिस्थि-
 त्यनुभागप्रदेशभेदेन चतुर्धा, पुनरेकैको ज्ञानावरणादिमूल- 15
 प्रकृतिभेदादष्टधा, पुनरपि मत्यावरणादितदुत्तरप्रकृतिभेदादने-
 कविधः । अयं च कश्चित्तीर्थकरत्वादिफलनिर्वर्तकत्वात्प्रशस्तः,
 अपरस्य नारकादिफलनिर्वर्तकत्वादप्रशस्तः, प्रशस्ताप्रशस्तापरिष्ठा-
 मोद्धृतस्य कर्मणः सुखदुःखसंवेदनौघफलनिर्वर्तकत्वात् ७ ।
 आत्मसंश्रक्तकर्मनिर्जरणकारणं निर्जरा दादंशविधतपोरूपा । सा 20
 चोक्त्या शुक्लधामरूपा “तपसा निर्जरा ७” [तत्त्वार्थसिद्धिः ८, ३]
 इति वचनात्, आगस्य ज्ञानरतपोरूपत्वात् ८ । विनिर्मुक्त्यामे-

षडन्धनस्य प्राप्तनिजस्वरूपस्यात्मनो लोकान्तेऽवस्थानं मोक्षः,
बन्धविप्रयोगो मोक्ष इति वचनात् । ८ ॥ तानि नवसंख्यानि
तत्त्वानि तन्मते जैनमते ज्ञातव्यानि ॥

अथ शास्त्रकार एव तत्त्वानि क्रमेण व्याख्याति । तत्र
5 यथोद्देशं निर्देश इति न्यायात् प्रथमं जीवतत्त्वमाह ।

तत्र ज्ञानादिधर्मैभ्यो भिन्नाभिन्नो विवृत्तिमान् ।

शुभाशुभकर्मकर्ता भोक्ता कर्मफलस्य च ॥ ४८ ॥

चैतन्यसंश्लेषो जीवो यश्चैतद्विपरीतवान् ।

अजीवः स समाख्यातः पुण्यं सत्कर्मपुङ्गवाः ॥ ४९ ॥

- 10 युग्मम् ॥ तच्चेति निर्धारणार्थः । ये ज्ञानदर्शनचारित्र्यसुखदुः-
खवीर्यभयाभयत्वसत्त्वप्रमेयत्वद्रव्यत्वप्राणधारित्वक्रोधादिपरिणत-
त्वसंसारित्वसिद्धत्वपरवस्तुव्यावृत्तत्वादयः स्वपरपर्याया जीवस्य
भवन्ति, ते ज्ञानादयो धर्मा उच्यन्ते । तेभ्यो जीवो न भिन्नो
नाप्यभिन्नः, किं तु जात्यन्तरतया भिन्नाभिन्नः । यदि हि
15 ज्ञानादिधर्मैभ्यो जीवो भिन्नः स्यात्, तदा “अहं जानामि”,
“अहं पश्यामि”, “अहं ज्ञाता”, “अहं द्रष्टा”, “अहं सुखितः”,
“अहं भव्यः” चेत्याद्यभेदप्रतिभासो न स्यात् । अस्ति च सर्वप्राणिनां
सोऽभेदप्रतिभासः । तथा यद्यभिन्नः स्यात्, तदा “अयं धर्मी”,
“एते धर्माः” इति भेदबुद्धिर्न स्यात् । अस्ति च सा । अथवा-
20 भिन्नतायां ज्ञानादिसर्वधर्माणामैक्यं स्यात्, एकजीवाभिन्नत्वात् ।
तथा च “मम ज्ञानं मम दर्शनं चास्ति” इत्यादिज्ञानादिमियो-
भेदप्रतीतिर्न स्यात् । अस्ति च सा । ततो ज्ञानादिधर्मैभ्यो

भिन्नाभिन्न एवाभ्युपगन्तव्यः । अनेन धर्मधर्मिणोर्वैशेषिकाद्यभि-
मतं भेदैकान्तं सौगतस्वीकृतं चाभेदैकान्तं प्रतिक्षिपति, सौग-
तेनापि बुद्धिचणपरंपरारूपस्यात्मनो धर्मित्वेन स्वीकारात् ॥
तथा विविधं वर्तनं विवृत्तिर्नरामरादिपर्थाद्यान्तरानुसरणं,
तद्वान् विवृत्तिमान् । अनेन भवान्तरगामिनमात्मानं प्रति 5
त्रिप्रतिपक्षांश्चार्वाकान् कूटस्थनित्यात्मवादिनो नैयायिकादीन्वि-
रस्यति ॥ तथा शुभाशुभानि कर्माणि करोतीति शुभाशुभ-
कर्मकर्ता ॥ तथा स्वकृतस्य कर्मणो यत्फलं सुखादिकं, तस्य
साक्षाद्भोक्ता च । चकारो विशेषणानां समुच्चये । एतेन विशेष-
णद्वयेनाकर्तारमुपचरितवृत्त्या भोक्तारं चात्मानं मन्यमानानां 10
सांख्यानानां निरासः ॥ तथा चैतन्यं साकारनिराकारोपयोगात्मकं
लक्षणं स्वरूपं यस्य, स चैतन्यलक्षणः । एतेन जडस्वरूपो नैया-
यिकादिसंमत आत्मा व्यवच्छिद्यते । एवंविशेषणो जीवः
समाख्यात इत्यत्रापि संबन्धनीयमिति ॥

अत्र चार्वाकाश्चर्चयन्ति यथा । इह कायाकारपरिणतानि 15
चेतनाकारणभूतानि भूतान्येवोपलभ्यन्ते । न पुनस्तेभ्यो व्यति-
रिक्तो भवान्तरयायी यथोक्तलक्षणः कश्चनाप्यात्मा, तत्सद्भावे
प्रमाणाभावात् । तथाहि । भूतव्यतिरिक्तात्मसद्भावे किं प्रत्यक्षं
प्रमाणं प्रवर्ततेतानुमानम् । न तावत्प्रत्यक्षं, तस्य प्रतिनिधित्वेन्द्रिय-
संबद्धरूपादिगोचरतया तद्विलक्षणे जीवे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न च 20
“षट्महं वेद्यीत्यहंप्रत्यये ज्ञानकर्तृतयात्मा भूतव्यतिरिक्तः प्रति-
भाति” इत्यभिधातव्यं, तस्य “सूक्ष्मोऽहं” “क्षमोऽहं” इत्यादि-

वच्छरीरविषयत्वस्यैवोपपत्तेः । न खलु तत्प्रत्ययस्यात्मासम्बन्ध-
 त्वमस्ति, आत्मनि स्वीक्यादिधर्मासंभवात् । तथा “घटमहं
 वेति” इत्यस्यापि प्रत्ययस्य न शरीरादन्वो भवत्परिकल्पितः
 कल्पनाप्यात्मासम्बन्धत्वेन स्वप्ने ऽपि प्रतीयते । अप्रतीतस्यापि
 5 कल्पने कल्पनागौरवं प्रतिनियतवस्तुव्यवस्थाया अभावस्य स्यात् ।
 न च “जडरूपस्य शरीरस्य घटादेरिवाहंप्रत्ययो ऽनुपपन्नः”
 इति वाच्यं, चेतनायोगेन तस्य सचेतनत्वात् । न च “सा
 चेतना जीवकर्तृका” इति वाच्यं, तस्याप्रतीतत्वात् । तत्कर्तृत्व-
 मयत्नं, स्वप्नुष्यादेरपि तत्प्रसङ्गात् । ततः प्रसिद्धत्वाच्छरीरस्यैव
 10 चैतन्यं प्रति कर्तृत्वं युक्तं, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्च ।
 प्रयोगश्चात्र । यत्खलु यस्यान्वयव्यतिरेकावगुह्यकरोति तत्तस्य
 कार्यं, यथा घटो मृत्पिण्डस्य । शरीरस्यान्वयव्यतिरेकावगुह्य-
 करोति च चैतन्यम् । तस्मात्तत्कर्तृत्वम् । अन्वयव्यतिरेकसमधि-
 गम्यो हि सर्वत्र कार्यकारणभावः । तौ चात्र विद्येते, इति
 15 शरीरे चैतन्योपपत्तये, असति चानुपपत्तये । न च “मृतशरीरे
 चैतन्यानुपपत्तयेऽदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमसिद्धं” इति वाच्यं,
 मृतावस्थायां बाधतेजसोरभावेन शरीरस्यैवाभावात्, विभिन्न-
 भूतसंयोगस्यैव शरीरत्वप्रतिपादनात् । न च शरीराकारमात्रे
 चैतन्योत्पत्तिर्युक्ता, चिकित्सिततुरङ्गमादिव्यपि चैतन्योत्पत्ति-
 20 प्रसङ्गात् । ततः सिद्धं शरीरकार्यमेव चैतन्यम् । ततश्च चैतन्य-
 वसिते शरीरे एवाहंप्रत्ययोत्पत्तिः प्रसिद्धा । इति न प्रत्यय-
 प्रमेयः प्रमाणा । ततश्चाविद्यमान एव । प्रयोगश्चात्र ।

नास्मात्मा, अत्यन्ताप्रत्यक्षत्वात् । यदत्यन्ताप्रत्यक्षं तच्चास्ति,
यथा स्वप्नम् । यच्चास्ति तत्प्रत्यक्षेण गृह्यत एव, यथा घटः ।
अणवो ऽपि चाप्रत्यक्षाः किं तु घटादिकार्थतया परिणतास्ते
प्रत्यक्षत्वमुपयान्ति, न पुनरेवमात्मा कदाचिदपि प्रत्यक्षभावमु-
पगच्छति । अतो ऽचात्यन्तेति विशेषणमिति न परमाणुभिर्व्य- 5
भिचार इति ॥ १ ॥ तथा नायनुमानं भूतव्यतिरिक्तात्मसद्भावे
प्रवर्तते, तस्याप्रमाणत्वात्, प्रमाणत्वे वा प्रत्यक्षबाधितप्रयोगान-
न्तरं प्रयुक्तत्वेन हेतोः काष्ठात्ययापदिष्टत्वात् । प्रतीरव्यतिरि-
क्तात्मपक्षो हि प्रत्यक्षेषैव बाध्यते । किं च । क्षिप्रक्षिप्रसंबन्ध-
स्मरणपूर्वकं अनुमानम् । यथा । पूर्वं महानसादावग्निधूमयोर्नि- 10
क्षिप्तक्षिप्रयोरन्वयव्यतिरेकवन्तमविनाभावमध्यक्षेण गृहीतम् । तत
उत्तरकाशं कश्चित्कान्तारपर्वतमितस्मादौ गगनावलम्बिकौ धूम-
लोखामवलोकाय प्राग्गृहीतसंबन्धमनुसरति । तद्यथा । अथ अथ
धूमस्तत्र तत्र वह्निमद्राक्षं, यथा महानसादौ । धूमस्तत्र
वृक्षते । तस्मादह्निनापीह भवितव्यमित्येवं क्षिप्रक्षिप्रसंबन्धस्मरण- 15
बाध्यां तत्र प्रमाता उतभुजमवगच्छति । न जैवमात्माना
क्षिप्रिणा सार्धं कस्यापि क्षिप्रस्य प्रत्यक्षेण संबन्धः सिद्धो ऽस्ति,
यतस्तत्संबन्धमनुसरतः पुनस्तत्क्षिप्रदर्शनाज्जीवे च प्रापयः स्यात् ।
यदि पुनर्जीवक्षिप्रयोः प्रत्यक्षतः संबन्धसिद्धिः स्यात्, तदा
जीवस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्त्यानुमानवैयर्थ्यं स्यात्, तत एव जीव- 20
विद्येरिति । न च वक्तव्यं “यामावतोपुष्टानुमानादादित्यव्यतिरि-
क्तमिति सिध्यति, यथा गतिमानादित्यो देशान्तरमतिदर्शयतः

- देवदत्तवत्” इति, यतो ह्यन्त देवदत्ते दृष्टान्तधर्मिणि सामान्येन देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका प्रत्यक्षेणैव निश्चिता । सूर्येऽपि तां तथैव प्रमाता साधयतीति युक्तम् । न चैवमपि कश्चिदपि दृष्टान्ते जीवसत्त्वेनाविनाभूतः कोऽपि हेतुरध्यक्षेणोपलक्ष्यत
 5 इत्यतो न सामान्यतोदृष्टादप्यनुमानात्तद्वतिरिति ॥ ९ ॥ तथा नाप्यागमगम्य आत्मा । अविसंवादिवचनात्प्रणीतत्वेन आगमस्य प्रामाण्यम् । न चैवंभूतमविसंवादिवचनं कस्यनाप्याप्तमुपलभामहे, यस्यात्मा प्रत्यक्ष इति । अनुपलभमानाश्च कथमात्मानं विप्रलभेमहि । किं चागमाश्च सर्वे परस्परविरुद्धप्ररूपिणः ।
 10 ततश्च कः प्रमाणं कस्याप्रमाणमिति संदेहदावानलज्वालावस्त्रीढ-
 मेवागमस्य प्रामाण्यम् । ततश्च नागमप्रमाणादप्यात्मसिद्धिः ॥ १० ॥
 तथा नोपमानप्रमाणोपमेयोऽप्यात्मा । तच्च हि यथा गौस्तथा गवय इत्यादाविव सादृश्यमसंगिह्येऽर्थे बुद्धिसुत्पादयति । न चात्र चिभुवनेऽपि कस्यनात्मसदृशः पदार्थोऽस्ति यद्दर्शनादा-
 15 त्मानमवगच्छामः । काक्षाकाशदिगादयो जीवतुल्या विद्यन्त एवेति चेत् । न, तेषामपि विवादास्तदौभूतत्वेन तदंश्विरुद्ध-
 तात् ॥ ४ ॥ तथार्थापत्तिसाध्योऽपि नात्मा । न हि दृष्टः अतो वा कोऽप्यर्थ आत्मनमन्तरेण नोपपद्यते, यद्वैलक्षण्यं साधयामः ।
 ततः समुपलब्धकप्रमाणविषयातीतत्वान्नप्रतिषेधसाधकामावा-
 20 द्यप्रमाणविषयौक्यत एव जीव इति स्थितम् ॥

अत्र प्रतिविधीयते । यन्नावदुक्तं ‘इह कायाकारपरिणतानि भूतान्येवोपलभ्यन्ते, न पुनस्तद्वतिरिक्त आत्मा, तत्संज्ञाने

प्रमाणाभावात्” इत्यादि, तदसमीक्षिताभिधानं, अत्यन्तमेव
तत्सङ्गावे प्रमाणस्य सङ्गावात् । तथाहि “सुखमहमनुभवामि”
इत्यन्योन्यविविक्तज्ञेयज्ञातज्ञानोक्तेस्त्री प्रतिप्राप्ति स्तसंवेद्यः प्रत्ययो
जायमानः संवेद्यते । न चायं मिथ्या, बाधकाभावात् । नापि
संदिग्धः, उभयोक्तोऽसंस्पृष्टाभावात् । न चेत्यंभूतस्यास्थानास्तम्- 5
नत्वं युक्तं, रूपादिज्ञानानामप्यनास्तम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि
शरीरास्तम्बनत्वं, बहिःकारणनिरपेक्षान्तःकरणव्यापारेणोत्पत्तेः ।
न खलु शरीरमित्यंभूताहंप्रत्ययवेद्यं, बहिःकरणविषयत्वात् ।
अतः शरीरातिरिक्तः कश्चिदेतस्यास्तम्बनभूतो ज्ञानवानर्थो ऽभ्यु-
पगम्यः, तस्यैव ज्ञातत्वोपपत्तेः । स च जीव एवेति सिद्धः 10
स्तसंवेदनवेद्याहंप्रत्ययोत्पादयुक्तः, न त्वचेतनः प्रत्यक्षलक्ष्य आत्मा ॥
तथा यद्युक्तं “चेतनायोगेन स चेतनत्वाच्छरीरस्यैवाहंप्रत्ययः”
इत्यादि, तदपि प्रज्ञापमात्रं, यतश्चेतनायोगे ऽपि स्तसं चेतनस्यै-
वाहंप्रत्ययोत्पादो युक्तः, न त्वचेतनस्य । यथा परःसहस्रप्रदीप-
प्रभायोगे ऽपि स्तयमप्रकाशस्वरूपस्य घटस्य प्रकाशकत्वं न दृष्टं, 15
किं तु प्रदीपस्यैव, एवं चेतनायोगे ऽपि न स्तयमचेतनस्य
देहस्य ज्ञातत्वं, किं स्वात्मन एवेति तस्यैव चाहंप्रत्ययोत्पादः ।
यो ऽपि “सूक्ष्मोऽहं” “क्षुद्रोऽहं” इत्यादिप्रत्ययः समुज्जयति,
सोऽप्यात्मोपकारकत्वेन शरीरे जायमान औपचारिक एव,
अत्यन्तोपकारके भूत्ये “अहमेवाहं” इति प्रत्ययवत् ॥ तथा 20
शरीरस्यैव चेतन्यं प्रति “कर्तृत्वं” इत्यादि यदप्यवादि वादि-
भूतेषु, तदप्युक्तवचनरचनामात्रमेव, चेतनायाः शरीरेषु

- संज्ञान्वयव्यतिरेकाभावात् । मन्तमूर्धितप्रसुप्तानां तादृशशरीर-
सङ्गावेऽपि न तथाविधं चैतन्यसुपलभ्यते । दृश्यते च केषांचित्
क्षयतरशरीराणामपि चेतनाप्रकर्षः, केषांचित् सूक्ष्मदेशानामपि
तदप्रकर्षः । ततो न तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि चैतन्यम् ।
5 अतो न तत्कार्यम् । किं च । न हि चैतन्यस्य भूतकार्यत्वे
किमपि प्रमाणसुपलभ्यमानम् । तथाहि । न तावत्प्रत्यक्षं,
अतीन्द्रियविषये तदप्रवर्तनात् । न ह्युत्पन्नमनुत्पन्नं वा चैतन्यं
भूतानां कार्यमिति प्रत्यक्षव्यापारमुपैति, तस्य स्ययोग्यसम्बिधि-
तार्थ्यदृश्यरूपत्वात्, चैतन्यस्य चामूर्तत्वेन तदयोग्यत्वात् । न च
10 “भूतानामहं कार्यं” इत्येवमात्मविषयं भूतकार्यत्वं प्रत्यक्षमवग-
न्तुमशकं, कार्यकारणभावस्यान्वयव्यतिरेकसमधिगम्यत्वात् । न च
भूतचैतन्यातिरिक्तः कश्चिदन्वयी तदुभयान्वयव्यतिरेकज्ञाताभ्यु-
पगम्यते, आत्मसिद्धिप्रसङ्गात् ॥ तथा नानुमानेनापि चैतन्यस्य
भूतकार्यत्वं प्रतीयते, तस्यानभ्युपगमात्, प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं
15 नान्यदिति वचनात् । अभ्युपगमेऽपि न ततो विवक्षितार्थप्रती-
तिसिद्धिः । अनु कायाकारपरिणतेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यं समुत्प-
द्यते, तद्भाव एव चैतन्यभावात्, मद्यास्त्रेभ्यो मदप्रतिबद्धित्वाद्य-
नुमानाद्वदत्येव चैतन्यस्य भूतकार्यत्वसिद्धिरिति चेत् । न,
तद्भाव एव तद्भावादिति हेतोरनैकान्तिकत्वात्, सदावस्थायां
20 तद्भावेऽपि चैतन्यस्याभावात् । सादेतत्, अग्निवज्रेण वायुवज-
रभूतप्रतुष्टयसमुदयजन्यं हि चैतन्यं, न च शरीरे वायु-
रग्नि, तन्मात्रभावात्तत्र चैतन्याभाव इति न तत्र व्यभिचारः ।

अचोच्यते इति । शुचिरे तत्र वातः सुतरां संभाव्यत एव । किं
 च । यदि तत्र वायुवैकल्याच्चैतन्यस्याभावः, ततो वक्ष्यादिभिः
 संपादिते वायौ तत्र चैतन्यमुपसंभवेत् । न च तत्र तत्संपादिते
 ऽपि वायौ चैतन्यमुपसंभवेत् अथ प्राणापानलक्षणवायोरभावाच्च
 तत्र चैतन्यमिति चेत् । न, अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वा-
 भावाच्च प्राणापानवायोश्चैतन्यं प्रति हेतुता, यतो मरणा- 5
 दवस्थायां प्रचुरतरदोर्घशासोच्छ्वाससंभवे ऽपि चैतन्यस्यात्यन्त-
 परिचयः । तथा ध्यानस्थिमितसोचनस्य संवृतमनोवाङ्माययोः
 निस्तम्बमहोदधिकल्पस्य योमिनो निरुद्धप्राणापानस्यापि
 परमप्रकर्षप्राप्तश्चेतनोपचयः समुपसंभवेत् । अथ तेजसो ऽभावाच्च
 मृतावस्थायां चैतन्यमिति चेत्, तर्हि तत्र तेजसुपनीते इति 10
 कथं न चेतनोपसंभवेत् । किं च । मृतावस्थायां यदि वायुतेज-
 सोरभावेन चैतन्याभावो ऽभ्युपगम्यते, तर्हि मृतशरीरे किञ्चे-
 लानन्तरं समुत्पन्नानां कृम्यादीनां कथं चैतन्यम् । ततो यत्किं-
 चिदेतत् । किं च । न चैतन्यं भूतभावकारणम् । तथा मति
 चैतन्यस्य भूतभावजन्यस्यभावत्वात् तेषामपि तज्जननस्यभावत्वात् 15
 सर्वदा सर्वत्र घटादौ पुरुषादिविविधैश्चैतन्योत्पादो भवेत्,
 निमित्ताविशेषात् । एवं च घटादिपुरुषचोरविशेषः स्यात् । ननु
 कायाकारपरिणामप्राणापानपरिणामवद्भूतो भूतेभ्यश्चैतन्यमुपसंभवेत्
 इति अथनाह पूर्वोक्तो ऽतिप्रबलदोषावकाश इति चेत् । तत्र,
 तज्जति कायाकारपरिणामस्यैवानुपपद्यमानत्वात् । तथाहि । न 20
 कायाकारपरिणामः किं इति आदिभूतमात्रनिवन्धन इति वक्ष्य-

- नान्ननिमित्त उताहेतुक इति त्रयी गतिः । तत्र न तावदाद्यः
 पक्षः कक्षीकरणीयः, पृथिव्यादिसत्तायाः सर्वत्र सङ्गावात्
 सर्वत्रापि कायाकारपरिणामप्रसङ्गः । तथाविधसाम्यादिभावसह-
 कारिकारणवैकल्याच्च सर्वत्र तत्प्रसङ्ग इति चेत् । तत्र, यतः
 सोऽपि साम्यादिभावो न वस्त्वन्तरनिमित्तः, तत्त्वान्तरापत्ति-
 5 प्रसङ्गात्; किं तु पृथिव्यादिसत्तामात्रनिमित्तः, अतस्तस्यामि
 सर्वत्राप्यविशेषेण भावप्रसङ्गात् कुतः सहकारिकारणवैकल्यमिति ।
 अथ “वस्त्वन्तरनिमित्तः” इति पक्षस्तदप्ययुक्तं, तथाभ्युपगमे
 जीवसिद्धिप्रसङ्गात् । अथाहेतुकः, तर्हि सदाभावादिप्रसङ्गः,
 10 नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणादिति वचनात् । तत्र
 तन्मते कायाकारपरिणामः संगच्छते । तदभावे तु दूरोत्सा-
 रितमेव प्राणायानपरिग्रहवत्त्वममीषां भूतानामिति चैतन्यं
 न भूतकार्यमित्यतो जीवगुण एव चेतनेत्यभ्युपगम्यम् ।
 किं च । गुणप्रत्यक्षत्वादात्मापि गुणी प्रत्यक्ष एव । प्रयोगो
 15 यथा । प्रत्यक्ष आत्मा, स्मृतिजिज्ञासाचिकीर्षाजिगमिषासंश-
 यादिज्ञानविशेषाणां तद्गुणानां स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वात् । इह
 यस्य गुणाः प्रत्यक्षाः स प्रत्यक्षो दृष्टः, यथा घट इति । प्रत्यक्ष-
 गुणस्य जीवः । तस्मात्प्रत्यक्षः ॥ अत्राह परः । अनैकान्तिको
 ऽयं हेतुः, यत आकाशगुणः शब्दः प्रत्यक्षः, न पुनराकाशम् ।
 20 तदयुक्तं, यतो नाकाशगुणः शब्दः किं तु पुद्गलगुणः, ऐन्द्रि-
 यकत्वात्, रूपादिवत् । एतच्च पुद्गलविचारे समर्थयिष्यते ।
 अत्राह । सद्यः भवतु गुणानां प्रत्यक्षत्वात्तदभिज्ञत्वाद्गुणिनो ऽपि

प्रत्यक्षत्वम् । किं तु देह एव ज्ञानादयो गुणा उपलभ्यन्ते ।
 अतः स एव तेषां गुणौ युक्तः, यथा रूपादीनां घटः । प्रयोगो
 यथा । ज्ञानादयो देहगुणा एव, तत्रैवोपलभ्यमानत्वात्, गौर-
 ह्यस्थूलत्वादिवत् । अत्रोच्यते । प्रत्यनुमानवाधितो ऽयं पक्षा-
 भासः । तच्चेदम् । देहस्य गुणा ज्ञानादयो न भवन्ति, तस्य 5
 मूर्तत्वाच्चाक्षुषत्वाद्वा, घटवत् । अतः सिद्धो गुणप्रत्यक्षत्वाद्गुणौ
 जीवो ऽपि प्रत्यक्षः । ततश्चाहंप्रत्ययग्राह्यं प्रत्यक्षमात्मानं निष्कृ-
 वानस्याश्रावणः शब्द इत्यादिवत् प्रत्यक्षविरुद्धो नाम पक्षाभासः ।
 तथा वक्ष्यमाणात्मास्त्वितानुमानसङ्गात्वात् नित्यः शब्द इत्यादि-
 वदनुमानविरुद्धो ऽपि आबालगोपालाङ्गनादिप्रसिद्धं चात्मानं 10
 निराकुर्वतः “नास्ति सूर्यः प्रकाशकर्ता” इत्यादिवक्तो विरोधः ।
 “अहं नाहं” चेति गदतः “माता मे बन्ध्या” इत्यादिवत्
 स्ववचनविरोधश्च । तथा प्रतिपादितयुक्तात्मनः स्वसंवेदनप्रत्य-
 क्षत्वादत्यन्ताप्रत्यक्षत्वादिति हेतुरप्यसिद्ध इति स्थितम् ॥ तथा-
 नुमानगम्यो ऽप्यात्मा । तानि चामूनि । जीवच्छरीरं प्रयत्नव- 15
 ताधिष्ठितं, इच्छानुविधायिक्रियाश्रयत्वात्, रच्यवत् । १ । ओ-
 ष्णदौम्युपलब्धिसाधनानि कर्तृप्रयोज्यानि, करणत्वात्, वास्या-
 दिवत् । २ । देहस्यास्ति विधाता, आदिमप्रतिनियताकार-
 त्वात्, घटवत् । यत्पुनरकर्तृकं तदादिमप्रतिनियताकारमपि
 न भवति, यथाभ्रविकारः । यः स्वदेहस्य कर्ता स जीवः । 20
 प्रतिनियताकारत्वं मेधादीनामप्यस्ति न च तेषां कश्चिद्विधा-
 तेति तैरनैकात्मिको हेतुः स्यात् । अतस्तद्व्यवच्छेदार्थमाहिम-

- त्वविशेषः द्रष्टव्यम् । १ । तथेन्द्रियाणामस्यधिष्ठाता, करण-
त्वात्, यथा दण्डचक्रादीनां कुशाक्षः । ४ । विद्यमानभोक्तृ-
शरीरं, भोग्यत्वात्, भोजनवत् । यस्य भोक्ता स जीवः । ५ ।
अथ साध्यविरुद्धसाधकत्वादिरुद्धा एवेते हेतवः । तथाहि ।
5 घटादीनां कर्षादिरूपाः कुम्भकारादयो भूतानि अनित्यादिस-
भावास्य दृष्टा इति । अतो जीवोऽप्येवंविध एव सिध्यति ।
एतद्विपरीतस्य जीव इष्ट इति । अतः साध्यविरुद्धसाधकत्वा-
दिरुद्धत्वं हेतुनामिति चेत् । न, यतः खलु संसारिणो जीवस्या-
ष्टकर्मपुङ्गववेष्टितत्वेन सशरीरत्वात् कथंचिन्मूर्तत्वाच्चायं दोषः ।
10 तथा रूपादिज्ञानं कश्चिदाश्रितं, गुणत्वात्, रूपादिवत् । ६ ।
तथा ज्ञानसुखादिकमुपादानकारणपूर्वकं, कार्यत्वात्, घटा-
दिवत् । ७ । न च शरीरे तदाश्रितत्वस्य तदुपादानत्वस्य
चेष्टत्वात्सिद्धसाधनमित्यभिधातव्यं, तच्च तदाश्रितत्वतदुपादान-
त्वयोः प्राक्प्रतिबुद्धत्वात् । तथा प्रतिपक्षज्ञानधर्मजीवग्रन्थः-
15 व्युत्पत्तिमन्मुद्रपदप्रतिषेधात् । यच्च व्युत्पत्तिमतः शुद्धपदस्य
प्रतिषेधो दृश्यते स प्रतिपक्षवान् । यथाघटो ऋद्धप्रतिपक्षवान् ।
अथ ऋद्धप्रयोगे शुद्धस्य व्युत्पत्तिमतस्य घटस्य पदस्य प्रति-
षेधः । अतोऽयम् घटस्यचपेन प्रतिपक्षेण भाव्यम् । अस्तु न
प्रतिपक्षवान्, न तच्च व्युत्पत्तिमतः शुद्धपदस्य प्रतिषेधः,
20 यथासद्विज्ञानाद्यस्य अश्रित इति वा । अथरविज्ञानमित्यन-
वरतिनायकस्यपश्चादुक्तस्य सामासिकस्य पदस्य निषेधः । अथ
व्युत्पत्तिमतेऽपि शुद्धपदत्वाभावादिपक्षे असिद्धिः । अश्रित

इत्यत्र तु व्युत्पत्तिमत्ताभावात् सत्यपि शुद्धपदत्वे नावश्यं नित्य-
लक्षणः कश्चित्पदार्थो जीववद्विषयभूतो ऽस्तीति । ८ । तथा स्वर्ग-
रीरे स्वसंवेदनप्रत्यक्षमात्मानं साधयित्वा परशरीरे ऽपि सामान्य-
तोद्बुष्टानुमानेन साध्यते । यथा । परशरीरे ऽप्यस्यात्मा, दृष्टा-
निष्ठयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात्, यथा स्वर्गरीरे । दृश्येते च पर- 5
शरीरे दृष्टानिष्ठयोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ । तस्मात्सात्त्विकं, आत्माभावे
तयोरभावात्, यथा घट इति । एतेन यदुक्तं “न सामान्यतो-
द्बुष्टानुमानादप्यात्मविद्धिः” इत्यादि, तदप्यपास्तं द्रष्टव्यम् । ९ ।
तथा नास्ति जीव इति यो ऽयं जीवनिषेधध्वनिः स जीवास्ति-
त्वेनान्तरीयक एव, निषेधशब्दात् । यथा नास्त्यत्र घट इति 10
शब्दो ऽन्यत्र घटास्तित्वाविनाभावेव । प्रयोगश्चात्र । इह यस्य
निषेधः क्रियते तत्कचिदस्त्येव, यथा घटादिकम् । निषिध्यते
च भवता “नास्ति जीवः” इतिवचनात् । तस्मादस्त्येवासौ ।
यच्च सर्वथा नास्ति, तस्य निषेधो ऽपि न दृश्यते, यथा पञ्च-
भूतातिरिक्तपञ्चभूतस्येति । नन्वसतो ऽपि स्वरविषाणादेर्निषेध- 15
दर्शनादनैकान्तिको ऽयं चेतुरिति चेत् । न । इह यत्किमपि
वस्तु निषिध्यते, तस्यान्यत्र सत एव विवक्षितस्थाने संगोग-१-
समवाच-२-सामान्य-३-विशेष-४-लक्षणं चतुष्टयमेव निषि-
ध्यते, न तु सर्वथा तदभावः प्रतिपाद्यते । यथा नास्ति गृहे
देवदत्त इत्यादिषु गृहे देवतादीनां सतामेव संयोगमात्रं 20
निषिध्यते, न तु तेषां सर्वथैवास्तित्वमपाक्रियते । तथा
नास्ति स्वरविषाणमित्यादिषु स्वरविषाणादीनां सतामेव सम-

- वायमात्रं निराक्रियते । तथा नास्त्यन्यश्चन्द्रमा इत्यादिषु विद्यमानस्यैव चन्द्रमसो ऽन्यचन्द्रनिषेधाच्चन्द्रसामान्यमात्रं निषि-
 द्यते न तु सर्वथा चन्द्राभावः प्रतिपाद्यते । तथा न सन्ति
 घटप्रमाणानि मुक्ताफलानीत्यादिषु घटप्रमाणतामाचरूपो
 5 विशेषो मुक्ताफलानां निषिध्यते, न तु तदभावः स्थाप्यत
 इति । एवं नास्त्यात्मेत्यत्रापि विद्यमानस्यैवात्मनो यत्र कचन येन
 केनचित्सह संयोगमात्रमेव त्वया निषेद्धं, यथा नास्त्यात्मा-
 स्मिन् वपुषीत्यादि, न तु सर्वथात्मनो ऽसत्त्वमिति । अत्राह
 कश्चित् । ननु यदि यन्निषिध्यते तदस्ति, तर्हि मम चिलो-
 10 केश्वरताप्यस्तु, युष्मदादिभिर्निर्निषिध्यमानत्वात् । तथा चतुर्णां
 संयोगादिप्रतिषेधानां पञ्चमो ऽपि प्रतिषेधप्रकारो ऽस्ति, त्वयैव
 निषिध्यमानत्वात् । तदयुक्तम् । चिलोकेश्वरताविशेषमात्रं भवतो
 निषिध्यते, यथा घटप्रमाणत्वं मुक्तानां, न तु सर्वथेश्वरता,
 खग्नित्वादीश्वरतायास्तथापि विद्यमानत्वात् । तथा प्रतिषेध-
 15 स्थापि पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमविद्यमानमेव निवार्यते । न तु
 सर्वथा प्रतिषेधस्याभावस्तुःसंख्याविशिष्टस्य सङ्गात्वात् । न तु
 सर्वमप्यसंबद्धमिदम् । तथाहि । मन्त्रिलोकेश्वरत्वं तावदसदेव
 निषिध्यते प्रतिषेधस्यापि पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमपि विद्यमानमेव
 निवार्यते । तथा संयोगसमवायसामान्यविशेषाणामपि गृहदेव-
 20 दत्तखरविषाणादिखसतामेव प्रतिषेध इति । अतो यन्निषि-
 द्यते तदस्यैवेत्येतत्कथं न भवत इति । अत्रोच्यते । देवदत्तादीनां
 संयोगादर्थो गृहादिखेवासंतो निषिध्यन्ते । अर्थान्तरे तु तेषां

ते सन्धेव । तथाहि । गृहेणैव सह देवदत्तस्य संयोगः^न विद्यते,
अर्थान्तरेण त्वारामादिना वर्तत एव । गृहस्यापि देवदत्तेन सह
संयोगो नास्ति, खट्वादिना तु विद्यत एव । एवं विषाणस्यापि
खर एव समवाययोगो नास्ति, गवादावस्थेव । सामान्यमपि
द्वितीयचन्द्राभावस्य^न एव नास्ति, अर्थांतरे तु घटादावस्थेव ।^५
चटप्रमाणत्वमपि मुक्तासु नास्ति, अन्यत्र विद्यत एव । त्रिलो-
केश्वरतापि भवत एव नास्ति, तीर्थकारादावस्थेव । पञ्चसंख्या-
विशिष्टत्वमपि प्रतिषेधप्रकारेषु नास्ति, अनुत्तरविमानादावस्थे-
वेत्यनया विवक्षया ब्रूमः “यन्निषिध्यते तत्सामान्येन विद्यत एव” ।
न त्वेवं प्रतिजानीमहे यद्यत्र निषिध्यते तत्तत्रैवास्तीति येन 10
व्यभिचारः स्यादेवं सत एव जीवस्य यत्र कापि निषेधः स्यान्न
पुनः सर्वचेति । तथास्ति देहेन्द्रियातिरिक्त आत्मा, इन्द्रियो-
परमे ऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणात्, पञ्चवातायनोपलब्धार्थानु-
स्मर्तुं देवदत्तवत् । इति सिद्धमनुमानयाज्ञा आत्मेति ॥ अनुमान-
याज्ञात्वे सिद्धे तदन्तर्भूतत्वेनागमोपमानार्थापत्तिर्याज्ञातापि 15
सिद्धा ॥ किं च “प्रमाणपञ्चकाभावेन” इत्यादि यदप्यवादि,
तदपि मदिराप्रमादिविषमिति सोदरं, यतो हिमवदुत्पलपरि-
णामादीनां पिशाचादीनां च प्रमाणपञ्चकाभावे ऽपि विद्य-
मानत्वादिति । अतो यत्र प्रमाणपञ्चकाभावस्तदसदेवेत्यनै-
कान्तिकम् । इति सिद्धः प्रत्यक्षादिप्रमाणयाज्ञा आत्मा ॥ च 20
विदुर्निमान्यरलोकयायी । तत्र चानुमानमिदम् । तद्वर्जित-
वाक्यकस्याद्यस्तन्याभिज्ञास्यः पूर्वाभिज्ञापूर्वकः, अभिज्ञापनात्,

द्वितीयदिनाद्यन्तर्भाषावयवम् । तदिदमनुमानमाद्यन्तर्भा-
षावयवभाषावाग्नरपूर्वकमनुमाप्यवदार्थापत्त्या परलोकगामिनं
जीवमादिपति, तच्चान्यभाषावाग्नराभावादिति स्तितम् ॥

तथा कूटस्थनित्यताप्यात्मनो न घटते, अतो यथाविधः
5 पूर्वदशाद्यामात्मा, तत्राविध एव स्वेष्टानेत्यन्तिसमयेऽपि
भवेत्, तदा प्रागिव कथमेष पदार्थपरिच्छेदकः स्यात्, प्रवि-
नियतस्वरूपाप्रच्युतिरूपत्वात्कौटस्थ्यस्य । पदार्थपरिच्छेदे तु
प्रागप्रमातुः प्रमाद्वरूपतया परिणामात्कृतः कौटस्थ्यमिति ॥

तथा सांख्यविमतमकर्तृत्वमप्युक्तम् । तथाहि । कर्तात्मा,
10 स्वकर्मफलभोक्तृत्वात् । यः स्वकर्मफलभोक्ता स कर्तापि दृष्टः ।
यथा ह्यवैवक्तः । तथा सांख्यकल्पितः पुरुषो वस्तु न भवति,
अकर्तृत्वात्, अपुण्यवत् । किं चात्मा भोक्ताङ्गीक्रियते स च
शुभिक्रियां करोति न वा । यदि करोति तदापराभिः
क्रियाभिः किमपराङ्मुम् । अथ शुभिक्रियामपि न करोति,
15 तर्हि कथं भोक्तेति चिन्त्यम् । प्रथमस्याथ । संसारात्मा भोक्ता
न भवति, अकर्तृत्वात्, सुप्तात्मवत् । अकर्तृभोक्ताभ्युपगमे च
क्षतनाशक्षताभ्याममादिदोषप्रसङ्गः । प्रक्षतया क्षतं कर्म न च
तथाः फलेनाभिव्यक्तं इति क्षतनाशः । चात्माना च तस्य
क्षतमथ च तत्फलनाभिव्यक्तं इत्यक्षतागम इत्यात्मनः कर्तृत्व-
20 भङ्गीकर्तव्यम् ॥

तथा कूटस्थरूपत्वमप्यात्मनो न घटते, तत्राविधकानुमान-
मावयवम् । तथाहि । अनुपपन्नकभाव चात्मा नास्तिपरिच्छेदकः ।

अचेतनत्वात् गमनवत् । अथ चेतनासमवायात्परिच्छिन्नत्तौति चेत्, तर्हि यथात्मनश्चेतनाभमवायाप्लावत्वं, तथा धट्कारापि ज्ञातृत्वप्रसङ्गः, समवायस्य नित्यसौकस्य व्यापिनः सर्वत्राप्यधिग-
धादित्यत्र षड् उक्तव्यम् । तत्तु नोच्यते, अन्यथैवमस्मात् ।
ततश्चात्मनः पदार्थपरिच्छेदकत्वमङ्गीकुर्वन्नेत्येतत्स्वरूपतापन्न-
जने पादिकान्यायेन प्रतिपत्तव्येति स्थितं चेतन्यलक्षणी
जीव इति ॥

जीवश्च पृथिव्यादीनां वायुजलस्थितिद्विविधतुः पञ्चेन्द्रियभेदादव-
विधः । ननु भवन् जीवलक्षणोपेतत्वाद्द्वौन्द्रियादीनां जीवत्वं,
पृथिव्यादीनां तु जीवत्वं कथं शङ्क्यं, व्यक्तलिङ्गत्वात्पक्षमे- 10
रिति चेत् । सत्यं; यद्यपि तेषु व्यक्तं जीवलिङ्गं नोपपन्नमस्ति,
तथाप्यव्यक्तं तत्समुपपन्नमस्ति एव । यथा हृत्पूरव्यतिमिश्रमदिरा-
पाणादिभिर्मूर्च्छितानां व्यक्तलिङ्गाभावेऽपि सजीवत्वमव्यक्तलिङ्गे-
र्व्यवहितमस्ति, एवं पृथिव्यादीनामपि सजीवत्वं व्यवहरणीयम् ।
ननु मूर्च्छितेषूच्छासादिकमव्यक्तं चेतनालिङ्गमस्ति, न पुन- 15
पृथिव्यादिषु तथाविधं किञ्चित्चेतनालिङ्गमस्ति । नैतदेवं,
पृथिवीकाये तावत्स्वस्वकारःवर्धितानां लक्षणविद्रुभोपलादीनां
समानजातीयाङ्कुरोत्पत्तिमत्त्वमर्शांसाङ्कुरस्येव चेतनाचिह्नम-
स्येव । अलक्ष्यचेतनानां हि संभावितैवचेतनालिङ्गानां वनस्पती-
नामिव चेतनाभ्युपगम्यया । वनस्पतेस्तु चैतन्यं विशिष्टतुल्य- 20
प्रदत्तमेव स्पष्टमेव । साधयिष्यते च । ततोऽव्यक्तोपयोगादि-
लक्षणमद्वावास्तवित्वा पृथिवीति स्थितम् । ननु च विद्रुम-

पाषाणादिप्रयुक्ताः कटिनपुद्गलात्मिकायाः कथं सचेतनत्व-
मिति चेत् । नैवं । उच्यते । यथाश्चि शरीरानुगतं सचेतनं
काटेन च दृष्टं, एवं जीवानुगतं पृथिवीशरीरमपीति । अथवा
पृथिव्येतज्जावायनस्यतयो जीवशरीराणि, केशमेघोत्प्लेयभाग्य-
मेघैरमनौयस्पृश्यद्रव्यत्वात्, आस्त्राविषाणादिमघातवत् । न हि
पृथिव्यादीनां केशादि इष्टमपकोतुं शक्यम् । न च पृथिव्या-
दीनां जीवशरीरत्वमिति संशयः, सर्वस्य पुद्गलद्रव्यस्य शरीर-
त्वाभ्युपगमात् । जीवमिदमिदमिदमिदं च विज्ञेयः । अथ
शस्त्रोपहतं पृथिव्यदिक् कदाचिदचेतनं मघातत्वात्, पाणिपाद-
10 मघातवत् । तद्वत् कदाचित्किंचिदचेतनमपि, शस्त्रोपहतत्वात्,
पाशादिवदेव । न चाद्यन्तं तदचित्तमेवेति ॥

अथ नास्कायो जीवः, तल्लक्षणयोगात्, प्रसवणादिवदिति
चेत् । नैवं, हेतोरसिद्धत्वात् । यथा हि हस्तिनः शरीरं कल-
लावस्थायामधुनोत्पन्नस्य द्रव्यं चेतनं च दृष्टं, एवमस्कायोऽपि,
15 यथा अण्डके रक्षमाग्रममंजातावयवमनमिव्यकृष्टत्वादिप्रविभागं
चेतनावहृष्टम् । एषेव शोथमाजीवानामपि । प्रयोगश्चायम् ।
सचेतना आपः शस्त्रानुपहतत्वे सति द्रवत्वात्, हस्तिशरी-
रोपादानभूतकललवत् । हेतोर्विशेषणोपादानात् प्रसवणादि-
व्युदासः । १ । तथा सात्त्विकं तोयमनुपहतद्रवत्वात्, अण्डकमध्य-
20 स्थितकललवदिति । २ । इह वा प्राक्जीववच्छरीरत्वे सिद्धे
सति प्रमाणम् । सचेतना हिमादयः क्वचित्, अप्कायत्वात्,
इतरोदकवदिति । तथा कचन चेतनावत्य आपः, खातश्वमि-

स्वाभाविकसंभवात्, दर्दरवत् । अथवा मचेतना अन्तरिक्षोद्भवा
 आवः, अन्नदिविकारे खत एव संभूय जातात्, मासवदिति ।
 तथा शीतकाले भृश शीते पतति नद्यादिस्थले ऽप्यं दहते बड-
 नैकतरं च नऊतरो य ऊष्मा भवेद्यते, स जीवहेतुक एव, अल्प-
 उच्चनैकतरमिहितमनुष्णशरीरेत्यदह नऊतरोभवत् । प्रयोग- ४
 भावम् । शीतकाले जलेषु वाष्प उष्णस्पर्शमुपगम्य, वाष्पस्पर्शात्,
 मनुष्णशरीरोष्णस्यतेवत् । न च जलेष्वयमुष्णस्पर्शं सन्नजः,
 "असु स्पर्शः शीत एव" इति वैशेषिकाद्विस्तृतात् । तथा शीत-
 काले शीते स्फोते निपतति आतस्तटाकादिः पश्चिमाया दिशि
 भित्तः यदा तटाकादिकं त्रिजोद्यते, तदा तज्जलाभिर्गतो ॥
 वायुसंभारो दृश्यते, सोऽपि जीवहेतुक एव । प्रयोगवि-
 लम् । शीतकाले जलेषु वाष्प उष्णस्पर्शमुपगम्य, वाष्पत्वात्
 शीतकाले शीतलजलधिकमनुष्णशरीरवाप्यते । प्रयोगद्वयं ऽपि
 बदेयोष्णस्पर्शस्य वाप्यस्य च निमित्तमुष्णस्पर्शं वस्तु, तदेव
 तैजसशरीरापेक्षमात्रास्यं वस्तु प्रतिपत्तयं, जलेष्वन्यस्योष्णस्पर्श- ॥
 वाप्ययोर्निमित्तस्य वस्तुनो ऽभावात् । न च शीतकाले उक्लृ-
 ष्टिकावकरतलगतोष्णस्पर्शेन तन्नाशनिर्गतवाप्येन च प्रकृतहेतो-
 र्यभिचारः शङ्क्यः, तथोरप्यवकरमध्योत्पन्नमृतजीवशरीरनिमि-
 त्तवाभ्युपगमात् । ननु मृतजीवानां शरीराणि कथमुष्णस्पर्श-
 वाप्ययोर्निमित्तीभवन्तीति चेत् । उच्यते । यथाग्निदग्धपाषाण- ॥
 खण्डिकासु जलप्रक्षेपे विधातादथग्रेष्णस्पर्शवाप्यौ भवेतां,
 तथा शीतसंयोगे सत्यप्यत्रापीति । एवमन्यत्रापि वाप्योष्ण-

स्पर्शगोर्निमित्तं सचित्तमचित्तं वा यथासंभवं वक्तव्यम् । इत्यनेन
 ५ शीतकाले पर्यतनितम्बस्य निकटे वृक्षादीनामधस्तात् य-
 ज्ञा संवेद्यते, सोऽपि मनुष्यवपुरुषवज्जीवहेतुरेतावगन्तव्यः ।
 ७ यीशकाले बाह्यतापेन तेजस्य शरीररूपाग्नेर्मन्दीभवनात्
 ८ जलादिभ्यः यः शीतलस्पर्शः सोऽपि मातृपशरीरशीतलस्पर्शव-
 ज्जीवहेतुकोऽनुपगमनीयः । तत एव विपलक्षणभाक्तास्तीना
 भवन्त्याकाशः ॥ १ ॥

यथा वाचोऽख्योतवत्य देहपरिणामो जीवप्रयोगनिर्तन-
 शक्तिराविद्यकास्ति एवमङ्गारादीनामपि प्रतिविशिष्टप्रकाश-
 १० दिशक्तिरनुनीयते जीवप्रयोगविशेषाविभाजितेति । यथा वा
 ज्वरोष्ण जीवप्रयोगं नातिवृत्ते, एषैरोपमग्नेयजन्तूनां, न च
 सृताः क्षरिणः क्षतिदुपलभ्यन्ते । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामग्नेः
 सचित्तता ज्ञेया । प्रयोगश्चाप । आत्मसंयोगाविर्भूतोऽङ्गा-
 ११ रादीनां प्रकाशपरिणामः, शरीरस्यत्वात्, खद्योतदेहपरि-
 णामवत् । १ । तथा आत्मसंयोगपूर्वकोऽङ्गारादीनामूष्ण, शरीरस्य-
 तात्, ज्वरोष्णवत् । न चादित्यादिभिरनेकान्तः, सर्वेषामुष्ण-
 स्पर्शस्य आत्मसंयोगपूर्वकत्वात् । २ । तथा सचेतनं तेजः, यथा-
 योगादारोपादानेन वृक्षादिविकारोपलभात्, पुरुषवपुर्वत् ।
 एवमादिजलैराग्नेयजन्तवोऽवसेधाः ॥ २ ॥

२० यथा देवस्य स्वशक्तिप्रभावान्मनुष्याणां चाञ्जनविद्यामन्त्रै-
 रक्षधर्ताने शरीरं चतुषानुपलभ्यमानमपि विद्यमानं चेतनाव-
 द्वाध्यवसीयते, एवं वायावपि चतुर्णां रूपं न भवति, सूक्ष्म-

परिणामात्, परमाणोरितं दक्षिणधपाषाणखण्डिकागता-
विन्नागैरिव वा । प्रयोगश्चायम् । चेतनावान् वायुः अपर-
प्रेरितनिर्गमनिधमितदिगतिमत्तात्, गताश्चादिवत् । तिर्यगेव
गमननिधमादनिधमितविशेषणोपादानाच्च परमाणुना न व्यभि-
चारः, तस्य नियमितगतिमत्त्वात्, जीवपदस्योरनुश्रितिरिति
इत्यात् । एवं वायुरशस्त्रोपहृतश्चेतनावानवगन्तव्यः ॥ ४ ॥

यत्कृत्वागोक्षवृषकाद्यनेकविधः, तस्योन्नासेतादि, शरीराणि
न जीवव्यापारमन्तरेण सन्त्युपशरीरसमानधर्मभाक्ति भवन्ति ।
तथाहि । यथा पुरुषशरीरं शूलकुमारयुववृद्धतापरिणाम-
विशेषवत्त्वानेवनावदधिष्ठितं प्रत्यष्टचेतनात्समुपजम्यते, तथेदं ॥
वनस्पतिशरीरम् । यतो जातः ततकगर्भात्मको युवा वृद्धश्च
मृत्त दति, अतः पुरुषशरीरतुल्यत्वात् सचेतनो न वनस्पतिरिति ।
तथा, यथेदं सन्त्युपशरीरमवतरतं शूलकुमारयुवाद्यवस्था-
विशेषैः प्रतिनियतं वर्धते, तथेदमपि वनस्पतिशरीरमाह्वर-
किसलभैराखाप्रेशास्त्रादिभिर्विशेषैः प्रतिनियतं वर्धत इति । ॥
तथा, यथा सन्त्युपशरीरं ज्ञानेनानुगतं, एवं वनस्पतिशरीर-
मपि, यतः शमीप्रपुष्पाटविद्धेसरकासुन्दकवृषकागद्व्यामलकी-
कडिप्रभृतीनां स्वापविबोधतस्तद्भावः । तथाधोनिखातद्रविण
राशेः स्वपरोक्षेणाश्रेष्ठम् । तथा वटपिण्डनिम्बादीनां
प्रावृज्जलधरनिनादग्निगिरवायुसंस्पर्शादङ्कुरोद्भेदः । तथा सप्त- २०
कामिनीधनूपुरसुसुमारचरणताडनादशोकतरोः पल्लवकुसुमो-
द्भेदः । तथा युवत्यास्त्रिङ्गमात् पनसस्य । तथा सुरभिसुरा-

गण्डुमेकादशकुलस्य । तथा सुरभिनिर्मलशलशेकाक्षयकस्य ।
 तथा कटाक्षधौन्यात्तिलकस्य । तथा पञ्चमखगोद्वाराच्छिरोरुस्य
 विरहकस्य च पुष्पविकिरणम् । तथा यथादीनां भ्रातृविक्रमं,
 बोधातव्यादियुष्माकां च संभाषणं, कुमुदादीनां तु चन्द्रोदये ।
 तथा सख्यसेधप्रवृत्तौ शस्या अवसरणम् । तथा वस्त्राणां वृष्ट्याद्या-
 यथोपसर्पणम् । तथा लज्जालूपभ्रूवीनां हस्तादिसंस्पर्शात्यन्त-
 मकीर्त्यादिकां परिष्कृतां शोषणभ्यति । अथवा सर्वतन्मस्यते-
 र्विशिष्टस्थित्व फलप्रदानं, न चैतदनन्तराभिहितं तत्संबन्धि-
 क्रियात्वात् ज्ञातशक्त्येव घटते । तस्माद्विदं चेतनावच्च वम-
 १० एतदिति । तथा, यथा मनुष्यशरीरं हस्तादिच्छिन्नं शुभ्यति,
 तथा तद्वशरीरमपि यत्र बहुममादिच्छिन्नं त्रिशदमुपगच्छेद्वृष्यम् ।
 न चाचेतनानात्मनं धर्म इति । तथा, यथा मनुष्यशरीरं स्तन-
 शोषकश्चनौदनायाकाराभ्यन्तहारादाहारकं, एवं वनस्पतिशरीरं
 मपि भोजनाद्याहाराभ्यन्तहारादाहारकम् । न चैतदाहारकत्व-
 १५ मचेतनानां दृष्टम् । अतस्तत्तद्वाचात्चेतनत्वमिति । तथा, यथा
 मनुष्यशरीरं निश्चितायुष्कं, तथा वनस्पतिशरीरमपि निश्चिता-
 युष्कम् । तथा ह्यस्य, दशवर्षमहस्राण्युत्पद्यमायुः । तथा, यथा
 मनुष्यशरीरमिष्टानिष्टाहारादिप्राप्या वृद्धिहान्यात्मकं, तथा
 वनस्पतिशरीरमपि । तथा, यथा मनुष्यशरीरस्य तप्तद्रोण-
 २० संपर्काद्रोगपाण्डुलोदरवृद्धिशोफकृशत्वाङ्गुलिनामिकामिच्छीभवन-
 विगलनादि, तथा वनस्पतिशरीरस्यापि तथाविधरोगो-
 द्भवात्पुष्पफलपत्रत्वगाद्यन्यथाभवनपतनादि । तथा, यथा

मनुष्यशरीरस्यौषधप्रयोगाद्विद्विहानिचतमुग्रसंरोहणानि, तथा
वनस्पतिशरीरस्यापि । तथा, यथा मनुष्यशरीरस्य रसायनभे-
दाद्युपयोगाद्विशिष्टकान्तिरसावलोपचर्थाद, तथा वनस्पति-
शरीरस्यापि विशिष्टेष्टनमोज्ज्वालादिकेकाद्विशिष्टरसवीर्यक्षिप्र-
त्वादि । तथा, यथा स्त्रीशरीरस्य तथापि दौर्घदपूरणात्पुत्रादि- 5
प्राप्तये, तथा वनस्पतिशरीरस्यापि तत्पूरणात्पुष्पाफलादिप्रयत्न-
मित्यादि । तथा च प्रयोगः । अच्युतना सर्वतना वाक्कुमार-
तद्वातस्या - १ - प्रतिनिधनवृद्धि - १ - स्थापप्रबोधस्थगोदित्तुकोक्ता-
त्मकोक्ताप्रयोपमर्षणादिविशिष्टानेकाक्रिया - ३ - विस्वावयवकाति-
- ४ - प्रतिनिधनप्रदेशाहारचक्षण - ५ - वृक्षाशुर्वेदाभिहितायुक्तेष्टा-
निष्ठाहारादिनिमित्तकवृद्धिहानि - [६] ७ - आशुर्वेदादिवन-
जद्रोग - ८ - विशिष्टौषधप्रयोगसंपादितवृद्धिहानिचतमुग्रसंरो-
हण - ९ - प्रतिनिधनविशिष्टशरीरसंवीर्यस्त्रिधनरुद्धत्व - १० -
विशिष्टदौर्घदा - ११ - दिसत्त्वान्प्रधानुपपत्तेः, विशिष्टस्त्रीशरीर-
पत् । अथवैते हेतवः प्रत्येकं पक्षेण सहकथ्योक्त्या अथ वा संयु- 10
जीतोक्त्याः प्रयोगः । अच्युतना वनस्पतयो जम्बजराभरणयोना
दीनां समुद्दितानां सङ्गावात्, स्त्रीवत् । अथ समुद्दितानां
जम्बादीनां ग्रहणात् "जातं तदधि" इत्यादिव्यपदेशदर्शना-
दध्यादिभिरचेतनैर्न व्यभिचारः शङ्क्यः । तदेवं पृथिव्यादीनां
अचेतनत्वं सिद्धम् । आप्तवचनादा सर्वेषां सात्त्विकत्वसिद्धिः ॥ 20

दीन्द्रियादिषु च कस्मिपिपीलिकाभ्रमरमनुजजलचरस्थल-
चरस्थचरणयादिषु न केषांचित्सात्त्विकत्वे विगानमिति । ये तु

तत्रापि विप्रतिपद्यन्ते, तान् प्रतीदमभिधीयते । इन्द्रियेभ्यो
 व्यतिरिक्त आत्मा, इन्द्रियव्युपरमे ऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणत् ।
 अयोगो ऽन । इह यो चदुपरमे यदुपलब्धानामर्थानामनुभूती,
 स तेभ्यो व्यतिरिक्तः, यथा गवाक्षैरुपलब्धानामर्थानां गवाक्षो-
 परमे ऽपि देवदत्तः । अदस्मरति सायनात्मान्धबधिरत्वाद्वि-
 कल्पो ऽप्येन्द्रियोपलब्धानर्थान् । अतः स तेभ्यो ज्ञानादगमिनि ।
 अन्धवेन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्त आत्मा, इन्द्रियव्याप्त्यपि कदाचित्-
 दनुपयुक्तावस्थायां सम्बन्धुपलब्धत् । प्रयोगश्चात्र । इन्द्रियेभ्यो
 व्यतिरिक्त आत्मा, तद्वापारे ऽप्यर्थानुपलब्धत् । इह यो धृष्टा-
 10 पारे ऽपि सैरुपलब्धानर्थानां पल्लवति, स तेभ्यो भिन्नो दृष्टः,
 यथाश्रुतिगवाक्षे ऽप्यन्यमनस्कतयानुपयुक्तो ऽपश्येभ्यो देवदत्तः
 इति । अथवेदमनुमानम् । समन्तीन्द्रियेभ्यो भिन्नो जीवो
 ऽन्तेनोपलब्धान्येन विकारग्रहणात् । इह योऽन्येनोपलब्धान्येन
 विकारं प्रतिपद्यते, स तस्माद्विभो दृष्टः, यथा गवरप्रासादो
 15 परिपूर्ववातायनेन रमणीयवल्लोकः परवातायनेन समायाताया-
 स्तस्याः करालिना कुचस्पृशोदिविकारमुपदर्शयन् देवदत्तः । तथा
 सायमात्मा चक्षुषाक्षौकामयन्तं दृष्ट्वा रमनेन हृन्नामलाक्षा-
 स्रवणादिकं विकारं प्रतिपद्यते । तस्मात्तथेभिन्न इति । अथ-
 वेन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्त आत्मा अन्येनोपलब्धान्येन ग्रहणात् । इह
 20 यो घटादिकमन्येनोपलब्धान्येन गृह्णाति, स ताभ्यां भेदवान्
 दृष्टः, यथा पूर्ववातायनेन घटमुपलब्धपरवातायनेन गृह्णाम-
 लाभ्यां देवदत्तः । गृह्णाति च चक्षुषोपलब्धं घटादिकमर्थं

इत्यादिना जीवः, ततस्ताभ्यां भिन्न इति । एवमनेकान्यनु-
मानानि नैकाश्च युक्तयो विशेषावश्यकटीकादिभ्यः स्वयं कर्त-
व्यानीति । प्रोक्तं विसृजेण प्रथमं जीवतत्त्वम् ॥

अजीवतत्त्वं व्याचिख्यासुराह "यश्चैतद्विपरीतवान्" इत्यादि ।
यश्चैतन्माद्विपरीतानि विशेषणानि विद्यन्ते सस्यमावेतद्विप- 6
रीतवान्, सो जीवः समाख्यातः । "यश्चैतद्विपरीतवान्" इति
पाठे तु । यः पुनमात्मज्जीवाद्विपरीत्यमन्यथात्वं तद्वानजीवः स
वमाख्यातः । अद्यानादिवर्त्मनो रूपरसगन्धस्पर्शादिभ्यो भिन्ना-
भिन्नो जरामरादिभिरन्तरानन्तराधीः ज्ञानावरणादिकर्मणाम-
कर्ता ॥ १॥ अतो जीवो जीवस्वरूपस्याजीव इत्यर्थः । स च 10
धर्माधर्माश्रयकालपुद्गलभेदात्पञ्चविधोऽभिधीयते । तत्र धर्मो
लोकव्यापी नित्योऽवाप्यतोऽकूपी द्रव्यमस्तिकायोऽसंख्य
प्रदेशो गत्युपग्रहकारी च भवति । अत्र नित्यशब्देन स्वभावा-
द्विच्छुत आख्यायते । अवस्थितशब्देनानूनाधिक आविर्भाव्यते ।
अनूनाधिकस्यानादिनिधनैत यत्ताभ्यां न स्वतत्त्वं व्यभिचरति । 11
तथाकूपिग्रहणादमूर्त उच्यते । अमूर्तश्च रूपरसगन्धस्पर्शपरि-
णामवाच्यवर्त्यभिधीयते । न खलु मूर्ति स्पर्शादयो व्यभिचरन्ति,
सहचारित्वात् । यच्च हि रूपपरिणामस्तत्र स्पर्शादयोऽपि
भाव्यम् । अतः सहचरमेतच्चतुष्टयमनन्तः परमाणावपि तिष्ठते ।
तथा द्रव्यग्रहणाहुणपर्यायवान् प्रोच्यते, गुणपर्यायवद्भवमिति 20
वदन्नात् । तथास्तथाः प्रदेशाः प्रकृष्टा देयाः प्रदेशा निर्वि-
भागानि खण्डनीत्यर्थः । तेषां कायः समुदायः कथ्यते । तथा

लोकव्यपौतिवर्तनेनासत्त्वप्रदेशवर्तनेन च लोकाकाशप्रदेश-
प्रमाणप्रदेशो निर्दिश्यते । तथा एत एव मतेः परिणतानां
जीवपुद्गलानामुपकारकरो ऽपेक्षाकारणमित्यर्थः । कारणं हि
त्रिविधमुच्यते, यथा छदस्य सृत्परिणामिकारणं १, दण्डादयो
गोचकाश्च निमित्तकारणं २, कुम्भकारो निर्वर्तकं कारणम् ३ ।
तदुक्तम् :

निर्वर्तकं निमित्तं परिणामं च त्रिविधमेवेति चेत्तुः ।

कुम्भस्य कुम्भकारो धर्मा सृष्टेति मगमंशम् ॥

निमित्तकारणं च हेत्वा निमित्तकारणमपेक्षाकारणं च ।

- १० यच्च दण्डादयः पञ्चोपपत्तौ वैशेषिकी च क्रिया सञ्चति तानि
दण्डादीनि निमित्तकारणम् । यच्च तु धर्मादिद्रव्येषु वैशेषिकोव
क्रियाः तानि निमित्तकारणम्, पि विशेषकारणताज्ञापनार्थ-
मपेक्षाकारणान्युच्यन्ते । धर्मादिद्रव्यगतक्रियापरिणाममपेक्षमात्रं
जीवार्थकं गत्यादिक्रियापरिणतिं पुष्पातीति ज्ञत्वा ततो ऽत्र
११ धर्मा ऽपेक्षाकारणम् २ । एवमधर्माः ऽपि लोकाकाशादिमकल-
विशेषणप्रिष्ठितो धर्मवन्निर्विशेषं भवन्त्याः, नवर स्थित्युपसंह-
कारो स्रुत एव स्थितिपरिणतानां जीवपुद्गलानां स्थितिविषये
ऽपेक्षाकारणं वक्तव्यः २ । एवमाकाशमपि लोकालोकापक-
भवनप्रदेशं नित्यमवस्थितमन्यपि द्रव्यमस्तिकायो ऽवगाहोप-
कारकं च वक्तव्यं, नवरं लोकालोकापकमिति । ये कंचना-
चार्याः कालं द्रव्यं नाभ्युपयन्ति किंतु धर्मादिद्रव्याणां पर्यायमेव,
तस्मिन् धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवाख्यपञ्चास्तिकायात्मको लोकः ।

ये तु काशं द्रव्यमिच्छन्ति, तन्मते बहुद्रव्यात्मको लोकाः पञ्चानां
धर्मादिद्रव्याणां काशद्रव्यस्य न तत्र भङ्गात् । आकाशद्रव्य-
मेकमेवास्ति यत्र हो ऽलोकः । लोकानोक्तयोर्व्यापकमवगाहोप-
कारकमिति स्तन एवावगाहमानानां द्रव्याणामवगाहदायि-
त्यति न पुनरवगाहमानं पुद्गलादि कलादवगाहयति । अतो
निमित्तकारणभावात्तदवगाहकारादीनामिति । । अहं ता-
वमवगाहोपकारकं अनवगाह्यादिति चेत् । अत्रोक्तं अहि-
काप्रियतेवावकाशदानेन, यदि मतिस्थितिहेतुः प्रमादप्रमाण-
भावी तत्र लोकाः न च तौ तत्र भङ्गः तदभावाच्च विग्रहः लो-
कावगाहमशुणः नाभिव्यज्यते किञ्च लोकाकाशस्येति ॥ ४ ॥

काशोऽर्जुनोऽक्षीयान्त्वर्जुनी धर्मसूक्ष्मी निर्विभाजः एकः
समयः । स चाक्षिकाया न भण्यते, एकमनयस्यस्य तस्य
निःप्रदेशत्वात् । आह स ।

तस्मान्मानुषलोकायां काशः ऽस्ति समय एक इह ।

एकत्वाच्च स कायो न भवति कायो द्वि भवदायः ॥ १ ॥

य च सूर्यादिवहमसबोद्धाणां द्रव्याभिव्यज्य, एकीय-
मतेन द्रव्यमभिधीयते । स चैकसमनो द्रव्ययाधोभवात्तत्र
द्रव्यार्थरूपेण प्रतिपर्यायमुत्पादयधर्मापि स्वरूपानन्यभूतकमा-
क्रमभावनार्थपर्यवधानामन्तसंख्यपरिमाणः, अत एव च स रूप-
र्यायप्रवाहवापी द्रव्यात्मना नित्यो ऽभिधीयते । अतीतामागत- २०
वर्तमानावस्थास्यपि काशः काश इत्यविशेषभूतः । यथा श्लोकः
परमाणुः पर्यायैरनित्यो ऽपि द्रव्यत्वेन सदा सत्तेषु न कदाचि-

- दमनं भजते, तथैकः समयो ऽपीति । अथ च काष्ठो न निर्वर्तककारणं नापि परिणामिकारणं, किं तु स्वयं संभवतां भागानामस्मिन् काले भवितुं मान्यदेव्यापेक्षाकारणम् । काल-
क्षता वर्तनाया दण्डनामुपकाराः । अथवा वर्तनाया उपकाराः
७ काष्ठस्य चिह्नानि, ततस्तानाञ्च "वर्तना परिणामः क्रिया-
परत्वापरत्वे च" [तत्त्वार्थाधिगमः ५, ९९] । तत्र वर्तन्ते स्वयं
पश्यन्ति, तेषां वर्तमानां च पञ्चौजिकाकाशाश्च। दृष्टिर्वर्तना,
प्रत्यक्षमवधारय। स्थितिरित्यर्थः । ९ । परिणामो द्रव्यस्य स्वजा-
त्यपरित्यागेन परिवर्त्यन्तेतत्प्रयोगजनपर्यायस्वभावः परिणामः ।
१० ननु यथा : दण्डस्य दूरमुत्थापवस्थाः परिणामः, आनीदकुरः
मम्यति स्वभवनैवमः पुष्पय्यतीति । पुरुषद्रव्यस्य बालकुमार-
युवाद्यवस्थाः परिणामः । एवमन्यत्रापि । परिणामो द्विविधः,
अनादिरस्मिन् धर्मादिषु, स्मृतेषु तु सादिरभेदधनुरादिषु
स्वभावाभेदादिषु च । क्वचुविभागकृतो वेदाविभागकृतस्य
११ परिणामस्तु स्वजातीयानां वनस्पत्यादीनामेकस्मिन्काले विविचो
भवति २ । प्रयोगविस्मयाभ्यां जनितो जीवानां परिणामेन
व्यापारकरणं क्रिया, तस्या अनुपाहकः कालः । तद्यथा । नष्टो
घटः, सूखं पश्यामि, भविष्यति दृष्टिरित्यादिका अतीतादि-
व्यपदेशाः परस्परसंकीर्णा यदपेक्षया वर्तन्ते, स कालः ३ ।
२० इदं परमिदमपरमितिप्रत्ययाभिधाने काष्ठनिमित्ते ४ । तदेवं
वर्तनामुपकारानुमेयः काष्ठो द्रव्यं मानुषचेत्ते । मनुष्यलोकाद्वि-
काष्ठद्रव्यं नास्ति । यतो हि भावास्तत्र क्वचनेवोत्पद्यन्ते व्यय-

स्थवतिष्ठन्ते च । अस्तित्वं च भावार्था स्वरूप इव, न तु काला-
 तेजम् । न च तत्रत्याः प्राणायाननिरोधोन्मेषाद्युःप्रमाणादि-
 रुचयः कालागोचराः, तुल्यजातीयानां भेदोऽयं युगपदभवमानः ।
 कालापेक्षा स्वर्यास्तुल्यजातीयानामेकस्मिन्काले भवति, न
 विजातीयानाम् । तासु प्राणादिवृत्तवस्तुद्वयं नैकस्मिन्काले
 भवत्यपरमिति चेति । तस्मान्न कालापेक्षास्ताः । प्राणाप-
 नौ तत्र चिरस्थित्यपेक्षे, स्थितिश्चास्तित्वापेक्षा अस्तित्वं च स्वरूप
 गूढनिः । न तु कालं दृष्ट्वा न मन्यन्ते, तन्मते सर्वेषां प्राणाणां
 जलानां पथोऽपि एव पन्ति, न तपेक्षाकरणं कथं न काल-
 पितं ॥ ४ ॥

अथ पुद्गलाः । “अर्शभगन्धवर्णदन्तः पद्मलाः” [तत्त्वार्थ-
 धिगमः ५, ११] । अत्र स्वर्गपदसमादौ स्वर्गं सति रसा-
 दिसङ्गावधारणार्थम् । ततो ऽवादीनि चतुर्गुणानि स्मृतिवत्,
 तन्निर्वृत्तः तथा सजः स्वर्गादिभ्यः अमर्तमनद्वयत्वात्,
 अर्थिवाणुवदिति प्रयोगो सिद्धो । तत्र स्वर्गं हि सुदुर्लभं-
 मुक्तघुणीतोषास्त्रिधकृत्वाः । अत्र च त्रिधकृत्घुणीतोषाश्चत्वार
 एताण्यु संभवन्ति । स्थानेऽपि यथासंभवमभिधानीयाः ।
 रसाक्षिक्कटुकषायाश्चमधुराः । स्रवणो मधुरान्नर्गत इत्येके,
 संसर्गज इत्यपरे । गन्धो सुरभ्यसुरभी । कृष्णादयो वर्णाः । तदन्तः
 पुद्गला इति । न केवलं पुद्गलानां स्वर्गादयो धर्माः, शब्दादय- २०
 इति दर्शयते । “शब्दवन्धसौक्ष्म्यसौख्यसंस्थानभेदतमच्छायातयो-
 धोतवेत्तश्च” [तत्त्वार्थधिगमः ५, १४] पुद्गला । अत्र पुद्गल-

परिणामानिष्कारे भूतप्रत्ययो नित्ययोगार्थे विहितः । तत्र
 मन्त्रो ध्वनिः १ । बन्धः परस्पराम्येलक्षणः प्रयोगविस्मयादि-
 ध्वनिः औदारिकादिध्वनौषु जतुकाभादिष्वेवम् परमाणु
 पदयोगवदेति २ । सौहृद्यं सूक्ष्मता ३ । स्तौत्यं सूक्ष्मता ४ ।
 सम्मानसाहचरिः ५ । भेदः खण्डगो भवनं ६ । तमस्कान्दय-
 मनीयः । सर्व एवेति ध्वनिः प्रत्यादयश्च पुद्गलेष्वेव भवन्तीति ७
 पुद्गला विधा, परमाणवः सूक्ष्मताः । तत्र परमाणुलक्षण-
 मिदम् ।

कारणत्वेन तदन्तः सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः ।

१० एकरसवर्तेन चो दिव्यः क्षारोऽस्ति दुःख ॥ १ ॥

वाक्या ॥ भक्त्यभेदपर्यन्तवर्तित्वादन्यं तदेव कारणं न पुन-
 रन्यद्भूतकादि । नटेर किञ्चित्प्राप्तम् । सूक्ष्म आत्मभक्त्याः अस्म-
 दादीनि यथापामतीतत्वात् । नित्यश्चेति द्रव्यार्थकन्यापेक्षया
 पुनः । पर्यायार्थिकन्यापेक्षया तु नीलादिभिराकारैरनित्य
 १५ एवेति । न ततः परमणीयो द्रव्यमस्ति । तेन परमाणुः । तथा
 पञ्चादां रसानां दयोर्गन्धयोः पञ्चविधस्य वर्णस्यैवेन रमादिना
 युक्तः । तथा चक्षुर्गो स्पर्शगो मध्ये दावविषद्वौ यौ स्पर्शौ
 । स्पर्शोपगो । तन्निर्धारीतो कचगोनी कचोष्णौ वा, ताभ्यां युक्तः ।
 तथा कार्ये द्रव्यकार्थवित्तमश्चास्त्वन्यमर्पणं तस्य निर्गमिति ।
 २० एवंविधलक्षणा निरवयवाः परस्परैणामयुक्ताः परमाणवः ।
 सूक्ष्माः पुनश्च पुनः तदयोः पुनश्चाणुकपर्यन्तः सावयवाः प्रायो-
 गप्रकाशनादिव्यापारसमर्थाः परमाणुसंघाता इति । एते धर्मा-

प्रमाकाशकानपुद्गला जीवः स्रष्टुं वद्व्याणि । एव्याद्यानि
ज्वायैकद्रव्याणि जीवाः पुद्गलास्तानेकद्रव्याणि, पुद्गलरहि-
तानि पञ्चासूर्तानि, पुद्गलास्तु सृता एवेति ॥

अनु जीवद्रव्यस्वाकृषिणो ऽनुपपद्यमानत्वेन स्वसंवेदन
स्वेत्यादास्तत्र अद्रव्यपञ्चमनारणितं प्रवृत्तम् । अन्तर्भावोक्ति-
तयादीनां तु न जातुष्विदं स्वसंवेदनसंवेद्यता समास्ति, अस्ते-
नत्वान् । नापि परसंवेदनसंवेद्यता, निवृत्तत्वात् । अतएव
तथा धर्मास्तिकाशादीनां सतां सत्ता अद्वेष्टा व्यापिते चेत् ।
स्थिते । प्रत्यक्षेण यो ऽर्थो नोपलभ्यते स सचेत न दृश्यते । यदा
तदविशेषाभिव्यक्त्या न सत्स्यते, यत इह जाते । द्विविधा
मुपलब्धिर्भवति । तत्रैकामनो ब्रह्मणो ऽनुपलब्धिः, यथा तुर-
ङ्गमोत्तमाङ्गपञ्चगानुधर्मादङ्गस्य, द्वितीया तु ज्ञानामध्यानात्-
मुपलब्धिर्भवति । या च सत्त्वभावातामपि भावानामनुप-
लब्धिः सात्राष्टधा भिद्यते । तथाहि । अतिदूरात् १, अति-
धामीयात् २, इन्द्रियवातात् ३, मनसो ऽनवस्थानात् ४, ५,
मौह्यात् ६, आवरणात् ६, अभिभवात् ७, सभानाभिर्हा-
राच्चेति ८ । तत्रातिदूराद्देशकालस्वभावविप्रकर्षाच्चिविधानुप-
लब्धिः । तत्र देशविप्रकर्षात् । यथा । कश्चित् देवदत्तो ग्रामा-
न्तरं गतो न दृश्यते । तत्कथं न नास्ति । सो ऽस्यैव, देश-
विप्रकर्षाच्चोपलब्धिः । एवं समुद्रस्य परतटं मेवादिकं वा २०
सदपि नोपलभ्यते । तथा कालविप्रकर्षाद्धूता निजपूर्वजादयो
भविष्या वा पद्मनाभादयो जिना वा नोपलभ्यन्ते, अभूवन्

अविद्यन्ति च ते । तथा स्वभावविप्रकर्षाभिभोजीवपिशाचादयो
 नोपलभ्यन्ते, न च ते न सन्ति । १ । तथातिसामीप्यात् । यथा ।
 नेपथ्यजलं नोपलभ्यते । तत्कथं तस्मास्ति । तदस्येव, पुनरति-
 सामीप्यान्नोपलभ्यते । २ । तथेन्द्रियघातात् । यथा । अन्ध-
 धिपरादयो रूपशब्दादीन्नोपलभन्ते । तत्कथं रूपादयो न
 सन्ति । सन्त्येव ते, पुनरिन्द्रियघातान्नोपलभ्यन्ते । ३ । तथा
 अभिमतव्यवस्थानात् । यथा । अनवस्थितचेता न पश्यति । उक्तं च ।

इषुकारतरः कश्चिद्वाशमं सपरिच्छदम् ।

न जानाति पुरो यानं यथा धामं समस्तमेव ॥ १ ॥

- १० तत्किं राजा न गतः । स भव एव, पुनरनवस्थितचेतस्त्व-
 ताञ्च दृष्टवान्, नष्टचेतसां वा सतो ऽपि भावस्यानुपलब्धिः । ४ ।
 तथा, सौक्ष्म्यात् । यथा । आलकान्तरगतधूमोष्णनौहारादीनां
 असरेण्यो नोपलभ्यन्ते, परमाणुद्व्युत्पादयो, वा सूक्ष्मनिगोदा-
 द्यो नोपलभ्यन्ते । तत्किं न सन्ति । सन्त्येव ते, पुनः सौक्ष्म्या-
 १५ न्नोपलब्धिः । ५ । तथावरणान् । कुशादिव्यवधानाज्ज्ञानाद्यावर-
 णाद्यानुपलब्धिः । न च व्यवधानात् । यथा । कुशान्तरे व्यवस्थितं
 वस्तु नोपलभ्यते । तत्किं नास्ति । किं तु तदस्येव, पुनर्यव-
 धानान्नोपलब्धिः । एवं स्वकर्णकम्बराभस्तकपृष्ठानि नोपलभ्यन्ते
 चन्द्रमण्डलस्य च सन्नपि परभागो न दृश्यते, अर्वाग्भागेन व्यवहित-
 २० त्वात् । ज्ञानाद्यावरणान्द्यानुपलब्धिः । यथा । मतिमान्धातुसता-
 मपि शास्त्रसूक्ष्मार्थविशेषाणामनुपलब्धिः, सतो ऽपि वा जलधि-
 जलपक्षप्रमाणस्यानुपलब्धिः । विभूतेर्वा, पूर्वापलब्ध्यस्तु नो

ऽनुपलब्धिः । मोहात्, यतामपि तत्त्वानां जीवादीनामनुप-
लब्धिरित्यादि । ६ । तथाभिभवात्, सूर्यादितेजसाभिभूतानि
ग्रहणक्षणाणि नोपलभ्यन्ते । तत्कथं तेषामभावः । किं तु तानि
सन्धेव, पुनरभिभवाच्च दृश्यन्ते । एवमन्धकारे ऽपि घटादयो
नोपलभ्यन्ते । ७ । समानाभिहाराच्च, यथा सुद्धराशौ सुद्धमुष्टिः 5
निहाराशौ निहमुष्टिर्वा चिन्ता सती सूपलचितापि नोप-
लभ्यते, जज्ञे चिन्तानि लवणादीनि वा नोपलभ्यन्ते । तत्कथं
तेषामभावः । तानि सन्धेव, पुनः समानाभिहाराच्चोपलब्धिः । ८ ।
तथा चोक्तं सांख्यसप्ततौ [७] ॥

अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातात्मनोऽवस्थात्मात् । 10

सौक्ष्म्याद्भवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च ॥ ९ ॥ इति ॥

एवमष्टधापि सत्त्वभावानामपि भावानां यथानुपलक्षो
ऽभिहितः, एवं धर्मास्तिकायादयो ऽपि विद्यमाना अपि
स्वभावविप्रकर्षाच्चोपलभ्यन्त इति मन्तव्यम् ॥

आह परः । ये ऽत्र देशान्तरगतदेवदत्तादयो दर्शिताः, 15
तेऽवास्माकमप्रत्यक्षा अपि देशान्तरगतस्त्रोकानां केषांचि-
त्प्रत्यक्षा एव सन्ति । तेन तेषां सत्त्वं प्रतीयते । धर्मास्तिकाया-
दयस्तु कैश्चिदपि कदापि नोपलभ्यन्ते । तत्कथं तेषां सत्त्वा
निश्चीयत इति । अचोच्यते । यथा देवदत्तादयः केषांचित्प्रत्य-
क्षत्वात्सतो निश्चीयन्ते, तथा धर्मास्तिकायादयो ऽपि केवलानां 20
प्रत्यक्षत्वमिति न सन्तः प्रतीयन्ताम् । यथा वा परमात्मनो
वित्तमप्रत्यक्षा अपि स्त्रोकार्वाणुमेत्याः श्रुः, तथा धर्मास्तिकाया-

- दयो ऽपि किं न स्वकार्यानुमेया भवेयुः । धर्मास्तिकायादीनां
 कार्याणि चामूनि । तत्र धर्मा गत्युपग्रहकार्यानुमेयः, अधर्मः
 स्थित्युपग्रहकार्यानुमेयः, अवगाहोपकारानुमेयमाकाशं, वर्तना-
 द्युपकारानुमेयः काष्ठः, प्रत्यक्षानुमानावसेयाश्च पुङ्गवाः । नन्वा-
 5 काशादयः स्वकार्यानुमेया भवन्तु, धर्माधर्मौ तु कथम् । अत्रो-
 च्यते युक्तिः । धर्माधर्मौ हि स्वत एव गतिस्थितिपरिणतानां
 द्रव्याणामुपगृह्यते ऽपेक्षाकारणतया, आकाशकालादिवत् ;
 न पुनर्निर्वर्तककरणतया । निर्वर्तकं हि कारणं तदेव जीव-
 द्रव्यं पुङ्गवद्रव्यं वा गतिस्थितिक्रियाविशिष्टं, धर्माधर्मौ पुनर्गति-
 10 स्थितिक्रियाविशिष्टानां द्रव्याणामुपकारकावेव न पुनर्वलाङ्गति-
 स्थितिनिर्वर्तकौ । यथा च सरित्तटाकट्टदसमुद्रेषु वेगवाहित्वे
 सति मत्स्यस्य स्वयमेव संजातजिगमिषस्योपग्राहकं जलं निमित्त-
 तयोपकरोति, दण्डादिवत्कुम्भकारे कर्तरि मृदः परिणामिन्याः,
 नभोवद्वा नभस्वरतां नभस्वराणामपेक्षाकारणं ; न पुनस्तज्जलं
 15 गतेः कारणभावं विभ्राणमगच्छन्ममपि मत्स्यं बलात्प्रेर्य गम-
 यति, क्षितिर्वा स्वयमेव तिष्ठतो द्रव्यस्य स्थानभूयमापनीयस्यते
 न पुनरतिष्ठद्रव्यं बलादवनिरवस्थापयति । व्योम वावगाहमानस्य
 स्वत एव द्रव्यस्य हेतुतामुपैत्यवगाहं प्रति न पुनरवगाहमान-
 मवगाहयति स्थावृत्त्यात् । स्वयमेव कृषीवलानां कृष्यारम्भ-
 20 मनुत्तिष्ठतां वर्षमपेक्षाकारणं दृष्टं न च पुनः सुर्वतस्तांस्तदर्थ-
 मारब्धदर्ववारि प्रतीतम् । प्रादृषि वा नवाभोधरध्वनिश्रवण-
 निमित्तोपाधीयमानगर्भा स्वत एव प्रसूते बलाका न चाग्र-

सूयमाणां तामभिनवजलधरनिनादः प्रसभं प्रसावयति । प्रति-
 बुध्य वा पुरुषः प्रतिबोधनिमित्तामवस्थादिरतिमातिष्ठमानो दृष्टो
 न च पुमांसमविरतं विरमयति बलात्प्रतिबोधः । न च गत्यु-
 पकारो ऽवगाहलक्षणाकाशस्थोपपद्यते किं तर्हि धर्मस्यैवोपकारः
 स दृष्टः । स्थित्युपकारश्चाधर्मस्य नावगाहलक्षणस्य व्योम्नः । अवश्य- 5
 मेव हि द्रव्यस्य द्रव्यान्तरादसाधारणः कश्चिद्गुणो ऽभ्युपेयः ।
 द्रव्यान्तरत्वं च युक्तेरागमाद्वा निश्चेयम् । युक्तिरनन्तरमेवाग्रतो
 वक्ष्यते । आगमस्त्वयम् । “कद्वयं भन्ते द्वा पञ्चत्ता गोचमा ह
 द्वा पञ्चत्ता । तं जहा । धम्मत्तिकाए, अधम्मत्तिकाए, आगास-
 त्तिकाए, पुग्गलत्तिकाए, जीवत्तिकाए, अद्वासमए” ॥ 10

ननु धर्मद्रव्योपकारनिरपेक्षमेव शकुनेरुत्पत्तनमग्नेर्ध्वज्वलनं
 मरुतश्च तिर्यक्पवनं स्वभावादेवानादिकालीनादिति । उच्यते ।
 प्रतिज्ञामात्रमिदं, नार्हन्तं प्रति हेतुदृष्टान्तावनवद्यौ स्तः ।
 स्वाभाविक्या गतेर्धर्मद्रव्योपकारनिरपेक्षायास्तं प्रत्यसिद्धत्वात्,
 यतः सर्वेषामेव जीवपुद्गलानामासादितगतिपरिणतीनामुपग्राहकं 15
 धर्ममनुबध्यन्ते ऽनेकान्तवादिनः स्थितिपरिणामभाजां वाधर्मैः
 आभ्यां च न गतिस्थिती क्रियेते, केवलं साचिव्यमात्रेणोप-
 कारकत्वं, यथा भिक्षा वासयति कारीषो ऽग्निरध्यापयतीति ।
 ननु तवापि लोकालोकव्यापिधर्माधर्मद्रव्यास्तिलवादिनः संज्ञा-
 मात्रमेव “तदुपकारौ गतिस्थित्युपग्राहौ” इति [तत्त्वार्थाधि- 20
 गम० ५, १०] । अत्र आगच्छते युक्तिः । अवधत्तां भवान् ।
 गतिस्थिती ये जीवानां पुद्गलानां च ते ज्ञातःपरिणामावि-

- भावात् परिणामिकर्तृनिमित्तकारणव्यतिरिक्तोदासीनकार-
 णान्तरसापेक्षात्मलाभे, अस्माभाविकपर्चायत्ने सति कदाचि-
 द्भावात्, उदासीनकारणपानीयापेक्षात्मलाभस्यगतिवत् । इति
 धर्माधर्मयोः सिद्धिः । २ । अवगाहिनां धर्मादीनामवकाशदा-
 5 यित्वेनोपकारेणाकाशमनुमीयते । अवकाशदायित्वं चोपकारो-
 ऽवगाहः । स चात्मभूतो ऽस्य लक्षणमुच्यते । मकरादिगत्युप-
 कारकारिजलादिदृष्टान्ता अपायानुवर्तनीयाः । नन्वयमवगाहो
 पुद्गलादिसंबन्धी व्योमसंबन्धी च । ततः स उभयोर्धर्मः । कथ-
 माकाशस्यैव लक्षणं, उभयजन्यत्वात्, द्वाङ्गुलसंयोगवत् । न खलु
 10 द्रव्यदयत्रयितः संयोगो द्रव्येष्वेकेन व्यपदेश्यं पार्थक्ये, लक्षणं
 चैकस्य भवितुमर्हतीति । सत्यमेतत् । सत्यपि संयोगजन्यत्वे
 लक्ष्यमाकाशं प्रधानम् । ततो ऽवगाहनमनुप्रवेशो यच्च, तदा-
 काशमवगाहमवगाहलक्षणं विवक्षितं, इतरन्तु पुद्गलादिकमव-
 गाहकम् । यस्माद्भोमैवासाधारणकारणतयावगाहत्वेनोपकरोति,
 15 अतो द्रव्यान्तरासंभविना स्तेनोपकारेणातीन्द्रियमपि व्योमातु-
 मेयं, आत्मवत्, धर्मादिवदा । यथा पुद्गलसदृशसंयोगभेदा-
 दिकीरणः शब्दो भेरोशब्दो व्यपदिश्यते, भूजलानिजयवादि-
 कारणसाकुरो अवाकुरो ऽभिधीयते, असाधारणकारणत्वात्,
 एवमवगाहो ऽप्यम्बरस्य प्रतिपत्तयः । वैशेषिकास्तु शब्दक्षिप्त-
 20 माकाशं संभिरन्ते, गुणगुणिभावेन व्यवस्थानादिति । तद-
 व्युत्पत्तिः, रूपादिभूतान्तरादयः, रूपादिसत्ता च प्रतिज्ञाताभि-
 भवाभा विनिश्चेया २ । काशस्तु वर्तनादिभिर्निर्गैरनुमीयते ।

यतो वर्तना प्रतिद्रव्यपर्यायमनर्णीतैकसमयस्त्वसत्तानुभूतिकावशा
सा च सकलवस्तुनामया कालमन्तरेण प्रतिसमयमनुपपन्ना,
अतो ऽस्ति कार्यानुमेयः कालः पदार्थपरिणतिहेतुः । लोक-
प्रसिद्धाश्च 'कालद्रव्याभिधायिनः' शब्दाः सन्ति, न तु सूर्य-
क्रियामात्राभिधायिनः । यथाह ।

5

युगपदयुगपत्किंप्र' चिरं चिरेण परमपरमिदमिति च ।

वर्त्यति नैतद्वर्त्यति वृत्तं तत्तच्च वृत्तमपि ॥१॥

वर्तत इदं न वर्तत इति कालापेक्षमेवाप्ता यत् ।

सर्वे ब्रुवन्ति तस्माच्चतु सर्वेषां मतः कालः ॥२॥

ज्ञः श्रोऽद्य संप्रति परस्परारि नक्तं दिवेषमः प्रातः । 10

साद्यमिति कालमचनानि कथं युक्तान्यवति काले ॥३॥

परिणामो ऽपि सजातीयानां वृक्षादिवस्तूनामेकस्मिन्काल
चतुर्विभागकतो वेलागियमकतश्च विचित्रः कारणं गियामक-
मन्तरेणानुपपन्नः । ततः समस्ति तत्कारणं काल इत्यवसीयते ।
तथा विनष्टो विनश्यति विनश्यति च घट इत्यादिक्रियाव्यप- 15
देष्वा अतीतवर्तमानानागतकालत्रयविभागनिमित्ताः परस्पर-
संकीर्णाः संव्यवहारानुगुणाः कालमन्तरेण न भवेयुः । ततो
ऽस्ति कालः । तथेदं परमिदमपरमिति यथिमित्ते प्रत्यक्षा-
भिधाने, स समस्ति काल इति ॥४॥

पुद्गलाः प्रत्यक्षानुमानावधारिताः । तत्र कटचटपटलकुट- 20
प्रकटादयो ऽव्यवधिद्राः । अनुमानगत्या इत्यम् । सूक्ष्मवस्तु-
चानुपपत्त्या सूक्ष्मपरमाणुशुक्लादीनां संज्ञावसीयते । आगम-

- गम्यता चैवं “पुग्गलत्थिकाए” इत्यादि । तथा परमाणवः सर्वे
 ऽप्येकरूपा एव विद्यन्ते, न पुनर्वैशेषिकाभिमतचतुस्त्रिंशत्पुण्य-
 स्पर्शादिगुणवतां पार्थिवाप्यतैजसवायवीथपरमाणूनां जातिभेदा-
 च्चत्वरूपाः । यथा लवणहिंगुनी स्पर्शमचक्षूरसनघ्राणयोग्ये ऽपि
 5 अखे विलीने सती लोचनस्पर्शनाभ्यां ग्रहीतुं न शक्ये परि-
 णामविशेषवत्त्वात्, एवं पार्थिवादिपरमाणवो ऽप्येकजातीया
 एव परिणतिविशेषवत्त्वात् न सर्वेन्द्रियग्राह्या भवन्ति, न पुन-
 स्तज्जातिभेदादिति । शब्दादीनां तु पौद्गलिकतैवं ज्ञेया ।
 शब्दः पुद्गलद्रव्यपरिणामः, तत्परिणामता चास्य मूर्तत्वात्,
 10 मूर्तता चोरःकण्ठशिरोजिह्वामूलदन्तादिद्रव्यान्तरविक्रियापाद-
 नसामर्थ्यात्, पिप्पल्यादिवत् । तथा ताव्यमानपटहभेरीशस्त्ररि-
 तलस्यकिञ्चिच्चादिप्रकम्पनात्, तथा शङ्खगदिशब्दानामतिमात्र-
 प्रवृद्धानां अवलम्बधिरौकरणसामर्थ्यम् । तच्चाकाशादावमूर्ते
 नास्ति । अतो न तद्रूपः शब्दः । तथा प्रतीपथायित्वात्, पर्वत-
 15 प्रतिहतप्रक्षारवत् । तथा शब्दो नाम्बरगुणः, दारानुविधायि-
 त्वात्, आतपवत् । तस्मिन्नेव पक्षे सति दर्शनसाधनपञ्चकं
 प्रपद्यते । यथा शब्दो ऽम्बरगुणो न भवति, संहारसामर्थ्यात्,
 अगुरुधूपवत् ; तथा वायुना प्रेर्यमाणत्वात्, दणपणादिवत् ;
 सर्वदिग्ग्राह्यत्वात्, प्रदीपवत् ; अभिभवनीयत्वात्, तारासमू-
 20 हादिवत् ; अभिभावकत्वात्, सविद्वमण्डलप्रकाशवत् । महता हि
 शब्देनाप्योद्यमभिभूयते शब्द इति प्रतीतमेव । तस्मात्पुद्गल-
 परिणामः शब्दः । अथ शब्दो तदिनाग्रे तदीयसंख्येयं च यथा

पौद्गलिकत्वादूपमुपपन्नमते, तथा शब्देऽपि कुतो नेति चेत् ।
 उच्यते । सूक्ष्मत्वात्, विधातप्रदीपशिखारूपादिवत् गन्धपर-
 माणव्यवस्थितरूपादिवदेति । गन्धादीनां तु पुद्गलपरिणामता
 प्रसिद्धैव । तन्मन्त्राद्यादीनां त्वेवम् । तमः पुद्गलपरिणामो, दृष्टि-
 प्रतिबन्धकारित्वात्, कुद्यादिवत् ; आवारकत्वात्, पटादिवत् । 5
 छायापि शिशिरत्वात्, आप्यायकत्वात्, जलवातादिवत् । छाया-
 कारेण परिणममाणं प्रतिबिम्बमपि पौद्गलिकं, साकारत्वात् ।
 अथ कथं कठिनमादर्शं प्रतिभिद्य सुखतो निर्गताः पुद्गलाः
 प्रतिबिम्बमाजिहत् इति चेत् । उच्यते । तत्प्रतिभेदः कठिन-
 शिखातलपरिस्रुतजलेनायस्त्रिण्डे ऽग्निपुद्गलप्रवेशेन शरीरात्प्र- 10
 स्नेदवारिलेशनिर्गमनेन च व्याख्येयः । आतपो ऽपि, द्रव्यं, ताप-
 कत्वात्, स्नेदहेतुत्वात्, उष्णत्वात्, अग्निवत् । उद्योतश्च चन्द्रिकादि-
 द्रव्यं, आकादकत्वात्, जलवत् ; प्रकाशकत्वात्, अग्निवत् । तथा
 पद्मरागादीनामनुष्णाग्नीत उद्योतः । अतो मूर्तद्रव्यविकारस्त्वम-
 न्त्राद्यादिः । इति सिद्धाः पुद्गलाः । इति सुस्थितमजीवतत्त्वम् ॥ 15

अथ पुण्यतत्त्वमभिधत्ते “पुण्यं सत्कर्मपुद्गलाः” इति पुण्यं
 सन्तस्तीर्थकरत्वाद्गर्गादिफलनिर्वर्तकत्वात्प्रशस्ताः कर्मणां पुद्गला
 जीवसंबद्धाः कर्मवर्गणाः ॥ अथ पापास्तत्त्वमभिधत्ते ।

पापं तद्विपरीतं तु मिथ्यात्वाद्यास्तु हेतवः ।

ये बन्धस्य सः विज्ञेय आस्रवो जिनशासने ॥ ५० ॥ 20

तुर्भिन्नकमे । पापं तु तस्मात्पुण्याद्विपरीतम् । नरकादि-

फलनिर्वर्तकत्वाद्प्रशङ्गा जीवसंबद्धाः कर्मपुद्गलाः पापमित्यर्थः ।
 इह च वक्ष्यमाणवन्धतत्त्वान्तर्भूतयोरपि पुण्यपापयोः पुण्य-
 र्देशः पुण्यपापविषयमानाविधपरमतभेदनिरासार्थः । परमतानि
 चामुनि । केषांचित्तौर्धिकाणामयं प्रवादः । पुण्यमेवैकमस्ति,
 5 न पापम् । अन्ये त्वाहुः । पापमेवैकमस्ति, न पुण्यम् । अपरे
 तु वदन्ति । उभयमप्यन्योन्यानुविद्धस्वरूपं मेचकमधिकृत्यं
 तन्मित्रसुखदुःखाख्यफलहेतुः साधारणं पुण्यपापाख्यमेकं
 वदन्ति । अन्ये पुनराहुः । मूलतः कर्मैव नास्ति सभाव-
 विद्धः सर्वोऽप्ययं जगत्प्रपञ्च इति । तदेतानि निखिलानि
 10 मतानि न सम्यगिति मन्तव्यानि, यतः सुखदुःखे विविक्ते
 एवोभे सर्वैरनुभूयन्ते । तत्तत्कारणभूते पुण्यपापे अपि
 सत्तत्त्वे एवोभे अङ्गीकर्तव्ये, न पुनरेकतरं तद्वयं वा तन्मित्र-
 मिति । अथ कर्माभाववादिनो नास्तिका वेदान्तिनश्च वदन्ति ।
 ननु पुण्यपापे नभोभोजनिभे एव मन्तव्ये, न पुनः सङ्गते ;
 15 कुतः पुण्यपापयोः फलभोगस्थाने स्वर्गनरकाविति चेत् । उच्यते ।
 पुण्यपापयोरभावे सुखदुःखयोर्निर्हेतुकत्वादन्यथा एव स्यात् ।
 स च प्रत्यक्षविच्छिन्नः । तथाहि । मनुजत्वे समानेऽपि दृष्टान्ते
 केषाम् स्वामित्वमनुभवन्तो, अपरे पुनस्तत्त्वभावमाविधायाः ।
 एके च क्वचकुचिभरयः, अन्ये तु खोदरदरीपूरणेऽप्यनिपुणाः,
 20 एके देवा इव निरन्तरं सरसविद्यासुखप्राप्तिनः, इतरै पुन-
 र्गारका इवोन्मिदुःखविद्राघचित्तवृत्तय इति । अतोऽनुभूय-
 मानसुखदुःखनिबन्धने पुण्यपापे लीकर्तव्ये । तदङ्गीकरणे च

विभिन्नयोस्तत्प्रत्ययोर्भेदस्थाने स्वर्गनरकावपि प्रतिपन्नयो,
 अन्वयार्थनरतीयन्यायप्रसङ्गः स्यात् । प्रयोगस्तथा । सुखदुःखे
 कारणपूर्वके, कार्यत्वात्, अद्वयवत् । ये च तयोः कारणे, ते
 पुण्यपापे मन्तव्ये, यथादुरस बीजम् । अथ जीवादिकं मूर्तं वक्ष्य- 5
 यथा स्वप्रतिभाविज्ञानस्य मूर्तस्य कारणं भवति, तथाअसृष्ट-
 चन्द्रादिकं मूर्तं दृश्यमानमेव सुखस्य मूर्तस्य कारणं भवित्यति,
 अद्विविषयकत्वादिकं च दुःखस्य । ततः किमदृष्टाभ्यां पुण्य-
 पापाभ्यां परिकल्पिताभ्यां प्रयोजनमिति चेत् । तदुक्तं, अमि-
 चारात् । तथाहि । तुल्याअसृष्टादिसाधनयोरपि द्वयोः पुरुषयोः
 सुखदुःखस्य फले महाभेदो दृश्यते । तुल्येऽपि ज्ञानादिके 10
 भुक्ते कस्याप्याह्लादो दृश्यते, अपरस्य तु रोगाद्युत्पत्तिः । अथ च
 फलभेदोऽवश्यमेव सकारणः, निःकारणत्वे नित्यं सत्त्वावयवप्रसङ्गात् ।
 यच्च तत्कारणं, तददृष्टं पुण्यपापरूपं कर्मेति । तदुक्तम् ।

जो तुल्यसादृश्येण फले विसेधो न सो विषा हेतु ।

कल्पनपत्रो गोघ्नम घटो म्व हेतु अ सो कसं ॥ इति । 15

अथवा कारणानुमानात्कार्यानुमानाच्चैवं पुण्यपापे गन्तेते ।

तच्च कारणानुमानमिदम् । दानादिशुभक्रियाणां हिंसाशुभ-
 क्रियाणां वास्ति फलभूतं कार्यं, कारणत्वात्, कृत्वादिक्रियावत् ।
 यथासां फलभूतं कार्यं तत्पुण्यं पापं चावगन्तव्यं, यथा कृत्वादि-
 क्रियाणां प्राप्तिवगोभूमाधिकम् । ननु यथा कृत्वादिक्रिया 20
 दृष्टमात्रादिफलमापेक्षैवावधितप्रयोजना भवन्ति, तथा दाना-
 दिकाः प्रादुर्हिंसादिकाश्च सर्वा अपि क्रियाः साध्यादिप्रा-

- मांसभक्षणादिना च दृष्टफलमात्रेणैवावसितप्रयोजना भवन्तु,
 किमदृष्टधर्माधर्मफलकल्पनेन । लोको हि प्रायेण सर्वोऽपि
 दृष्टमात्रफलाख्येन कृषिवाणिज्यहिंसादिक्रियासु प्रवर्तते । अदृष्ट-
 फलासु पुनर्दानादिक्रियास्त्यस्य एव लोकः प्रवर्तते, न बद्धः ।
- 5 ततश्च कृषिहिंसाद्यशुभक्रियाणामदृष्टफलाभावाद्दानादिशुभ-
 क्रियाणामप्यदृष्टफलाभावो भविष्यतीति चेत् । न । यत एव.
 कृष्याद्यशुभक्रियासु दृष्टफलासु बहवः प्रवर्तन्ते, अदृष्टफलासु
 पुनर्दानादिशुभक्रियास्त्यस्य एव लोकः प्रवर्तते, तत एव
 कृषिहिंसादिका दृष्टफलाः क्रिया अदृष्टपापरूपफला अपि
- 10 प्रतिपत्तव्याः, अनन्तसंसारिजीवसत्तान्यथानुपपत्तेः । ते हि
 कृषिहिंसादिक्रियानिमित्तमनभिलषितमप्यदृष्टं पापस्रवणं फलं
 बद्धा अनन्तसंसारं परिभ्रमन्तोऽनन्ता इह तिष्ठन्ति । यदि हि
 कृषिहिंसाद्यशुभक्रियाणामदृष्टं पापरूपं फलं नाभ्युपगम्यते, तदा
 तत्कर्तारोऽदृष्टफलाभावान्तरणान्तरमेव सर्वेऽप्ययत्नेन मुक्तिं
- 15 गच्छेयुः । ततः प्रायः शून्य एव संसारः स्यात् । ततश्च संसारे
 दुःखौ कोऽपि नोपस्रभ्येत । दानादिशुभक्रियानुष्ठातारः शुभ-
 तत्फलविपाकानुभवितार एव च केवलाः सर्वत्रोपस्रभ्येरन् ।
 दुःखिनश्चाप बहवो दृश्यन्ते, सुखिनस्त्वल्पाः । तेन ज्ञायते ।
 कृषिवाणिज्यहिंसादिक्रियानिवन्धनो ऽदृष्टपापरूपफलविपाको
- 20 दुःखिणां, इतरेषां तु दानादिक्रियाहेतुको ऽदृष्टधर्मरूपफल-
 विपाक इति । व्यत्ययः कस्मान्न भवतीति चेत् । उच्यते ।
 अशुभक्रियारभिणानेव च बद्धत्वात् शुभक्रियानुष्ठादृष्टानेव च

स्वत्वादिति कारणानुमानम् ॥ अथ कार्यानुमानम् । जीवा-
नामात्मत्वविशेषेऽपि नरपञ्चादिषु देहादिवैचित्र्यस्य कारणमस्ति,
कार्यत्वात्, यथा घटस्य मृद्गुणसङ्गच्छीवरादिसामग्रीकञ्चितः
कुक्षालः । न च दृष्ट एव मातापितादिकस्य हेतुरिति कर्तव्यं,
दृष्टहेतुत्वान्नेऽपि, सुरुपेतरादिभावेन देहादीनां वैचित्र्यदर्श- ५
नात्, तस्य चादृष्टशुभाशुभकर्माख्यहेतुमन्तरेणाभावात् । अत
एव शुभदेहादीनां पुण्यकार्यत्वं, इतरेषां तु पापकार्यत्वमिति
कार्यानुमानम् ॥ सर्वज्ञवचनप्रामाण्याद्वा पुण्यपापयोद्भवयोः सत्ता
प्रतिपत्तव्या । विशेषार्थिना तु विशेषावश्यकटीकावञ्चोकनीयेति ॥

अथास्तवमाह । “मिथ्यात्वाद्यास्तु हेतवः” इत्यादि । असद्देव- 10
गुरुधर्मेषु सद्देवादिवुद्धिर्मिथ्यात्वम् । हिंसाद्यनिवृत्तिरविरतिः ।
प्रमादो मद्यविषयादिः । कषायाः क्रुधादयः । योगा मनो-
वाङ्मायव्यापाराः । अज्ञेयमस्त्रघटना । मिथ्यात्वाविरत्यादिकाः
पुनर्वन्धस्य ज्ञानावरणीयादिकर्मबन्धस्य ये हेतवः, स आस्तवो
जिनशासने विज्ञेयः । आस्तवति कर्मभ्यः स आस्तवः । ततो 15
मिथ्यात्वादिविषया मनोवाङ्मायव्यापारा एव शुभाशुभकर्मबन्ध-
हेतुत्वादास्तव इत्यर्थः ॥ अथ बन्धाभावे कथमास्तवस्योपपत्तिः,
आस्तवात् प्राग्बन्धसङ्गावे वा तस्य बन्धहेतुता, प्रागपि बन्धस्य
सङ्गावात् । न हि, यद्यहेतुकं तत्तदभावेऽपि भवति, अतिप्रसङ्गात् ।
असदेतत्, यत आस्तवस्य पूर्वबन्धापेक्षया कार्यत्वमिच्छते, 20
उत्तरबन्धापेक्षया च कारणत्वम् । एवं बन्धस्यापि पूर्वोत्तरा-
स्तवापेक्षया कार्यत्वं कारणत्वं च ज्ञातव्यं, जीवाङ्गुरयोस्त्रिव

बन्धास्रवयोरस्योऽयं कार्यकारणभावनियमात् । न चैवमितरेत-
 रास्रवयोः, प्रवासापेक्षयानादित्यात् । अयं चास्रवः पुष्पापुष्प-
 बन्धचेतुस्तथा द्विविधः । द्विविधोऽप्ययं मिथ्यामाद्युत्तरभेदापेक्ष-
 योत्कर्षाप्रकर्षभेदापेक्षया वानेकप्रकारः । अस्मिन् च 'शुभाशुभ-
 5 मनोमायायव्यापाररूपस्यास्रवस्य सिद्धिः स्वात्मनि स्वसंवेद-
 नास्रवश्चतः परस्मिन् वाक्कायव्यापारस्य कस्यचित्प्रत्यक्षतः प्रेषण-
 च तत्कार्यप्रभवानुमानतयावसेया, आगमाच्च ॥

अत्र संवरबन्धौ विवृणोति ।

संवरस्तन्निरोधस्तु बन्धो जीवस्य कर्मणः ।

10 अन्धोऽन्यानुगमात्मा तु यः संबन्धो द्वयोरपि ॥५१॥

व्याख्या ॥ तेषां मिथ्यामविरतिक्रमास्रवयोगानामास्रवाणां
 सत्यमर्द्घनविरतिप्रमादपरिहाररूपादिगुप्तिप्रसङ्गधर्मानुपेक्षाभि-
 निर्रोधो निवारणं स्वगमं संवरः; पर्यायकचनेन व्याख्या ।
 आत्मनः कर्मोपादानचेतुभूतपरिणामाभावः संवर इत्यभिप्रायः ।
 15 स च द्वेयसर्वभेदाद्देहा । तच्च बाह्यरस्रवयोगनिरोधकाले सर्व-
 संवरः । प्रेषकाले चरणाप्रतिपत्तेरारम्भ द्वेयसंवरः ॥

अयं बन्धतत्त्वमाह । “बन्धो जीवस्य कर्मणः” इत्यादि । तत्र
 बन्धः परस्परारम्भो जीवप्रदेशपुद्गलानां चोरनीरयत् । अथवा
 बन्धदे येनात्मा पारतन्त्र्यमापन्नते ज्ञानाप्ररणादिना संबन्धः
 20 पुद्गलपरिज्ञानः । तस्य जीवकर्मणोः संबन्धः किं सोऽस्माद्विषय-
 परिकल्पितानुविकस्युक्तसंघोतकस्य चतुर्मासः कसिद्विद्या-

शंकाह “इयोरपि” कर्मवर्मणाद्योग्यस्त्वन्धानां जीवस्य चान्यो-
न्यानुगमात्मान्योन्यानुगतिस्वरूपः परस्परानुप्रवेशरूप इत्यर्थः ।
अथमत्र भावः । वज्रयस्त्रिषुसंबन्धवत् क्षीरोदकसंपर्कवद्वा
जीवकर्मणोर्मिथोऽनुप्रवेशात्मक एव संबन्धो बन्धो बोद्धव्यो, न
पुनः कक्षुक्किक्षुकसंयोगकस्योऽन्यो वेति । अत्राह । कथम- 5
मूर्तस्यात्मनो हस्ताद्यसंबन्धे सद्यादानशक्तिविरहात्कर्मघट्टणमुच्यते
इति चेत् । उच्यते । इयमेव तावदस्मान्नारेका प्रक्रिया भवती
ऽनभिज्ञतां ज्ञापयति, यतः केनामूर्तताभ्युपेतात्मनः कर्मजीव-
संबन्धस्यानादित्वादेकत्वपरिणामे सति क्षीरोदकवन्मूर्त एव
कर्मघट्टणे व्याप्रियते । न च हस्तादिस्थापारादेयं कर्म, किं 10
तु पौद्गल्यमपि सदध्यवसायविशेषाद्वागदेवमोहपरिणामाभ्यक्ष-
णक्षणादात्मनः कर्मयोग्यपुद्गलजासंज्ञेयमादानं क्षेत्राभ्यक्तव-
पुषो रजोसगमवदिति । प्रतिप्रदेशानन्तपरमाणुसंज्ञेषांजीवस्य
कर्मणा सह लोलीभावात्कथंचिन्मूर्तत्वमपि संसारावस्थायामभ्युप-
गम्यत एव स्यादादवादिभिरिति । स च प्रशस्ताप्रशस्तभेदाद् 15
देधा । प्रकृतिस्त्रित्यनुभागप्रदेशभेदाच्च चतुर्विधा । प्रकृतिः
स्वभावो यथा ज्ञानावरणं ज्ञानाच्छादनस्वभावमित्यादि ।
क्षितिरेध्यवसायकृतः काक्षविभागः । अतुभागो रसः । प्रदेशः
कर्मद्वयसंबन्ध इति । पुनरपि मूलप्रकृतिभेदाददृष्टा ज्ञानावर-
णादिकः । उत्तरप्रकृतिभेदाददृष्टपञ्चमदधिकशतभेदः । सोऽपि 20
तीव्रतीव्रतदमन्दमन्दतरादिभेदादनेकविध इत्यादि कर्मपन्था-
दवशेषम् । कृतं वज्रतत्त्वम् ॥

निर्जरातत्त्वमाह ।

ब्रह्मस्य कर्मणः साटो यस्तु सा निर्जरा मता ।

आत्यन्तिको वियोगस्तु देहादेर्मोक्ष उच्यते ॥५२॥

- यस्तु ब्रह्मस्य जीवेन संबद्धस्य कर्मणो ज्ञानावरणादेः साटः
 5 सटनं द्वादशविधेन तपसा विचटनं, सा निर्जरा मता संमता ।
 सा च द्विधा, सकामाकामभेदात् । तत्राद्या चारिचिणां दुष्करतर-
 तपस्वरणकायोत्सर्गकरणदाविंशतिपरीषद्परानां लोचादिकाथ-
 केशकारिणामष्टादशश्रीलाङ्गधारिणां बाह्याभ्यन्तरसर्वपरिग्रहपरि-
 हारिणां निःप्रतिकर्मशरीरिणां भवति । द्वितीया त्वन्यशरीरिणां
 10 तीव्रतरशरीरमानसानेककटुकदुःखग्रतसहस्रसहनतो भवति ॥

- अथोत्तरार्धेन मोक्षतत्त्वमाह “आत्यन्तिकः” इत्यादि ।
 देहादेः शरीरपञ्चकेन्द्रियायुरादिबाह्यप्राणपुण्यापुण्यवर्णगन्ध-
 रसस्पर्शपुनर्जन्मपक्षवेदचयकषायादिसङ्गाज्ञानासिद्धत्वादेवात्य-
 न्तिको वियोगो विरहः पुनर्मोक्ष इत्युच्यते । यो हि शशङ्कवति न
 15 पुनः कदाचिन्न भवति, स आत्यन्तिकः । अत्र परं आह । ननु
 भवतु देहस्यात्यन्तिको वियोगः, तस्य सादित्वात् । परं रागा-
 दिभिः सह आत्यन्तिको वियोगो ऽसंभवी, प्रमाणबाधनात् ।
 प्रमाणं चेदम् । यदनादिमत्, न तद्विनाशमाविशति, यथा-
 काग्नम् । अनादिमन्तश्च रागादय इति । उच्यते । यद्यपि रागा-
 20 दयो दोषा जन्तोरनादिमन्तः, तथापि कदाचिद्यथावस्थितस्त्री-
 शरीरादिवस्तुतत्त्वावगमेन तेषां रागादीनां प्रतिपक्षभावनातः

प्रतिक्षणमपचयो दृश्यते । ततः संभाव्यते विशिष्टकालादिसाम-
 ग्रीसङ्गावे भावनाप्रकर्षतो निर्मूलमपि क्षयः, निर्मूलक्षयानभ्युप-
 गमे ऽपचयस्याप्यभिद्वेः । यथा हि ग्रीतस्पर्शसंपाद्या रोमहर्षादयः
 ग्रीतप्रतिपक्षस्य च वज्जेर्मन्दतायां मन्दा उपसन्धा उत्कर्षे च
 निरन्वयविनाशिताः, एवमन्यथापि मन्दतासङ्गावे निरन्वयविना- 5
 शोऽवश्यमेष्टव्यः । अथ यथा ज्ञानावरणीयकर्मोदये ज्ञानस्य
 मन्दता भवति तत्प्रकर्षे च ज्ञानस्य न निरन्वयो विनाशः, एवं
 प्रतिपक्षभावोत्कर्षे ऽपि न रागादीनामत्यन्तमुच्छेदो भविष्य-
 तीति । तदयुक्तम् । द्विविधं हि बाध्यं, सहभूतसंभावं सहका-
 रिसंपाद्यसंभावं च । तत्र यत्सहभूतसंभावं, तन्न बाधकोत्कर्षे 10
 कदाचिदपि निरन्वयं विनाशमाविशति । ज्ञानं चात्मनः सह-
 भूतसंभावम् । आत्मा च परिणामिनित्यः । ततो ऽत्यन्तप्रकर्षव-
 त्यपि ज्ञानावरणीयकर्मोदये ज्ञानस्य न निरन्वयो विनाशः ।
 रागादयस्तु लोभादिकर्मविपाकोदयसंपादितसत्ताकाः । ततः
 कर्मणो निर्मूलमपगमे ते ऽपि निर्मूलमपगच्छन्ति । प्रयोग- 15
 स्यात् । ये सहकारिसंपाद्या यदुपधानादपकर्षिणः, ते तदत्य-
 न्तदृष्टौ निरन्वयविनाशधर्माणः, यथा रोमहर्षादयो वज्जिदृष्टौ ।
 भावनोपधानादपकर्षिणस्तु सहकारिकर्मसंपाद्या रागादय इति ।
 अत्र “सहकारिसंपाद्या” इति विशेषणं सहभूतसंभावज्ञानादि-
 व्यवच्छेदार्थम् । यदपि च प्रागुपन्यस्तं प्रमाणं “यदनादिमत्, न 20
 तदिनाशमाविशति” इति, तदप्यप्रमाणं, प्रागभावेन हेतोर्व्य-
 भिचारात् । प्रागभावो ज्ञानादिमानपि विनाशमाविशति,

अथाधस्तिर्यगूर्ध्वं च लोष्ट्वाच्छमिवीचयः ।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तथोर्ध्वगतिरात्मनः ॥ ६ ॥

अधस्तिर्यक् तथोर्ध्वं च जीवानां कर्मजा गतिः ।

ऊर्ध्वमेव स्वभावेन भवति क्षीणकर्मणाम् ॥ ७ ॥

ततोऽप्यूर्ध्वगतिस्रोषां कक्षाणास्तौति चेन्नतिः ।

धर्मास्तिकायस्याभावात् हि हेतुर्गतेः परम् ॥ ८ ॥

धर्मास्तिकायस्य गतिहेतुत्वं पुरापि व्यवस्थापितमेवेति ।
ननु भवतु कर्मणामभावेऽपि पूर्वप्रयोगादिभिर्जीवस्योर्ध्वं
गतिः, तथापि सर्वथा प्ररौरेन्द्रियादिप्राणानामभावान्मोक्षे
जीवस्याजीवत्वप्रसङ्गः । यतो जीवनं प्राणधारणमुच्यते ; तस्मै- 10
आस्ति, तदा जीवस्य जीवनाभावादजीवं स्यात्, अजीवस्य च
मोक्षाभाव इति चेत् । न, अभिप्रायापरिज्ञानात् । प्राणा हि
द्विविधाः, द्रव्यप्राणा भावप्राणाश्च । मोक्षे च द्रव्यप्राणानामेवा-
भावः, न पुनर्भावप्राणानाम् । भावप्राणाश्च मुक्तावस्थायामपि
सन्त्येव । यदुक्तम् ।

15

यस्मात्प्रायिकसम्यक्त्ववीर्यदर्शनज्ञानैः ।

आत्यन्तिकैः स युक्तो निर्दम्भेनापि च सुखेन ॥ ९ ॥

ज्ञानादयस्तु भावप्राणा मुक्तोऽपि जीवति स तैर्हि ।

तस्मान्नजीवलं नित्यं सर्वस्य जीवस्य ॥ ९ ॥

ततश्चानन्तज्ञानानन्तदर्शनानन्तवीर्यान्तसुखलक्षणं जीवनं 20
सिद्धानामपि भवतीत्यर्थः । सुखं च सिद्धानां सर्वसंसारसुख-
विशेषणं परमानन्दरूपं ज्ञातव्यम् । उक्तं च ।

न वि चित्ति मनुस्त्राणं तं सुखं तैव सम्भवेवाहं ।

अं चिद्वाचं सुखं चम्पावाहं उदगवाहं ॥ १ ॥

सुरगणसुखं समगं सम्भूता पिष्टिचं अगमसुखं ।

न वि पावह सुत्तिसुखं एतत्तत्तिं वगाक्मूहिं ॥ २ ॥

चिद्वाचं सुखं राशी सम्भूता पिष्टिचो जह चविज्या ।

सो ऽएतवगमभूतो सम्पागासे न माहज्या ॥ ३ ॥

तथा योगशास्त्रे ऽप्युक्तम् ।

सुरासुरनरेन्द्राणां यत्सुखं भुवनत्रये ।

तत्सुखं न भवेत्तुल्यं ऽपि न मोक्षसुखसंपदः ॥ १ ॥

10 सुखभावजसत्यं चक्षिन्वै प्राप्यतं सुखम् ।

चतुर्वर्गापणीत्वेन तेन मोक्षः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥

अथ चिद्वाचां सुखमयत्वे चयो विप्रतिपद्यन्ते । तथाहि ।

आत्मनो सुक्तौ बुद्ध्याद्यग्रेषुगुणोच्छेदात्कथं सुखमयत्वमिति

वैशेषिकाः १ । अत्यन्तचित्तसन्तानोच्छेदत आत्मन एकासंभवा-

15 दिति योगताः २ । अभोक्तृत्वात्कथमात्मनो सुक्तौ सुखमयत्व-

मिति सांख्याः ३ ॥ अथादौ वैशेषिकाः सग्रेषुगुणै विग्रेषयन्ति ।

ननु मोक्षे विशुद्धज्ञानादिकभावतात्मनो ऽव्युपपन्ना, बुद्ध्यादि-

विग्रेषगुणोच्छेदरूपत्वाच्चोच्यते । तथाहि । प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रति-

पक्षे जीवस्वरूपे परिपाकं प्राप्ते तत्तत्तन्मते नानां जीवविग्रेष-

20 गुणानामत्यनोच्छेदे स्वरूपेणात्मनो ऽव्युपपन्नं मोक्षः । तदुच्छेदे

च प्रमासिद्धं । यथा । नानातामसविग्रेषगुणानां संतानो

ऽत्यनोच्छेदयते, संतानत्वात्, प्रदीपादिसंन्यासतः । न आसत्त-

चिह्नो हेतुः, यत्ने वर्तमानत्वात् । नापि विरुद्धः, सपक्षे प्रदीपादौ
सत्त्वात् । नायनैकान्तिकः, केवलपरमाणादावप्रवृत्तेः । नापि
कौशल्यायापदिष्टः, विपरीतार्थस्थापकयोः प्रत्यक्षानुमानयोर-
वासंभवात् । ननु संतानोच्छेदहेतुर्वक्तव्य इति चेत् । उच्यते ।
निरन्तराशास्त्राभावात्कस्यचित्पुंससत्त्वज्ञानं जायते, तेन च 5
मिथ्याज्ञाननिवृत्तिर्विधीयते, तस्य निवृत्तौ तत्कार्यभूता रागा-
दयो भिवर्तन्ते, तदभावे तत्कार्या मनोवाङ्मायप्रवृत्तिर्यावर्तते,
तद्भावाच्चैव धर्माधर्मयोरनुत्पत्तिः । आरम्भशरीरेन्द्रियकार्य-
योस्तु सुखादिफलोपभोगात्प्रचयः । अनारम्भशरीरादिकार्ययो-
रप्यवस्थितयोस्तत्फलोपभोगादेव प्रचयः । ततश्च सर्वसंतानो- 10
च्छेदाश्लेष इति स्थितम् ॥

अत्र प्रसिद्धिधीयते । यन्नावदुक्तं “संतानत्वात्” इत्यादि,
तदसमीचीनं, यत आत्मनः सर्वथा भिन्नानां बुद्ध्यादिगुणानां
संतानोच्छेदः साध्यते ऽभिन्नानां वा कथंचिदभिन्नानां वा ।
आद्यपक्ष आत्मयाचिह्नो हेतुः, संतानिभ्यो ऽत्यन्तं भिन्नस्य 15
सन्तानस्यासत्कल्पत्वात् । द्वितीयपक्षे तु सर्वथाभिन्नानां तेषा-
मुच्छेदसाधने संतानवत् संतानिनो ऽप्युच्छेदप्रसङ्गः । ततश्च
कस्यासौ मोक्षः । भिन्नाभिन्नपक्षाभ्युपगमे चापचिह्नान्तः । किं
च ॥ विरुद्धसाध्यं हेतुः, कार्यकारणभूतक्षणप्रवाहक्षणसंतानत्वस्य
नित्यानित्यैकान्तयोरसंभवात् । अर्थक्रियाकारित्वस्यात एव प्रति- 20
पादित्यमाणात्त्वात् । साध्यविरुद्धस्य बुद्धान्तः, प्रदीपादिरत्यन्तो-
च्छेदासंभवात्, तेनैवपरमाणूनां भास्वरूपपरित्यागेनात्मकार-

रूपतयावस्थानात् । प्रयोगश्चात्र । पूर्वापरसम्भावपरिचाराङ्गी-
कारस्थितिसङ्घपरिणामवाग्प्रदीपः, सत्त्वात्, पटादिवदिति ।
अत्र बलं वक्तव्यं, तत्त्वभिधास्यते विसरेशानेकान्तप्रचट्टने + किं
च । इन्द्रियजानीं बुद्ध्यादिगुणानामुच्छेदः साध्यमानो ऽव्युत्पाती-
5 न्द्रियाणाम् । तथाद्यप्ये सिद्धसाधनं, अस्माभिरपि तत्र तदुच्छे-
दाभ्युपगमात् । द्वितीयविकल्पे मुक्तौ कस्यचिदपि प्रवृत्त्यनुप्र-
पत्तेः । मोक्षार्थी हि सर्वो ऽपि निरतिशयसुखज्ञानादिप्राप्त्य-
भिधाषेणैव प्रवर्तते, न पुनः शिष्टाशक्तकल्पमपगतसकलसु-
खसंवेदनमात्मानमुपपादयितुं यतते । यदि मोक्षावस्थायामपि
10 पाषाणकल्पो ऽपगतसुखसंवेदनाश्लेशः पुरुषः संपद्यते, तदा
कृतं मोक्षेण, संसार एव गरौयान्, यत्र सान्तरापि सुखश्लेश-
प्रतिपत्तिरप्यस्ति । अतो न वैशेषिकोपकल्पिते मोक्षे कस्य-
चिद्वन्तुमिच्छा । उक्तं च ।

वरं वृन्दावने वासः शृङ्गाक्षैश्च सहोचितम् ।

15 न तु वैशेषिकीं मुक्तिं गौतमो गन्तुमिच्छति ॥ १ ॥

एतेन यदूचुर्मौमांसका अपि

थावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः ।

तावदात्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिर्नावकल्पते ॥ १ ॥

धर्मो धर्मनिमित्तो हि संभवः सुखदुःखयोः ।

20 मूलाभूतौ च तावेव क्षणौ संसारवपनः ॥ २ ॥

तदुच्छेदे च तत्कार्यशरीराद्यनुपपत्त्यात् ।

नात्मनः सुखदुःखे सा इत्यथौ मुक्त उच्यते ॥ २ ॥

ननु तस्यामवस्थायां कौटुगात्मावशिष्यते ।

स्वरूपैकप्रतिष्ठानः परित्यक्तो ऽखिलैर्गुणैः ॥ ४ ॥

जर्मिषङ्गातिगं रूपं तदस्याज्जर्मनीषिणः ।

संसारबन्धनाधीनदुःखक्षेत्राद्यदूषितम् ॥ ५ ॥

(जर्मयः कामक्रोधमदगर्वलोभदम्भाः । न हि वै सग्नरौरस्य 5
प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अग्नरौरं वाव सक्तं प्रियाप्रिये न
सृग्रत इत्यादि), तदप्यपास्तं द्रष्टव्यम् । यतः किं शुभकर्म-
परिपाकप्रभवाणि भवसंभवानि सुखानि सुक्तौ निषिध्यमानानि
सन्त्युत सर्वथा तदभावः । आद्ये सिद्धसाधनम् । द्वितीये
ऽसिद्धः, आत्मनः सुखस्वरूपत्वात् । न च पदार्थानां स्वरूप- 10
मत्यन्तमुच्छिद्यते, अतिप्रसङ्गात् । न च सुखस्वभावत्वमेवासिद्धं,
तत्सङ्गावे प्रमाणसङ्गावात् । तथाहि आत्मा सुखस्वभावः, अत्यन्त-
प्रियबुद्धिविषयत्वात् अनन्यपरतयोपादीयमानत्वाच्च, वैषयिक-
सुखवत् । यथा सुखार्थो मुमुक्षुप्रयत्नः, प्रेक्षापूर्वकारिप्रयत्नत्वात्,
कषीवस्तप्रयत्नवदिति । तच्च सुखं सुक्तौ परमातिशयप्राप्तं, 15
या चास्थानुमानां प्रसिद्धा ; यथा, सुखतारतम्यं कश्चिदिद्विभक्तं,
तरतमशब्दवाच्यत्वात्, परिमाणतारतम्यवत् । तथा ।

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे ऽभिषिष्यते ।

यदा ब्रह्म परं ब्रह्म सर्वं त्यजति बन्धनम् ॥

तदा तच्चित्तमानन्दं सुक्तः स्वात्मनि विन्दति ।

20

इति श्रुतिसङ्गावात् । तथा ।

सुखमात्यन्तिकं यत्तदुद्धिपाद्यमतीन्द्रियम् ।

तं वै मोक्षं विमानोवाहुः प्रापमज्जतात्मभिः ॥ १७ ॥

इति क्षतिवचनाच्च मोक्षस्य सुखमयत्वं प्रतिपत्त्यमिति
स्मितम् ॥

अथ सांख्या भ्रुवते । इह शुद्धचेतन्यस्वरूपो ऽयं पुरुषः;
5 तस्य सुखीकरणे ऽप्यग्रतत्वादकर्ता, साक्षाद्भोक्ता, जज्ञा
प्रकृतिं सक्रियामाश्रितः । अज्ञानतमन्धजतया प्रकृतिस्यमपि
सुखादिफलमात्मनि प्रतिबिम्बितं चेतयमानो मोदते मोद-
मानस्य प्रकृतिं सुखस्वभावां मोहान्मन्यमानः संसारमधिवसति ।
यदा तु ज्ञानमस्याविर्भवति “दुःखहेतुरिहं न ममानया ह
10 संसर्गो युक्तः” इति, तदा विवेकख्यातेर्न तत्संपादितं कर्मफलं
भुङ्क्ते । सापि च “विज्ञातविरूपाहं न मदीयं कर्मफलमनेन
भोक्तव्यम्” इति मत्वा कुष्ठिनी स्त्रीवदूरादवसर्पति । तत
उपस्तार्था प्रकृतौ पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मोक्षः स्वरूपं च
चेतनाशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमाप्रतिदर्शितविषयानन्ता च ।
15 अतश्चदात्मक एव मुक्तात्मा न पुनरागन्धादिस्वभावः, तस्य
प्रकृतिकार्यत्वात्, तस्यास्य जीवनाग्रं नष्टत्वात् ॥

अथ वयं ब्रूमः । अन्तावदुक्तं “संसार्यात्मा अज्ञानतमन्धज-
तया” इत्यादि, तदसुन्दरं, यतः किमज्ञानमेव तम अन्ताज्ञानं च
तममेति । प्रथमपक्षे मुक्तात्मापि सुखादिफलं किं नात्मस्थं
20 मन्येत, ज्ञानस्य बुद्धिधर्मत्वाद्भुङ्क्ते प्रकृत्या समसुपरतत्वात्,
मुक्तात्मनो ऽपि ज्ञानाभावेनाज्ञानतमन्धजत्वाविशेषात् । द्विती-
यपक्षे तु किमिह ज्ञानादव्यक्तमो नाम रागादिकमिति चेत्,

तत्र, तस्यात्मनो ऽप्यन्तर्धानादभूतप्रकृतिधर्मतयात्माच्छादकत्वा-
 नुपपत्तेः । आच्छादकत्वे वा सुक्तात्मनो ऽप्यच्छादनं स्यात्,
 भस्तिग्रेषात् । किं च संवार्थात्मनो ऽकर्तुरपि भोक्तृत्वे ऽप्रीति-
 क्षमापे कृतनाशकृतागमादयो दोषाः प्रसज्यन्ते । किं च ।
 प्रकृतिपुरुषयोः संयोगः केन कृतः । किं प्रकृत्योतात्मना वा । 5
 न तावत्प्रकृत्या, तस्याः सर्वगतत्वान्मुक्तात्मनो ऽपि तत्संयोग-
 प्रसङ्गः । अथात्मना, तर्हि स आत्मा शुद्धचैतन्यस्वरूपः सन्
 किमर्थं प्रकृतिमादत्ते । तत्र को ऽपि हेतुरस्ति न वेति
 वक्तव्यम् । अस्ति चेत्, तर्हि स हेतुः प्रकृतिर्वा स्यादात्मा वा,
 अन्यस्य कस्याप्यनभ्युपगमात् । आक्षेपचे यथा सा प्रकृतिस्त्वस्या- 10
 त्मनः प्रकृतिसंयोगे हेतुः स्यात्, तथा सुक्तात्मनः किं न स्यात्,
 प्रकृतिसंयोगात्पूर्वं शुद्धचैतन्यस्वरूपत्वेनोभयोरप्यविशेषात् निष्वा-
 मकाभावाच्च । द्वितीयपक्षे स आत्मा प्रकृत्यात्मनोः संयोगे
 हेतुत्वं प्रतिपद्यमानः किं स्वयं प्रकृतिसहकृतः सन् हेतुर्भवति
 तद्विपुक्तो वा । आक्षेपे तस्यापि प्रकृतिसंयोगः कथमित्यनवस्था । 15
 द्वितीये पुनः स प्रकृतिरहित आत्मा शुद्धचैतन्यस्वरूपः सन्
 किमर्थं प्रकृत्यात्मनोः संयोगे हेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र को ऽपि
 हेतुर्विशोक्त इति तदेवावर्तत इत्यनवस्था । इति सचेतुकः
 प्रकृत्यात्मन संयोगो गिरस्तः । अथ निर्हेतुकः, तर्हि सुक्तात्मनो
 ऽपि प्रकृतिसंयोगप्रसङ्गः । किं च अथमात्मा प्रकृतिसुपादकानः 20
 पूर्वावस्थां जहात्य वा । आक्षेपे ऽनित्यत्वापत्तिः । द्वितीये तदु-
 पादानमेव दुर्बलम् । न हि वाक्यावकाशमत्यन्तं देवदत्तस्य-

- फलं प्रतिपद्यते । तत्र कथमपि सांख्यमते प्रकृतिसंयोगो घटते
ततश्च संयोगाभावादिसंयोगो ऽपि दुर्घट एव, संयोगपूर्वकत्वादि-
योगश्च ॥ किं च । यदुक्तं “विवेकख्यातेः” इत्यादि, तद्विवेक-
रितरमणीयम् । तत्र केयं ख्यातिर्नाम । प्रकृतिपुरुषयोः स्वेन
5 स्वेन रूपेणावस्थितयोर्भेदेन प्रतिभासनमिति चेत् । सा कस्य,
प्रकृतेः पुरुषस्य वा । न प्रकृतेः, तस्या असंवेद्यपर्वणि स्थितत्वा-
दचेतनत्वादनभ्युपगमाच्च । नाप्यात्मनः, तस्याप्यसंवेद्यपर्वणि
स्थितत्वात् । तथा यदपि “विज्ञातविरूपाहं” इत्याद्युक्तं,
तद्व्यसमीक्षिताभिधानं, प्रकृतेर्जडतयेत्यं विज्ञानानुपपत्तेः । किं
10 च विज्ञातापि प्रकृतिः संसारदशावस्थोच्चे ऽप्यात्मनो भोगाय
स्वभावतो वायुवत्प्रवर्ततां, तत्स्वभावस्य नित्यतया तदापि
सत्त्वात् । न हि प्रवृत्तिस्वभावो वायुर्विरूपतया येन ज्ञातस्तं प्रति
तत्स्वभावादुपरमत इति ; कुतो मोक्षः स्यात् । तदा तदसत्त्वे
वा प्रकृतेर्नित्यैकरूपताहानिः, पूर्वभावत्यागेनोत्तरस्वभावोपा-
15 दानस्य नित्यैकरूपतायां विरोधात्, परिणामिनि नित्य एव
तद्विरोधात् । प्रकृतेः परिणामिनित्यत्वाभ्युपगम आत्मनो
ऽपि तदङ्गीकर्तव्यं, तस्यापि प्राक्तनसुखोपभोक्तृस्वभावपरिहारेण
मोक्षे तद्भोक्तृस्वभावस्वीकारात्, असुक्तादिस्वभावत्यागेन
सुक्तादिस्वभावोपादानाच्च । सिद्धे चास्य परिणामिनित्यत्वे
20 सुखादिपरिणामैरपि परिणामितमस्याभ्युपगम्य, अन्यथा
मोक्षाभावप्रसङ्गः । ततश्च न कथमपि सांख्यपरिकल्पितो मोक्षो
घटत इति प्रयोक्तृस्वरूप एवानन्तसुखादिसरूपो ऽभ्युपगम्यः ॥

अथ सौगताः संगिरन्ते । ननु ज्ञानक्षणप्रवाहव्यतिरेकेण
कस्याप्यात्मनो ऽभावात्कस्य मुक्तौ ज्ञानादिस्वभावः प्रसाध्यते ।
मुक्तिश्चात्मदर्शिनो दूरोत्तरिता । यो हि पश्यत्यात्मानं स्थिरा-
दिरूपं तस्यात्मनि स्वैर्यगुणदर्शननिमित्तत्वेहो ऽवश्यंभावी,
आत्मस्वेहाच्चात्मसुखेषु परिदृश्यन्सुखेषु च दोषांस्तिरस्कृत्य गुणा- 5
नभरोपयति, गुणदर्शी च परिदृश्यन्ममेति सुखसाधनानुपादत्ते ।
ततो यावदात्मदर्शनं तावत्संसार एव । तदुक्तम् ।

यः पश्यत्यात्मानं तत्रास्याहमिति शान्तः स्नेहः ।

स्नेहात्सुखेषु दृष्यति दृष्ट्वा दोषांस्तिरस्कृत्यते ॥ १ ॥

गुणदर्शी परिदृश्यन्ममेति सुखसाधनानुपादत्ते । 10

तेनात्माभिनिवेशो यावत्तावत्स संसारः ॥ २ ॥

आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहेषौ ।

अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः समायान्ति ॥ ३ ॥

ततो मुक्तिमिच्छता पुत्रकलत्रादिकं स्वरूपं वानात्मक-
मनित्यमशुचि दुःखमिति श्रुतमय्या चिन्तामय्या च भावनया 15
भावयितव्यम् । एवं भावयतस्तत्राभिख्यङ्गाभावादभ्यासविशेषा-
द्वैराग्यमुपजायते । ततः सात्त्वचित्तसंतानलक्षणसंसारविनिवृत्ति-
रूपा मुक्तिरुपपद्यते । अथ तद्भावनाभावे ऽपि कायक्लेशलक्षणा-
त्तपसः सकलकर्मप्रक्षयान्मोक्षो भविष्यतीति चेत् । न, कायक्लेशस्य
कर्मफलतया नारकादिकायसंतापवत् तपस्त्रायोगात् । विचित्र- 20
शक्तिकं च कर्म, विचित्रफलदानान्यथानुपपत्तेः । तच्च कथं
कायसंतानमाप्तात्सीयते, अतिप्रसङ्गात् । अथ तपःकर्मशक्तीनां

संकरेण चयकरणश्रीलमिति कृत्वा एकरूपादपि तपसश्चि-
 यप्रतिकस्य कर्मणः चयः । नन्वेवं स्वल्पक्षेत्रेणोपवासादिना-
 यप्रोषस्य कर्मणः चयापत्तिः, प्रतिसांकार्यान्यथानुपपत्तेः ।
 उक्तं च ।

5 कर्मचयाद्धि मोक्षः स च तपसस्तपः कायसंतापः ।

कर्मफलत्वाच्चारकदुःखमिव कथं तपस्तस्यात् ॥ १ ॥

अन्यदपि चैकरूपं तच्चिचयनिमित्तमिह न स्यात् ।

तच्छक्तिसंकरः चयकरीत्यपि वचनमात्रम् ॥ २ ॥

तस्माच्चैरात्म्यभावनाप्रकर्षविशेषाच्चित्तस्य निःक्षेपावस्था मोक्षः ॥

- 10 अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावदुक्तं “ज्ञानक्षणप्रवाह”
 इत्यादि, तद्विचारितविज्ञापितं, ज्ञानक्षणप्रवाहव्यतिरिक्तं मुक्ता-
 कणानुस्यूतसूत्रोपममन्त्रयिनमात्मानमन्तरेण कृतनाशाकृताग-
 मादिदोषप्रसक्तेः स्मरणाद्यनुपपत्तेश्च । यत्पुनरुक्तं “आत्मानं यः
 पश्यति” इत्यादि, तत्सूक्तमेव ; किं त्वज्ञो जनो दुःखानुषक्तं
 15 सुखसाधनं पश्यन्नात्मच्छेदासांसारिकेषु दुःखानुषक्तसुखसाधनेषु
 प्रवर्तते ऽप्यादौ च, सुखात्तुरवत् । हिताहितविवेचकस्वता-
 त्तिकसुखसाधनमङ्गनादिकं परित्यज्यात्मच्छेदादात्यन्तिकसुख-
 साधने मुक्तिमार्गं प्रवर्तते, प्यादौ चतुरात्तुरवत् । यदप्युक्तं
 “मुक्तिमिच्छता” इत्यादि, तदप्यज्ञानविजृम्भितं, सर्वथा-
 20 नित्यानात्मकत्वादिभावनाया निर्विषयत्वेन मिथ्यारूपत्वात्सर्वथा
 नित्यादिभावनावन्मुक्तिहेतुत्वानुपपत्तेः । न हि कालान्तरा-
 वस्थाभेदानुसंधादव्यतिरेकेण भावनाप्युपपद्यते । तत्र यो हि

निगडादिभिर्बद्धः, तस्यैव तन्मुक्तिकारणपरिज्ञानानुष्ठानाभि-
संधिव्यापारे सति मोक्ष इत्येकाधिकरण्ये सत्येव बन्धमोक्ष-
व्यवस्था लोके प्रसिद्धा । इह त्वन्यः क्षणो बद्धो ऽन्यस्य च तन्मु-
क्तिकारणपरिज्ञानमन्यस्य चानुष्ठानाभिसंधेर्व्यापारश्चेति वैयधि-
करण्यात्सर्वमयुक्तम् । किं च । सर्वा बुद्धिमान् बुद्धिपूर्वं प्रवर्तमानः 5
किंचिदिदमतो मम स्यादित्यनुसंधानेन प्रवर्तते । इह च
कस्तथाविधो मार्गाभ्यासे प्रवर्तमानो मोक्षो मम स्यादित्यनु-
संध्यात् । क्षणः संतानो वा । न तावत्क्षणः, तस्यैकक्षणस्यायितया
निर्विकल्पतया चैतावतो व्यापारान् कर्तुमसमर्थत्वात् । नापि
संतानः, तस्य संतानिव्यतिरिक्तस्य सौगतैरभ्युपगमात् । किं च । 10
निरन्वयविनश्यत्वे च संस्काराणां मोक्षार्थः प्रयासो व्यर्थ एव
स्यात्, यतो रागाद्युपरमो हि भवन्मते मोक्ष उपरमस्य
विनाशः, स च निर्हेतुकतयायत्नसिद्धः । ततस्तदर्थो ऽनुष्ठाना-
दिप्रयासो निष्फल एव । किं च । तेन मोक्षार्थानुष्ठानेन प्राक्त-
नस्य रागादिक्षणस्य नाशः क्रियते भाविनो वानुत्पादस्तदुत्पा- 15
दकशक्तेर्वा चयः संतानस्योच्छेदो ऽनुत्पादो वा निराश्रयचित्त-
संतत्युत्पादो वा । तच्चाद्योऽनुपपन्नः, विनाशस्य निर्हेतुकतया
भवन्मते कुतश्चिदुत्पत्तिविरोधात् । द्वितीयो ऽप्यत एवासाधौ-
चान्, उत्पादाभावो चानुत्पादः । सो ऽभावरूपत्वात्कथं कुत-
श्चिदुत्पद्यते, अपसिद्धात्प्रसङ्गात् । तच्छक्तेः चयो ऽनुपपन्नः, 20
तस्मात्सभाव रूपतया निर्हेतुकत्वेन भवन्मते कुतश्चिदुत्पत्ति-
विरोधात् । संतानस्योच्छेदार्थो ऽनुत्पादार्थो वा तत्प्रयास

- इत्यनेन निरस्तं, क्षणोच्छेदानुत्पादवत् । तथोरयभावरूपतया
निर्हेतुकत्वात्कुतो ऽप्युत्पत्तिः, अनुपपत्तेः । किं च । वास्तवस्य
संतानस्यानभ्युपगमात्किं तदुच्छेदादिप्रयासेन । न हि मृतस्य
मारणं कापि दृष्टम् । तन्न संतानोच्छेदलक्षणा मुक्तिर्घटते ।
- 5 अथ निराश्रयरूपचित्तसंतत्युत्पत्तिलक्षणा सा तत्रयासमाधेति
पक्षस्तु व्यायान् । केवलं सा चित्तसंततिः सान्वया निरन्वया
वेति वक्तव्यम् । आद्ये सिद्धसाधनं, तथाभूत एव चित्तसंताने
मोक्षोपपत्तेः । बद्धो हि मुच्यते नाबद्धः । द्वितीयो ऽनुपपन्नः,
निरन्वये हि संताने ऽन्यो बध्यते ऽन्यश्च मुच्यते । तथा च
- 10 बद्धस्य मुख्यार्थं प्रवृत्तिर्न स्यात्, कृतनाशादयस्य दोषाः प्रष्टुमश्या
एव धावन्ति । तथा यदुक्तं “कायक्लेश” इत्यादि, तदप्यसत्यं,
हिंसाविरतिरूपप्रतोपवृंहकस्य कायक्लेशस्य कर्मत्वे ऽपि तप-
स्त्वाविरोधात् । व्रताविरोधी हि कायक्लेशः कर्मनिर्जराहेतु-
त्वात्तपो ऽभिधौयते । न चैवं नारकादिकायक्लेशस्य तपस्त्व-
- 15 प्रसङ्गः, तस्य हिंसाद्यावेशप्रधानतया तपस्त्वविरोधात् । अतः
कथं प्रेक्षावतां तेन समानता साधुकायक्लेशस्यापादयितुं शक्या ।
यदपि शक्तिसंकरपक्षे स्वल्पेनेत्यादि प्रोक्तं, तत्सूक्तमेव, विशिच-
फसदानसमर्थानां कर्मणां शक्तिसंकरे सति जीणमोहान्यसमये
ऽयोगिचरमसमये चाक्लेशतः स्वल्पेनैव शुक्लध्यानेन तपसा
- 20 प्रत्ययाभ्युपगमात्, जीवन्मुक्तेः परममुक्तेस्तान्यथानुपपत्तेः । स तु
तच्छक्तिसंकरो बद्धतरकायक्लेशसाध्य इति युक्तस्तदर्थो ऽनेकोप-
वासादिकायक्लेशाद्यनुष्ठानप्रयासः, तन्मन्तरेण तत्संकरानुपपत्तेः ।

ततः कथंचिदनवच्छिन्नो ज्ञानसंतानो ऽनेकविधतपेनुष्ठाना-
न्मुच्यते । तस्य चानन्तचतुष्टयलाभस्वरूपो मोक्ष इति प्रति-
पत्तयम् ॥

अथात्र दिग्गन्तराः स्वयुक्तीः स्फोरयन्ति । ननु भवतु
यथोक्तलक्षणो मोक्षः ; परं स पुरुषस्यैव घटते न त्वङ्गनायाः । 5
तद्वाहि । न स्त्रियो मोक्षभाजनं भवन्ति, पुरुषेभ्यो हीनत्वात्,
नपुंसकवत् ॥ अत्रोच्यते । स्त्रीणां पुरुषेभ्यो हीनत्वं किं चारि-
त्राद्यभावेन १ विग्रिष्टसामर्थ्यासत्त्वेन २ पुरुषानभिवन्द्यत्वेन ३
स्मारणाद्यकर्तृत्वेन ४ अमहर्द्धिकत्वेन ५ मायादिप्रकर्षवत्त्वेन ६
वा । तत्र न तावदाद्यः पक्षः चोदयमः, यतः किं चारित्रा- 10
भावः सचेलत्वेन १ मन्दसत्त्वतया २ वा । तत्र यद्याद्यपक्षः,
तदा चेलस्यापि चारित्राभावहेतुत्वं किं परिभोगमात्रेण १
परिग्रहरूपतया २ वा । यदि परिभोगमात्रेण, तदा परि-
भोगो ऽपि किं वस्त्रपरित्यागासमर्थत्वेन १ संयमोपकारित्वेन २
वा । तत्र न तावदाद्यः, यतः प्राणेभ्यो ऽपि नापरं प्रियं, 15
प्राणानयेताः परित्यजन्त्यो दृश्यन्ते । वस्त्रस्य का कथा । अथ
संयमोपकारित्वेन, तर्हि किं पुरुषाणामपि संयमोपकारितया
वस्त्रपरिभोगः । अथाबला एता बलादपि पुरुषैरुपभुज्यन्त इति
तद्विना तासां संयमबाधासंभवो न पुनर्नराणामिति न तेषां
तदुपभोग इति चेत्, तर्हि न वस्त्राच्चारित्राभावः, तदुप- 20
कारित्वात्तस्य, आहारादिवत् । नापि परिग्रहरूपतया, यतो
ऽस्य तद्रूपता किं मूर्क्षाहेतुत्वेन १ धारणमात्रेण वा २ अथवा

- स्पर्शमात्रेण ३ जीवसंसक्तिहेतुत्वेन वा ४ । तत्र यद्याद्यः, तर्हि
 शरीरमपि मूर्क्षाया हेतुर्न वा । न तावदहेतुः, तस्यान्तरं
 गतत्वेन दुर्लभतरतया विशेषतस्तद्वेतुत्वात् । अथ मूर्क्षाया हेतु-
 रिति पक्षः, तर्हि वस्त्रवत्तस्यापि किं दुस्त्यजत्वेन १ मुक्त्यङ्ग-
 5 तथा वा २ । न प्रथमत एव परिहारः । यदि दुस्त्यजत्वेनेति
 पक्षः, तदा तदपि किं सर्वपुरुषाणां १ केषांचिदा २ । न
 तावत्सर्वेषां ; दृश्यन्ते हि बहवो वस्त्रप्रवेशादिभिः शरीरमपि
 त्यजन्तः । अथ केषांचित्, तदा वस्त्रमपि केषांचिदुस्त्यज-
 मिति न परिहार्यं शरीरवत् । अथ मुक्त्यङ्गत्वेनेति पक्षः,
 10 तर्हि वस्त्रस्यापि तथाविधशक्तिविकलानां स्वाध्यायाद्युपपृम्भकत्वेन
 शरीरवन्मुक्त्यङ्गत्वात्किमिति परिहारः । अथ धारणमात्रेण ;
 एवं सति शीतकाले प्रतिमापन्नं साधुं दृष्ट्वा केनाप्यविषद्वाप-
 निप्रातमद्य शीतमिति विभाव्यधर्मार्थिना साधुश्चिरमि वस्त्रे
 प्रक्षिप्ते सपरिग्रहता स्यात् । अथ यदि स्पर्शमात्रेण, तदा
 15 भूम्यादिना निरन्तरं स्पर्शसद्भावात्सपरिग्रहत्वेन तीर्थंकरादीना-
 मपि न मोक्षः स्यादिति लाभमिच्छतो भवतो मूलचक्षुः
 संजाता । अथ जीवसंसक्तिहेतुत्वेन, तर्हि शरीरस्यापि जीव-
 संसक्तिहेतुत्वात्परिग्रहहेतुत्वमस्य, कमिमण्डूकाद्युत्पादस्य तत्र
 प्रतिप्राणिप्रतीतत्वात् । अथास्ति, परं यतना तत्र विधीयते,
 तेनाप्यमदोष इति चेत्, तर्हि वस्त्रे ऽप्ययं न्यायः किं काकै-
 20 र्भक्षितः, वस्त्रस्यापि अतज्जैव सावनशाखनादिकरणेन जीव-
 संसक्तिनिर्वाणत्वात् । तच्च वस्त्रसद्भावेन चारिवासंभवः । नापि

मन्दसत्त्वतया, यतः सत्त्वमिह व्रततपोधारणविषयमेषितव्यम् ।
तच्च तास्त्रनस्यं सुदुर्धरशीलवतीषु संभवति । अतो न चारित्र्या-
संभवेन तासां हीनत्वम् । ननु भवत्वविशिष्टं चारित्र्यं स्त्रीणां,
परं परमप्रकर्षप्राप्तं यथाख्याताभिधं तासां न स्यादिति पुद्-
गेभ्यो हीनत्वमिति चेत्, तर्हि चारित्र्यपरमप्रकर्षाभावो ऽपि 5
तस्मां किं कारणाभावेन १ विरोधसंभवेन वा । न तावदाद्यः
पक्षः, अविशिष्टचारित्र्याभ्यासस्यैव तन्निबन्धनत्वात्, तस्य च
स्त्रीष्वनन्तरमेव समर्थितत्वात् । नापि द्वितीयः, यथाख्यात-
चारित्र्यस्यावगृह्यमत्यन्तपरोक्षतया केनचिद्विरोधानिर्णयादिति
चारित्र्याभावेन न स्त्रीणां हीनत्वम् ॥ १ ॥ नापि विशिष्टसाम- 10
र्थ्यासत्त्वेन, यत इदमपि किं सप्तमनरकपृथ्वीगमनायोग्यत्वेन १
वादादिलब्धिरहितत्वेन २ अल्पश्रुतत्वेन वा ३ । न तावदाद्यः
पक्षः, यतस्तदभावः किं यच्चैव जन्मनि तासां मुक्तिगामित्वं
तच्चैवोच्यते सामान्येन वा । यद्याद्यपक्षः, तर्हि पुरुषाणामपि
यच्च जन्मनि मुक्तिगामित्वं तच्च सप्तमपृथ्वीगमनयोग्यत्वं, तत- 15
स्तेषामपि मुक्त्यभावः स्यात् । अथ द्वितीयः, तदाद्यमाश्रयो
भवतः ; यथा सर्वोत्कृष्टपदप्राप्तिः सर्वोत्कृष्टेनाध्यवसायेन प्राप्यते ।
सर्वोत्कृष्टे च द्वे एव पदे सर्वदुःखस्थानं सप्तमी नरकपृथ्वी सर्व-
सुखस्थानं मोक्षश्च । ततो यथा स्त्रीणां सप्तमपृथ्वीगमनमागमे
निषिद्धं तद्गमनयोग्यतयाविधसर्वोत्कृष्टमनोवीर्याभावात्, एवं 20
मोक्षो ऽपि तथाविधशुभमनोवीर्याभावाच्च स्त्रीणां भविष्यति ।
प्रयोगश्चात्र । नास्ति स्त्रीषु मुक्तिकारणं, शुभमनोवीर्यपरम-

प्रकर्षात्, सप्तमपृथ्वीगमनकारणाशुभमनोवीर्यपरमप्रकर्षवत् ।
 तदेतदयुक्तं, व्याप्तेरभावात् । न हि बहिर्याप्तिमात्रेण हेतु-
 र्गमकः स्यात्, किं त्वन्तर्याम्या, अन्यथा तत्पुत्रत्वादेरपि गमक-
 त्वप्रसङ्गः । अन्तर्याप्तिश्च प्रतिबन्धवत्तेनैव सिध्यति, न चात्र प्रति-
 5 बन्धो विद्यते । ततः संदिग्धविषयव्यावृत्तिकमिदं साधनं चरम-
 शरीरिभिर्निश्चिन्तव्यभिचारं च । तेषां हि सप्तमपृथ्वीगमन-
 हेतुमनोवीर्यप्रकर्षाभावे ऽपि मुक्तिहेतुमनोवीर्यप्रकर्षसङ्गावात् ।
 तथा मत्स्यैरपि व्यभिचारः । तेषां हि सप्तमपृथ्वीगमनहेतुमनो-
 वीर्यप्रकर्षसङ्गावे ऽपि न मुक्तिगमनहेतुशुभमनोवीर्यप्रकर्षसङ्गाव-
 10 इति । तथा न हि येषामधोगमनशक्तिः श्लोका तेषामूर्ध्वगतावपि
 शक्तिः श्लोकैव, भुजपरिसर्पादिभिर्यभ्यभिचारात् । तथा हि । भुज-
 परिसर्पा अधो द्वितीयामेव पृथ्वीं गच्छन्ति, न ततो ऽधः, पक्षिण-
 स्तृतीयां यावत्, चतुर्थीं चतुष्पदाः, पञ्चमौसुरगाः । अथ च सर्वे
 ऽप्यूर्ध्वमुत्कर्षतः सहस्रारं यावद्गच्छन्ति, अतो न सप्तमपृथ्वी-
 15 गमनायोग्यत्वेन विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वम् ॥ नापि वादादिलम्बि-
 रहितत्वेन, मूककेवलभिर्भ्यभिचारात् । तथाह्यश्रुतत्वेनेति पक्ष-
 स्त्वनुद्घोष एव, मुक्त्यवाप्त्यानुमितविशिष्टसामर्थ्यैर्माषतुषादिभि-
 रनेकान्तिकत्वात् । तस्य विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वं स्त्रीणां घटते ॥२॥
 नापि पुरुषानभिवन्द्यत्वेन स्त्रीणां हीनत्वं, यतस्तदपि किं
 20 सामान्येन १ गुणाधिकपुरुषापेक्षया २ वा । आद्यो ऽसिद्धः,
 तीर्थकरजनन्यादयो हि शक्यैरपि पूज्यन्ते किमङ्ग शेषपुरुषैः ।
 द्वितीयश्चेत्, तदा गणधरा अपि तीर्थकरैर्नाभिवन्द्यन्त इति

तेषामपि हीनत्वान्नोचो न स्यात् । तथा चतुर्वर्णस्य सङ्गस्य
तीर्थंकरैर्विद्यत्वात्सङ्गान्तर्गतत्वेन संयतीनामपि तीर्थंकरवद्वात्वा-
भ्युपगमात्कथं स्त्रीणां हीनत्वम् ॥ ३ ॥ अथ स्मरणाद्यकर्तृत्वेनेति
पक्षः, तदाचार्याणामेव मुक्तिः स्यान्न शिष्याणां, तेषां स्मरणा-
द्यकर्तृत्वात् ॥ ४ ॥ अथामहर्द्धिकत्वेनेति पक्षः । सो ऽपि न दक्षः, 5
मृतो दरिद्राणामपि केषांचिन्मुक्तिः श्रूयते केषांचिन्महर्द्धि-
काणामपि चक्रवर्त्यादीनां तदभावः ॥ ५ ॥ अथ मायादिप्रकर्ष-
कत्वेनेति । तदपि न युक्तं, नारददुष्टप्रहारिभिर्यभिचारात् ।
तन्न हीनत्वं कथमपि स्त्रीणां जाघटीतीति हीनत्वादित्यसिद्धो
हेतुः ॥ ६ ॥ ततश्चाविभागेन न पुरुषाणामपि निर्वाणं प्रतिपत्त- 10
व्यम् । प्रयोगश्चात्र । अस्ति स्त्रीणां मुक्तिः, अविकलकारणवत्त्वात्,
पुंवत् । तत्कारणानि सम्यग्दर्शनादीनि स्त्रीषु संपूर्णान्युपलभ्यन्ते ।
ततो भवत्येव स्त्रीणां मोक्ष इति स्थितं मोक्षतत्त्वम् ॥ एतेन

ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य कर्तारः परमं पदम् ।

गत्वा गच्छन्ति भूयो ऽपि भवं तीर्थनिकारतः ॥ इति 15

परपरिकल्पितं पराकृतम् ॥

एतानि नव तत्त्वानि यः श्रद्धांते स्थिराशयः ।

सम्यक्ज्ञानयोगेन तस्य चारित्र्ययोग्यता ॥ ५३ ॥

एतान्यनन्तरोदितानि नवसंख्यानानि तत्त्वानि यः स्थिराशयो
न पुनः शङ्कादिनां चलचित्तः श्रद्धांतेन ज्ञानपूर्वकत्वाज्जानीते 20
श्रद्धांते च । अवैपरीत्येन मनुते । एतावता ज्ञानमप्यश्रद्धाधर्मो

मिथ्यादृगेवेति सूचितम् । यथोक्तं श्रीगन्धर्वस्तिना महातर्क-
 “दादशाङ्गमपि अतं विदर्शनस्य मिथ्या” इति । तस्य अङ्क-
 धानस्य सम्यक्ज्ञानयोगेन सम्यग्दर्शनज्ञानसङ्गावेन चारित्र्यस्य
 सर्वसावधान्यापारनिवृत्तिरूपस्य देशसर्वभेदस्य योग्यता भवति ।
 5 अत्र ज्ञानात्म्यस्य प्राधान्येन पूज्यताप्राप्तिपातः । अनेन
 सम्यक्ज्ञानसङ्गाव एव चारित्र्यं भवति नान्यथेत्यावेदितं द्रष्टव्यम् ॥

तथाभव्यत्वपाकेन यस्यैतत्तत्तयं भवेत् ।

सम्यग्ज्ञानक्रियायोगाज्जायते मोक्षभाजनम् ॥ ५४ ॥

जीवा देधा, भव्याभव्यभेदात् । अभव्यानां सम्यक्ज्ञानभावः,
 10 भव्यानामपि भव्यत्वपाकमन्तरेण तदभाव एव, तथाभव्यत्वपाके
 तु तत्सङ्गावः । ततो ऽजायमर्थः । भविष्यति विवक्षितपर्याये-
 णेति भव्यः । तद्भावो भव्यत्वं नाम सिद्धिगमनयोग्यत्वं, जीवा-
 नामनादिपारिणामिको भावः । एवं सामान्यतो भव्यत्वमभि-
 धायाय तदेव प्रतिविशिष्टमभिधातुमाह । तथा तेनानियत-
 15 प्रकारेण भव्यत्वं तथाभव्यत्वम् । अयं भावः । भव्यत्वमेव स्वस्व-
 कालक्षेत्रगुर्वादिद्रव्यलक्षणसमयीभेदेन नानाजीवेषु भिद्यमानं
 सत्तथाभव्यत्वमुच्यते । अन्यथा तु सर्वैः प्रकारैरेकाकाराणां
 योग्यतायां सर्वेषां भव्यजीवानां युगपदेव धर्मप्राप्तादि भवेत् ।
 तथाभव्यत्वस्य यः पाकः फलदानाभिमुख्यं, तेन तथा-
 20 भव्यत्वपाकेन । यस्य कस्यापि सागरोपमकोटाकोव्यभ्यन्तरानीत-
 सर्वकर्मस्थितिकस्य भव्यस्य । एतत्तत्तयं ज्ञानदर्शनचारित्र्यचयं

भवेत् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात्, स भव्यः । सम्यक्संमौचीने
ये ज्ञानक्रिये ज्ञानचारित्र्ये, तयोर्थोगात्संयोगान्मोक्षस्य वियोग-
स्थानन्तज्ञानदर्शनसम्यक्सुखवीर्यपञ्चकात्मकस्य भाजनं स्थानं
जायते । एतेन केवलाभ्यां ज्ञानक्रियाभ्यां न मोक्षः किं त्वभाभ्यां
संयुक्ताभ्यां ताभ्यामिति ज्ञापितं भवति । अत्र ज्ञानयज्ञेन 5
सदी सहस्रत्वेन दर्शनमपि याह्यम् । यदुवाच वाचकमुख्यः
५ “सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्र्याणि मोक्षमार्गः” इति ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणविशेषलक्षणमत्र ग्रन्थकारः स्वयमेव वक्ष्यति ।
तच्च विशेषलक्षणं सामान्यलक्षणाविनाभावि सामान्यलक्षणं च
विशेषलक्षणाविनाभावि, सामान्यविशेषलक्षणयोरन्योन्यापरि- 10
हारेण स्थितत्वात् । तेन प्रमाणलक्षणस्यादौ प्रमाणसामान्य-
लक्षणं सर्वत्र वक्तव्यम् । अतो ऽत्रापि स प्रथमं तदभिधीयते ।
स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणमिति प्रकर्षेण संशयाद्यभावस्वभा-
वेन मीयते परिच्छिद्यते वस्तु येन तत्प्रमाणम् । स्वमात्मा
ज्ञानस्य स्वरूपं परः स्वस्मादन्यो ऽर्थ इति यावत् तौ विशेषेण 15
यथावस्थितस्वरूपेणावस्थति निश्चिनोतीत्येवंशीलं यत्तत्स्वपर-
व्यवसायि ज्ञायते । प्राधान्येन विशेषो गृह्यते ऽनेनेति
ज्ञानम् । अत्र ज्ञानमिति विशेषणमज्ञानरूपस्य व्यवहारमार्गा-
नवतारिणः सन्मात्रगोचरस्य स्वसम्यप्रसिद्धस्य दर्शनस्य सन्नि-
कर्षादेशाच्चेतनस्य नैयायिकादिकल्पितस्य प्रामाण्यपराकरणार्थं 20
ज्ञानस्यापि च प्रत्यक्षरूपस्य शास्त्रीनिर्विकल्पतया प्रामाण्येन
कल्पितस्य संशयविपर्ययागध्यवसायानां च प्रमाणत्वव्यवच्छेदार्थं

व्यवसायीति । पारमार्थिकपदार्थसार्थापक्षापिज्ञानादैतादिवा-
दिमतमपाकर्तुं परेति । नित्यपरोक्षबुद्धिवादिनां मीमांसका-
नामेकात्मसमवायिज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादिनां वैशेषिकयौगा-
नामचेतनज्ञानवादिनां कापिलानां च कदाग्रहनिग्रहाय स्वेति ।

5 समग्रं तु लक्षणवाक्यं परपरिकल्पितस्यार्थापलब्धिहेत्वादेः
प्रमाणत्वलक्षणत्वप्रतिषेधार्थम् । अत्र च स्वस्य ग्रहणयोग्यः परो
ऽर्थः स्वपर इत्यस्यापि समासस्याश्रयणाद्भवहारिजनापेक्षया
यस्य यथा यच्च ज्ञानस्याविवर्तः, तस्य तथा तच्च प्रामाण्य-
मित्यभिहितं भवति । तेन संशयादेरपि धर्मिमात्रापेक्षया

10 न प्रामाण्यव्याहतिः ॥

अथ विशेषलक्षणाभिधित्वस्य प्रथमं तावत्प्रमाणस्य संख्यां
विषयं चाह ।

प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्वे प्रमाणे तथा मते ।

अनन्तधर्मकं वस्तु प्रमाणविषयस्त्विह ॥ ५५ ॥

15 अक्षमिन्द्रियं प्रति गतमिन्द्रियाधीनतया यदुत्पद्यते,
तत्प्रत्यक्षमिति तत्पुरुषः । इदं व्युत्पत्तिनिमित्तमेव ।
प्रवृत्तिनिमित्तं तु स्पष्टत्वम् । तेनामिन्द्रियादिप्रत्यक्षशब्दवाच्यं
सिद्धम् । अक्षो जीवो वाच व्याख्येयः, जीवमाश्रित्यैवेन्द्रिय-
निर्दिष्टममिन्द्रियादिप्रत्यक्षस्योत्पत्तेः । तच्च तत्पुरुषाश्रयणात्प्र-
20 त्यक्षो बोधः । प्रत्यक्षा बुद्धिरित्यादौ स्त्रीपुंसभावो ऽपि सिद्धः,
अवाक्षा परमव्यापारनिरपेक्षं मनोव्यापारेणावाचादर्थपरि-

च्छेदकम् । परोक्षमिति परशब्दसमानार्थेन परस्-शब्देन
 सिद्धम् । अशब्दौ द्वयोरपि तुल्यकचतां लक्षयतः । तेनानु-
 मानादेः परोक्षस्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन प्रवृत्तेर्यत्कैश्चित्प्रत्यक्षं व्येष्ट-
 मभीष्टमेतन्न व्येष्टमिति सूचितम् । द्वयोरपि प्रामाण्यं, प्रति-
 विशेषाभावात् । “पश्य मृगो धावति” इत्यादौ प्रत्यक्षस्यापि 5
 प्रत्यक्षपूर्वकस्य प्रवृत्तेः परोक्षस्य व्येष्टताप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षपूर्वक-
 मेव च परोक्षमुपजायत इति नायं सर्वत्रैकान्तः, अन्यथानुपपन्न-
 तावधारितोच्छ्वासनिःश्वासादिजीवलिङ्गसङ्गावासङ्गावाभ्यां जीव-
 साक्षात्कारिप्रत्यक्षक्षणे ऽपि जीवस्मृतप्रतीतिदर्शनात्, अन्यथा
 लोकव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । तथाशब्दः प्रागुक्तनवतत्त्वाद्यपेक्षया 10
 समुच्चये, वाक्यस्य सावधारणत्वात् । द्वे एव प्रत्यक्षपरोक्ष-
 प्रमाणे मते संमते । यदपि परैकैकं प्रमाणसंख्यान्तरं
 प्रत्यक्षायि, तत्रापि यत्पर्यालोच्यमानमुपमानार्थापत्त्यादिवत्प्र-
 माणतामात्मसाक्षात्करोति, तदनयोरेव प्रत्यक्षपरोक्षयोरन्त-
 र्भाविनीयम् । यत्पुनर्विचार्यमाणं मीमांसकपरिकल्पिताभाव- 15
 वत्प्रामाण्यमेव नास्ति न तेन बहिर्भूतेनान्तर्भूतेन वा
 प्रयोजनम् । अवस्तुतादित्यपकर्षणीयम् । तथाहि । प्रत्यक्षानु-
 मानागमोपमानार्थापत्त्यभावसंभवैतिह्यप्रातिभयुक्तानुपलब्ध्यादीनि ,
 प्रमाणानि यानि परे प्रोक्तुः, तत्रानुमानागमौ परोक्षप्रकारावेव
 विज्ञातव्यौ । उपमानं तु नैयायिकमते । कश्चित्प्रेष्यः प्रमुखा 20
 प्रेषयांश्चक्रे “गवयमानय” इति । स गवयशब्दवाच्यमर्थमजानानः
 कश्चन वनेचरं पुरुषमप्राचीत् “कीदृगवयः” इति । स प्राह

“यादृग्गौस्तादृग्गवयः” इति । ततस्तस्य पुरुषस्याप्तातिदेश-
 वाक्यार्थस्मरणसहकारि गोसदृशगवयपिण्डज्ञानं “अयं स गवय-
 शब्दवाच्यो ऽर्थः” इति प्रतिपत्तिं फलरूपामुत्पादयन्प्रमाण-
 मिति । मीमांसकमते तु येन प्रतिपत्त्या गौरपक्षधो न गवयो
 5 न चातिदेशवाक्यं “गौरिव गवयः” इति श्रुतं, तस्य विकटा-
 टवीं पर्यटतो गवयदर्शने प्रथमे समुत्पन्ने सति यत्परोक्षे गवि
 सादृश्यज्ञानमुन्मज्जति “अनेन सदृशः स गौः” इति “तस्य
 गोरनेन सादृश्यं” इति वा, तदुपमानम् । तस्माद्यत्स्मर्यते
 तस्यात्सादृश्येन विशेषितं प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वित-
 10 मिति वचनादिति । एतच्च परोक्षभेदे प्रत्यभिज्ञायामन्त-
 र्भाव्यम् । अर्थापत्तिरपि

प्रमाणषट्कविज्ञातो यच्चार्यो ऽनन्यथा भवन् ।

अदृष्टं कल्पयेदन्यं सार्थापत्तिरुदाहृता ॥

इत्येवं लक्षणानुमानान्तर्गतैव, अर्थापत्त्युत्पापकस्यार्थस्यान्यथा-
 15 नुपपत्तिनिश्चयेनैवादृष्टार्थपरिकल्पनात्, अन्यथानुपपत्तिनिश्चय-
 स्थानुमानत्वात् । अभावाख्यं तु प्रमाणं प्रमाणपञ्चकाभावः १
 तदन्यज्ञानं २ अत्रा^३त्मा वा ज्ञानविनिर्मुक्तः ३ इति त्रिधाभि-
 धीयते । तत्रापञ्चकासंभव एव प्रसङ्गो वृत्त्या प्रमाणपञ्च-
 काभावस्य तुच्छत्वेनावस्तुत्वात्, अभावज्ञानजनकत्वायोगात् ।
 20 द्वितीयपक्षे तु पर्युदासवृत्त्या यत्तदन्यज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेव,
 प्रत्यक्षेणैव घटादिविविक्तस्य भूतसादेर्यहणात् । कश्चित्तु तदघटं
 भूतत्वमिति प्रत्यभिज्ञानेन; यो ऽग्निमात्रं भवति नासौ

धूमवानिति तर्केण, नाच धूमो नाग्नेरित्यनुमानेन, गृहे गर्गा
 नास्तीत्यागमेन वाभावप्रतीतिः काभावः प्रमाणं प्रवर्तताम् ।
 तृतीयपक्षस्य पुनरसंभव एव । आत्मनो ज्ञानाभावे कथं वस्त्व-
 भाववेदकत्वं, वेदनस्य ज्ञानधर्मत्वात्, अभाववेदकत्वे वा ज्ञान-
 विनिर्मुक्तत्वस्याभावात् । तच्चाभावः प्रमाणान्तरम् । संभवो ऽपि 5
 समुदायेन समुदायिनो ऽवगम इत्येवंलक्षणः संभवति खार्यां
 द्रोण इत्यादिको नानुमानात्पृथक् । तथाहि । खारी द्रोण-
 वती, खारीत्वात्पूर्वापलम्बखारीवत् । ऐतिह्यं त्वनिर्दिष्टप्रवक्तृकं
 प्रवादपारंपर्यम् । एवमूर्च्छुर्दृष्ट्वा यथा “इह वटे यत्रः प्रति-
 वसति” इति । तदप्रमाणं, अनिर्दिष्टवक्तृकत्वेन सांश्रयिकत्वात् । 10
 आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम इति । यदपि प्रतिभमच-
 लिङ्गशब्दव्यापारानपेक्षमकस्मादेव “अद्य मे महीपतिप्रसादो
 भविता” इत्याकारं स्पष्टतया वेदनमुदयते, तदण्यनिन्द्रियनि-
 बन्धनतया मानसमिति-प्रत्यक्षकुचिनिश्चिप्तमेव । यत्पुनः प्रिया-
 प्रियप्राप्तिप्रभृतिफलेन सार्धं गृहीतान्यथानुपपत्तिकात्मनः प्रसा- 15
 दोद्देशादेर्लिङ्गादुदेति, तत्पिपीलिकापटलोत्सर्पणोत्थज्ञानवद-
 स्पष्टमनुमानमेव । एवं युक्त्यनुपलम्भोरादिशब्दादिशिष्टोप-
 लब्धिजनकस्य बोधाबोधरूपविशेषत्यागेन सामान्यतो लिखितं
 साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतमित्युक्तस्य प्रमाणस्यान्येषां
 च केषांचिदप्रमाणान्तरत्वेन परपरिकल्पितानां यथालक्षणं 20
 प्रत्यक्षपरोक्षयोरन्तर्भावो निराकरणं च विधेयम् । तदेवं न
 प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणद्वैविध्यातिशयं शक्योऽपि कर्तुं क्षमः ॥

- अथ तथोर्लक्षणाद्यभिधीयते । स्वपरव्यवसायि ज्ञानं स्पष्टं
 प्रत्यक्षम् । तद्विप्रकारं, सांख्यवहारिकं पारमार्थिकं च । तत्र
 सांख्यवहारिकं बाह्येन्द्रियादिसामग्रीसापेक्षत्वादपारमार्थिकम-
 स्मदादिप्रत्यक्षम् । पारमार्थिकं त्वात्मसंनिधिमात्रापेक्षमवस्थादि-
 5 प्रत्यक्षम् । सांख्यवहारिकं देहा, चक्षुरादीन्द्रियनिमित्तं मनो-
 निमित्तं च । तद्विविधमपि चतुर्धा, अवगहेहावायधारणा-
 भेदात् । तत्र विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्र-
 गोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तरसामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमव-
 ग्रहः । अस्यार्थः । विषयो द्रव्यपर्यायात्मको ऽर्थो, विषयी
 10 चक्षुरादिः, तयोः समीचीनो भ्रान्त्याद्यजनकत्वेनानुकूलो
 निपातो योग्यदेशाद्यवस्थानं, तस्मादनन्तरं समुद्भूतमुत्पन्नं
 यत्सत्तामात्रगोचरं दर्शनं निराकारो बोधस्तस्माज्जातमाद्यं
 सत्तासामान्याद्यवान्तरैर्मनुष्यत्वादिभिर्विशेषैर्विशिष्टस्य वस्तुनो
 यद्ग्रहणं ज्ञानं तदवग्रहः । पुनरवगृहीतविषयसंग्रहानन्तरं तद्वि-
 15 शेषाकाङ्क्षणमीहा । तदनन्तरं तदौचित्यविशेषनिर्णयोऽवायः ।
 अवेतविषयस्मृतिहेतुस्तदनन्तरं धारणा । अत्र च पूर्वस्य
 प्रमाणतोत्तरस्य च फलतेत्येकस्यापि मतिज्ञानस्य चातुर्विध्यं
 कथंचित् प्रमाणफलभेदस्योपपन्नः । तथा यद्यपि क्रमभाविनाम-
 वग्रहादीनां हेतुफलतया व्यवस्थितानां पर्यायार्थाङ्गिदेः, तथा-
 20 येकजीवतादात्म्येन द्रव्यार्थादेशादमीषामैक्यं कथंचिदविरुद्धं,
 अन्यथा हेतुफलभावाभावप्रसङ्गिर्भवेदिति प्रत्येयम् । धारणा-
 स्वरूपा च मतिरविसंवादस्मृतिफलस्य हेतुत्वात्प्रमाणं, स्मृतिरपि

तथाभूतप्रत्यवमर्शस्वभावसंज्ञाफलजनकत्वात् । संज्ञापि • तथा-
भूततर्कस्वभावचिन्ता, फलजनकत्वात् । चिन्ताप्यनुमानलक्षणा,
अभिनिबोधफलजनकत्वात् । सोऽपि ज्ञानादिवृद्धिजनकत्वात् ।
तदुक्तम् । मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ।
अनर्थान्तरमिति कथंचिदेकविषयं प्राक्शब्दयोजनान्मतिज्ञान- 5
मेवम् । शेषमनेकप्रभेदं शब्दयोजनादुपजायमानमविशदं ज्ञानं
श्रुतमिति केचित् । सैद्धान्तिकास्त्वयहेहावायधारणाप्रभेद-
रूपाया मतेर्वाचकाः पर्यायशब्दा मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ता-
भिनिबोध इत्येते शब्दा इति प्रतिपन्नाः । स्मृतिसंज्ञाचिन्ता-
दीनां च कथंचिद्गृहीतयाहित्वेऽप्यविसंवादकत्वादनुमानवत्प्रमाण-
ताभ्युपेया, अन्यथा व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन गृहीतविषयत्वेनानु- 10
मानस्याप्रमाणताप्रसक्तेः । अत्र च यच्छब्दसंयोजनात्प्राक् स्मृत्या-
दिकमविसंवादि व्यवहारनिर्वर्तनक्षमं वर्तते तन्मतिः, शब्द-
संयोजनात्प्रादुर्भूतं तु सर्वं श्रुतमिति विभागः । स्मृतिसंज्ञादीनां
च स्मरणतर्कानुमानरूपाणां परोक्षभेदानामपि यदिह प्रत्यक्षा-
धिकारे भणनं तन्मतिश्रुतविभागज्ञानाय प्रसङ्गेनेति विज्ञेयम् ॥ 15

अथ परोक्षम् । अविशब्दमविसंवादि ज्ञानं परोक्षम् ।
स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतत्त्वस्य च । संस्कार-
प्रबोधसंभूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं वेदनं स्मरणं, यथा
तत्तीर्थकरमिहमिति ॥ १ ॥ अनुभवस्मरणकारणकं संकलनं
प्रत्यभिज्ञानं, तदेवेदं तत्सदृशं तद्विलक्षणं तत्प्रतियोगीत्यादि, 20
यथा स एवायं देवदत्तः, गोसदृशो गवयः, गोविलक्षणो

महिषः, इदमस्माद्दीर्घं ह्रस्वमणीयो महीयो दवीयो वा
दूरादयं तीव्रो वक्त्रिः सुरभीदं चन्दनमित्यादि । अत्रादि-
शब्दास्त एव वक्त्रिरनुमीयते स एवानेनाप्यर्थः कथ्यत इत्यादि
स्मरणसंविधानुमानागमादिजन्यं च संकलनमुदाहार्यम् ॥ ९ ॥

- 5 उपलब्धानुपलम्भसंभवं चिकालकश्चितसाध्यसाधनसंबन्धाद्या-
लम्भनमिदमस्मिन् सत्येव भवतीत्याद्याकारं संवेदनं तर्कः,
यथाग्नौ सत्येव धूमो भवति तदभावे न भवत्येवेति ॥ १० ॥
अनुमानं द्विधा, स्वार्थं परार्थं च । हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणहेतुकं
साध्यविज्ञानं स्वार्थम् । निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ।
10 दृष्टमबाधितमसिद्धं साध्यं ; साध्यविशिष्टः प्रसिद्धो धर्मी पक्षः ।
पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात् । मन्दमतौस्तु
व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानि । दृष्टान्तो
देधा, अन्वयव्यतिरेकभेदात् । साधनसत्तायां यथावश्यं साध्य-
सत्ता प्रदर्श्यते, सोऽन्वयदृष्टान्तः । साध्याभावेन साधनाभावो
15 यत्र कथ्यते, स व्यतिरेकदृष्टान्तः । हेतोरुपसंहार उपनयः ।
प्रतिज्ञायास्तूपसंहारो निगमनम् । एते पञ्चादयः पञ्चावयवाः
कीर्त्यन्त इत्यादि । अचोदाहरणम् । परिणामी शब्दः,
कृतकत्वात् । यः कृतकः स परिणामी दृष्टः, यथा घटः ।
कृतकस्थायम् । तस्मात्परिणामी सन् कृतको दृष्टः । यस्तु
20 न परिणामी स न कृतको दृष्टः, यथा बन्ध्यास्तनन्वयः ।
कृतकस्थायम् । तस्मात्परिणामी शब्द इत्यादि । नन्वत्र
निश्चितान्यथानुपपत्तिरेवैकं हेतोरुल्लक्षणमभ्यधाति किं न

पञ्चधर्मत्वादिकैरूपमिति चेत् । उच्यते । पञ्चधर्मत्वादौ कैरूप्ये
 सत्यपि तत्पुत्रत्वादेर्हेतोर्गमकत्वादर्शनात्, असत्यपि च कैरूप्ये
 हेतोर्गमकत्वदर्शनात् । तथाहि । जलचन्द्राक्षभस्यन्द्रः, कृतिको-
 दयाच्छकटोदयः, पुष्पितैकचूततः पुष्पिताः 'शेषचूताः,
 शशाङ्कोदयात्समुद्रवृद्धिः, सूर्योदयात्पद्माकरबोधः, वृक्षाच्छाया 5
 चेते पञ्चधर्मताविरहेऽपि सर्वजनैरनुमीयन्ते । काष्ठादिकस्तत्र
 धर्मी समस्येवेति चेत् । न, अतिप्रसङ्गात् । एवं हि शब्दस्या-
 नित्यत्वे साधे काककाष्ठादिरपि गमकत्वप्रसक्तेः, श्लोकादे-
 र्धर्मिणस्तत्र कल्पयितुं शक्यत्वात्, अनित्यः शब्दः आवणत्वात्
 मङ्गातायमेवंविधस्वरान्यथानुपपत्तेः, सर्वं नित्यमनित्यं वा 10
 सत्त्वादित्यादिषु सपक्षे सत्त्वस्याभावेऽपि गमकत्वदर्शनाच्चेति॥४॥
 आप्तवचनाज्ज्ञातमर्थज्ञानमागमः । उपचारादाप्तवचनं च, यथा-
 स्त्वच निधिः, सन्ति मेवादयः । अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं
 यो जानीते यथाज्ञानं चाभिधत्ते, स आप्तो जनकतीर्थ-
 करादिः ॥५॥ इत्युक्तं परोक्षम् ।

15

तेन मुख्यसंव्यवहारेण संवादिविशदमतम् ।

ज्ञानमध्यक्षमन्यद्वि परोक्षमिति संग्रह इति ॥१॥

यद्यथैवाविसंवादि प्रमाणं तत्तथा मतम् ।

विसंवाद्यप्रमाणं च तदध्यक्षपरोक्षयोः ॥२॥

तत एकस्यैव ज्ञानस्य यथाविसंवादः, तत्र प्रमाणता, इतरत्र 20
 च तदाभासता, यथा तिमिराद्यनुपप्लुतं ज्ञानं चन्द्रादाववि-
 संवादकत्वात्प्रमाणं, तत्संख्यादौ च तदेव विसंवादकत्वादप्रमाणम् ।

प्रमाणैतरव्यवस्थायाः संवादाविसंवादलक्षणत्वादिति स्थितमेतत्
“प्रत्यक्षं परोक्षं च द्वे एव प्रमाणे” । अत्र च मतिश्रुतावधि-
मनःपर्यायज्ञानानां मध्ये मतिश्रुते परमार्थतः परोक्षं प्रमाणं,
अवधिमनःपर्यायकेवलज्ञानि तु प्रत्यक्षं प्रमाणमिति ॥

- 5 अथोत्तरार्धं व्याख्यायते । “अनन्तधर्मकं वस्तु” इत्यादि ।
इह प्रमाणाधिकारे प्रमाणस्य प्रत्यक्षस्य परोक्षस्य च विषयस्तु
याज्ञं पुनरनन्तधर्मकं वस्तु । अनन्तास्त्रिकालविषयत्वादपरि-
मिता धर्माः स्वभावाः सहभाविनः क्रमभाविनश्च स्वपर्याया
यस्मिंस्तदनन्तधर्ममेव । स्वार्थे कप्रत्यये ऽनन्तधर्मकमनेकान्ता-
10 त्मकमित्यर्थः । अनेके ऽन्ता अंशा धर्मा वात्मा स्वरूपं यस्य,
तदनेकान्तात्मकमिति व्युत्पत्तेः । वस्तु सचेतनाचेतनं सर्वं द्रव्यम् ।
अनन्तधर्मकं वस्तुत्विति पक्षः । प्रमाणविषय इत्यनेन प्रमेय-
त्वादिति केवलव्यतिरेकी हेतुः सूचितः, अन्यथानुपपत्त्येकलक्ष-
णत्वाद्धेतोरन्तर्व्याप्त्यैव साध्यस्य सिद्धत्वात् दृष्टान्तादिभिर्न
15 प्रयोजनम् । यदनन्तधर्मात्मकं न भवति तत्प्रमेयमपि न
भवति, यथा व्योमकुसुममिति केवलो व्यतिरेकः, साध्यर्गदृष्टा-
न्तानां पक्षकुक्षिनिक्षिप्तत्वेनान्वयायोगादिति । अत्र च हेतोर-
सिद्धविसृष्टानैकान्तिकादिदोषाणां सर्वथानवकाश एव, प्रत्यक्षा-
दिना प्रमाणेनानन्तधर्मात्मकस्यैव सकलस्य प्रतीतेः । ननु
20 कथमेकस्मिन् वस्तुन्यनन्तधर्माः प्रतीयन्त इति चेत् । उच्यते ।
प्रमाणप्रमेयरूपस्य सकलस्य क्रमाक्रमभाव्यनन्तधर्माक्रान्तस्यैक-
पक्ष वस्तुनो यथैव स्वपरद्रव्याद्यपेक्षया सर्वत्र सर्वप्रमादृष्टाणां

प्रतीतिर्जायमानास्ति, तथैव वयमेते सौवर्णघटदृष्टान्तिन सवि-
 स्तरं दर्शयामः । विवक्षितो हि घटः स्वद्रव्यचेचकाक्षभावैर्वि-
 द्यते, परद्रव्यचेचकाक्षभावैश्च न विद्यते । तथाहि । घटो यदा
 सत्त्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिधर्मैश्चिन्त्यते, तदा तस्य सत्त्वादयः स्वपर्याया
 एव सन्ति, न तु केचन परपर्यायाः । सर्वस्य वस्तुनः सत्त्वादी- 5
 न्धर्मानधिकृत्य सजातीयत्वाद्विजातीयस्यैवाभावान्न कुतो ऽपि
 व्यावृत्तिः । द्रव्यतस्तु यदा पौद्गलिको घटो विवक्ष्यते, तदा स
 पौद्गलिकद्रव्यत्वेनास्ति, धर्माकाशादिद्रव्यत्वैस्तु नास्ति । अत्र
 पौद्गलिकत्वं स्वपर्यायः । धर्मादिभ्यो ऽनन्तेभ्यो व्यावृत्तत्वेन
 परपर्याया अनन्ताः, जीवद्रव्याणामनन्तत्वात् । पौद्गलिको 10
 ऽपि स घटः पार्थिवत्वेनास्ति न पुनराषादित्वैः । अत्र पार्थि-
 वत्वं स्वपर्यायः, आषादिद्रव्येभ्यस्तु बज्रभ्यो व्यावृत्तिः, ततः
 परपर्याया अनन्ताः । एवमग्रे ऽपि स्वपरपर्यायव्यक्तिर्वेदितव्या ।
 पार्थिवो ऽपि स धातुरूपतयास्ति न पुनर्मृत्वादिभिः । धातु-
 रूपो ऽपि स सौवर्णत्वेनास्ति न पुनराजतत्वादिभिः । सौवर्णो 15
 ऽपि स घटितसुवर्णात्मकत्वेनास्ति न त्वघटितसुवर्णात्मकत्वादिना ।
 घटितसुवर्णात्मापि देवदत्तघटितत्वेनास्ति न तु यज्ञदत्तादि-
 घटितत्वादिना । घटितो ऽपि पृथुबुध्राद्याकारेणास्ति न .
 पुनर्मुकुटादित्वेन । पृथुबुध्रोदराद्याकारेणास्ति नावृत्ताकारेण ।
 वृत्ताकारेणास्ति न पुनरन्यघटाद्याकारेण । स्नाकारो ऽपि 20
 स्वदलिकैरस्ति न तु परदलिकैः । एवमनया दिशा परेणापि
 स येन येन पर्यायेण विवक्ष्यते स तस्य स्वपर्यायः, तदन्ये तु

- परपर्यायाः । तदेवं द्रव्यतः श्लोकाः स्तुपर्यायाः, परपर्यायास्तु
 व्यावृत्तिरूपा अनन्ता, अनन्तेभ्यो द्रव्येभ्यो व्यावृत्तित्वात् ॥ चेन्नतस्त
 स चिलोकीवर्तित्वेन विवक्षितो न कुतो ऽपि व्यावर्तते । ततः
 स्तुपर्यायो ऽस्ति न परपर्यायः । चिलोकीवर्त्यपि स तिर्यग्-
 5 श्लोकवर्तित्वेनास्ति न पुनरूर्ध्वाधोश्लोकवर्तित्वेन । तिर्यग्श्लोकव-
 र्त्यपि स जम्बूद्वीपवर्तित्वेनास्ति न पुनरपरद्वीपादिवर्तितया ।
 सो ऽपि भरतवर्तित्वेनास्ति न पुनर्विदेहवर्तित्वादिना । भरते
 ऽपि स पाटलिपुत्रवर्तित्वेनास्ति न पुनरन्यस्थानीयत्वेन । पाट-
 लिपुत्रे ऽपि देवदत्तगृहवर्तित्वेनास्ति न पुनरपरथा । गृहे ऽपि
 10 गृहेकदेशस्थतयास्ति न पुनरन्यदेशादितया । गृहेकदेशे ऽपि
 ग्रथेष्वाकाशप्रदेशेऽस्ति तत्स्थिततयास्ति न पुनरन्यप्रदेशस्थतया ।
 एवं यथासंभवमपरप्रकारेषापि वाच्यम् । तदेवं चेन्नतः स्तुपर्यायाः
 श्लोकाः परपर्यायास्तुसंख्येयाः, श्लोकस्यासंख्येयप्रदेशत्वेन । अथवा
 मनुष्यश्लोकस्थितस्तु घटस्तु तदपरस्थानस्थितद्रव्येभ्यो ऽनन्तेभ्यो
 15 व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परपर्यायाः । एवं देवदत्तगृहादिवर्तिनो
 ऽपि । ततः परपर्याया अनन्ताः ॥ कास्तस्तु नित्यतया स द्रव्येणा-
 वर्तत वर्तते वर्तिष्यते ततो न कुतोऽपि व्यावर्तते । स चैदंयुगी-
 नत्वेन विवर्त्यमाणस्तद्रूपत्वेनास्ति न त्वतीतानागतादियुगवर्तित्वेन ।
 अस्मिन् युगे ऽपि स ऐषमस्यवर्षतयास्ति न पुनरतीतादिवर्षत्वा-
 दिना । ऐषमस्यो ऽपि स वाचनिकतयास्ति न पुनरन्यतुनिष्पन्न-
 20 तया । तथापि नवत्वेन विद्यते न पुनः पुराणत्वेन । तथाप्यद्यत-
 नत्वेनास्ति न पुनरनद्यतनत्वेन । तथापि वर्तमानक्षणतयास्ति न

पुनरन्यत्रणतया । एवं काष्ठतो ऽसंख्येयाः स्वपर्याया एकस्य द्रव्यस्य,
 असंख्यकास्त्यक्तिकत्वात् । अनन्तकास्त्यवर्तित्वविवक्षायां तु ते
 ऽनन्ता अपि वाच्याः । परपर्यायास्तु विवक्षितकास्तादन्यकास्त्यवर्ति-
 द्रव्येभ्यो अनन्तेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ता एव ॥ भावतः पुनः । स
 पीतवर्णमास्ति न पुनर्नीलादिवर्णैः । पीतो ऽपि सो ऽपरपीत- 5
 द्रव्यापेक्षयैकगुणपीतः । स एव च तदपरापेक्षया द्विगुणपीतः ।
 स एव च तदन्यापेक्षया त्रिगुणपीतः । एवं तावद्वक्तव्यं याव-
 त्कस्यापि पीतद्रव्यस्यापेक्षयानन्तगुणपीतः । तथा स एवापरा-
 पेक्षयैकगुणहीनः, तदन्यापेक्षया द्विगुणहीन इत्यादि तावद्वक्तव्यं
 यावत्कस्याप्यपेक्षयानन्तगुणहीनपीतत्वे ऽपि स भवति । तदेवं 10
 पीतत्वेनानन्ताः स्वपर्याया स्तम्भाः । पीतवर्णवत्तरतमयोगेनानन्त-
 भेदेभ्यो नीलादिवर्णैर्भ्यो व्यावृत्तिरूपाः परपर्याया अय-
 नन्ताः । एवं रसतो ऽपि क्षमधुरादिरसापेक्षया पीतत्ववत्स्व-
 पर्याया अनन्ता ज्ञातव्याः, नीलादित्ववत् चारादिपररसापेक्षया
 परपर्याया अयनन्ता अचेतव्याः । एवं सुरभिगन्धेनापि स्वपर- 15
 पर्याया अनन्ता अवसातव्याः । एवं गुदलघुमृदुखरश्रीतोष्ण-
 स्निग्धरूचस्पर्शाष्टकापेक्षयापि तरतमयोगेन प्रत्येकमनन्ताः
 स्वपरपर्याया अवगन्तव्याः, यत एकस्मिन्नयनन्तदेशके स्तम्भे
 ऽष्टावपि स्पर्शाः प्राप्यन्त इति सिद्धान्ते प्रोचानम् । तेनाद्यापि
 कलशे ऽष्टानामभिधानम् । अथवा सुवर्णद्रव्ये ऽयनन्तकाक्षेण 20
 पञ्चापि वर्णा दावंपि गन्धौ घडपि रसा अष्टावपि स्पर्शाश्च
 सर्वे ऽपि तरतमयोगेनानन्तग्रा भवन्ति । तत्तदपरापरवर्णादिभ्यो

- व्यावृत्तिश्च भवति । तदपेक्षयापि स्वपरधर्मा अनन्ता अव-
 बोधव्याः । शब्दतश्च घटस्य नानादेशापेक्षया घटाद्यनेकशब्द-
 वाच्यत्वेनानेके स्वधर्मा घटादितत्तच्छब्दानभिधेयेभ्यो ऽपर-
 द्रव्येभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परधर्माः । अथवा तस्य घटस्य ये
 5 ये स्वपरधर्मा उक्ता वक्ष्यन्ते च तेषां सर्वेषां वाचका यावन्तो
 ध्वनयस्तावन्तः । संख्यातश्च घटस्य तत्तदपरापरद्रव्यापेक्षया
 प्रथमत्वं द्वितीयत्वं तृतीयत्वं यावदनन्ततमत्वं स्यादित्यनन्ताः
 स्वधर्माः, तत्संख्यानभिधेयेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परधर्माः ।
 अथवा परिमाणसंख्या पञ्चादिसंख्या वा यावती तत्र घटे वर्तते,
 10 सा स्वधर्मः, तत्संख्यारहितेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परपर्यायाः ।
 अनन्तकालेन तस्य घटस्य सर्वद्रव्यैः समं संयोगविभागभावेना-
 नन्ताः स्वधर्माः, संयोगवियोगाविषयीकृतेभ्यो व्यावृत्तस्यानन्ताः
 परधर्माश्च । परिमाणतश्च तत्तद्रव्यापेक्षया तस्याणुत्वं महत्त्वं
 ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं चानन्तभेदं स्यादित्यनन्ताः स्वधर्माः । ये सर्व-
 15 द्रव्येभ्यो व्यावृत्त्या तस्य परपर्यायाः संभवन्ति ते सर्वे पृथक्कृतो
 ज्ञातव्याः । दिग्देशतः परत्वापरत्वाभ्यां तस्य घटस्यान्यान्यान-
 न्द्रव्यापेक्षयासन्नतासन्नतरतासन्नतमतादूरतादूरतरतादूरतमता
 एकद्वयसंख्यपर्यन्तयोजनैरासन्नता दूरता च भवतीति स्वपर्याया
 अनन्ताः । अथवापरवस्त्वपेक्षया स पूर्वस्यां तदन्यापेक्षया
 20 पश्चिमायां स इत्येवं दिशो विदिशश्चाश्रित्य दूरासन्नादितया-
 संख्याः स्वपर्यायाः । कालतश्च परत्वापरत्वाभ्यां सर्वद्रव्येभ्यः
 क्षणकवर्षघटीदिनमासवर्षयुगादिभिर्घटस्य पूर्वत्वेन परत्वेन चान-

न्तभेदेनानन्ताः स्वधर्माः । ज्ञानतो ऽपि घटस्य ग्राहकैः सर्व-
 जीवानामनन्तैर्मत्यादिज्ञानैर्विभङ्गाद्यज्ञानैश्च स्पष्टास्पष्टस्वभाव-
 भेदेन ग्रहणाद्वाङ्मस्याप्यवश्यं स्वभावभेदः संभवौ, अन्यथा
 तद्वाङ्मकाणामपि स्वभावभेदो न स्यात्तथा च तेषामैव
 भवेत् । ग्राह्यस्य स्वभावभेदे च ये स्वभावाः, ते स्वधर्माः । 5
 सर्वजीवानामपेक्षयात्पबुडवडतराद्यनन्तभेदभिन्नसुखदुःखहानो-
 पादानोपेक्षागोचरेष्वापुण्यापुण्यकर्मबन्धचित्तादिसंस्कारक्रोधा-
 भिमानमायालोभरागद्वेषमोहान्म्युपाधिद्रव्यत्वस्रुठनपतनादिवेगा-
 दीनां कारणत्वेन सुखादीनामकारणत्वेन वा घटस्थानन्तधर्म-
 त्वम् । स्नेहगुरुत्वे तु पुरापि स्वर्गभेदत्वेन प्रोचाने । कर्मतत्त्वोत्त्वे- 10
 पणावचेपणाकुञ्चनप्रसारणभ्रमणस्थन्दनरेचनपूरणचक्षणकम्पनान्य-
 स्थानप्रापणजलाहरणजलादिधारणादिक्रियाणां तत्तत्कालभेदेन
 तरतमयोगेन वानन्तानां हेतुत्वेन घटस्थानन्ताः क्रियारूपाः
 स्वधर्माः, तासां क्रियाणामहेतुभ्यो ऽन्येभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः
 परधर्माश्च । सामान्यतः पुनः प्रागुक्तनीत्यातीतादिकालेषु ये ये 15
 विश्ववस्तूनामनन्ताः स्वपरपर्याया भवन्ति तेऽप्येकद्वित्र्याद्य-
 नन्तपर्थनधर्मेः सदृशस्य घटस्थानन्तभेदसादृश्यभावेनानन्ताः
 स्वधर्माः । विशेषतस्तु घटो ऽनन्तद्रव्येष्वपरापरापेक्षयैकेन दाभ्यां
 त्रिभिर्वा यावदनन्तैर्वा धर्मेर्विलक्षण इत्यनन्तप्रकारवैलक्षण्यहेतुका
 अनन्ताः स्वधर्माः, अनन्तद्रव्यापेक्षया च घटस्य स्थूलताक्षुद्रता- 20
 समताविषमतासूक्ष्मताबादरतातीव्रताचाकषिक्कतासौम्यतापृथुता-
 संकीर्णतानीचतोच्चताविशालमुखतादयः प्रत्येकमनन्तविधाः स्युः ।

- ततः सूक्ष्मादिद्वारेणाप्यनन्ता धर्माः । संबन्धतत्त्वजन्यकालेवा-
 नन्तैः परैर्वस्तुभिः समं प्रस्तुतघटस्याधाराधेयभावो ऽनन्तविधो
 भवति । ततस्तदपेक्षयाप्यनन्ताः स्वधर्माः । एवं स्वस्वामित्वजन्य-
 जनकत्वनिमित्तनैमित्तिकत्वषोढाकारकत्वप्रकाशप्रकाशकत्वभो-
 5 व्यभोजकत्ववाह्यवाहकत्वाश्रयाश्रयिभावबन्धवधकत्वविरोध्यविरो-
 धकत्वश्रेयश्चापकत्वादिसंख्यातीतसंबन्धैरपि प्रत्येकमनन्ता धर्मा
 ज्ञातव्याः । तथा ये ऽत्र घटस्य स्वपरपर्याया अनन्ता ऊचिरे,
 तेषामुत्पादा विनशाः स्थितयश्च पुनःपुनर्भवनेनानन्तकाले-
 नानन्ता अभूवन् भवन्ति भविष्यन्ति च । तदपेक्षयाप्यनन्ता
 10 धर्माः । एवं पीतवर्णादारभ्य भावतो ऽनन्ता धर्माः । तथा द्रव्य-
 चेष्टादिप्रकारैर्ये ये स्वधर्माः परधर्माश्चात्रचचिरे, तैश्चभयैरपि
 युगपदादिष्टो घटो ऽवक्तव्यः स्यात् । यतः को ऽपि स शब्दो न
 विद्यते येन घटस्य स्वधर्माः परधर्मास्तोच्यमाना द्वये ऽपि युग-
 पदुक्ता भवन्ति । शब्देनाभिधीयमानानां क्रमेणैव प्रतीतेः संके-
 15 तितो ऽपि शब्दः क्रमेणैव स्वपरधर्मान् प्रत्याचयति । न तु युग-
 पच्छब्दज्ञानसौ सदिति शब्दज्ञानसोः संकेतितसच्छब्दवत् । ततः
 प्रतिद्रव्यचेष्टादिप्रकारं घटस्यावक्तव्यतापि स्वधर्मः स्वान्तस्य चान-
 न्तेभ्यो वक्तव्येभ्यो धर्मेभ्यो ऽन्यद्रव्येभ्यश्च व्यावृत्तत्वेनानन्ता अवक्तव्याः
 परधर्मा अपि भवन्ति । तदेवमनन्तधर्मात्मकत्वं यथा घटे दर्शितं,
 20 तथा सर्वस्मिन्नप्यात्मादिके वस्तुनि भावनीयम् । तथाप्यात्मनि
 तावच्चैतत्त्वं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं प्रमादृत्वं प्रमेयत्वममूर्तत्वमसंख्यातप्रदेश्यत्वं
 निश्चिन्ताहप्रदेश्यता लोकप्रमाद्यप्रदेश्यत्वं जीवत्वमभयत्वं भयत्वं

परिणामितं स्रग्भरौरयापितमित्यादयः सहभाविनो धर्मा
 हर्षविषादौ सुखदुःखे मत्यादिज्ञानचक्षुर्दर्शनादिदर्शनोपयोगौ
 देवनारकतिथ्यग्रत्नानि शरीरादितया परिणमितसर्वपुङ्गवत्व-
 मनाद्यनन्तत्वं सर्वजीवैः सह सर्वसंबन्धवत्त्वं संचारित्वं क्रोधाद्य-
 संख्याधवसायवत्त्वं हास्यादिषट्कं स्त्रीपुंनपुंसकत्वमूर्खत्वान्धत्वादी- 5
 नीत्यादयः क्रमभाविनो धर्माः, मुक्तात्मनि तु सिद्धत्वं साद्य-
 नन्तत्वं ज्ञानदर्शनसम्यक्सुखवीर्याप्यनन्तद्रव्यचेचकासर्वपर्याय-
 ज्ञातत्वं दर्शित्वान्यशरीरत्वमजरामरत्वमरूपरसगन्धस्पर्शशब्दत्वानि
 निश्चलत्वं गौरुक्लमचयत्वमव्याबाधत्वं प्राक्संसारावस्थानुभूत-
 स्तस्त्रजीवधर्मास्तेत्यादयः, धर्माधर्माकाशकालेष्वसंख्यानन्तप्रदेशत्वं 10
 सर्वजीवपुङ्गवानां गतिस्थित्यवगाहवर्तनोपपादकत्वं तत्तदवच्छे-
 दकावच्छेद्यत्वमवस्थितत्वमनाद्यनन्तत्वमरूपित्वमसुखघुतैकस्त्वन्त-
 मत्यादिज्ञानविषयत्वं सत्त्वं द्रव्यत्वमित्यादयः, पौद्गलिकद्रव्येषु
 घटदृष्टान्तोक्तरीत्या स्वपरपर्यायाः शब्देषु सोदात्तानुदात्त-
 स्वरितविटतसंहृतघोषवदघोषतात्प्राप्तमहाप्राणताभिलाष्यान- 15
 भिलाष्यार्थवाचकावाचकताचेचकासादिभेदेहेतुकतत्तदनन्तार्थ-
 प्रत्यायनश्रवणादयः, आत्मादिषु च सर्वेषु नित्यानित्यसामान्य-
 विशेषसदृशदभिलाष्यानभिलाष्यलात्मकता परेभ्यश्च वस्तुभ्यो
 व्यावृत्तिधर्माश्चावसेयाः । आह । चे स्वपर्यायास्तौ तस्य संब-
 न्धिनी भवन्तु, चे तु परपर्यायास्तौ विभिन्नवस्त्वामयत्वात्कथं 20
 तस्य संबन्धिनी अपदिशन्ते । उच्यते । इह द्विधा संबन्धो
 ऽस्तित्वेन वास्तित्वेन च । तत्र स्वपर्यायैरस्तित्वेन संबन्धः, यथा

घटस्य रूपादिभिः ; परपर्यायैस्तु नास्तित्वेन संबन्धस्यैषां तथा-
 संभवात्, यथा घटावस्थायां मृद्रूपतापर्यायेण । यत एव च ते
 तस्य न सन्तीति नास्तित्वसंबन्धेन संबद्धाः, अत एव च ते पर-
 पर्याया इति व्यपदिश्यन्ते । ननु ये यच्च न विद्यन्ते ते कथं
 5 तस्येति व्यपदिश्यन्ते । न खलु । धनं दरिद्रस्य न विद्यत इति
 तत्तस्य संबन्धि व्यपदेशुं न शक्यम् । मा प्रापलोकव्यवहारातिक्रमः ।
 तदेतन्महामोहमूढमनस्कतासूचकं, यतो यदि नास्तित्वसंबन्ध-
 मधिहृत्य तस्येति न व्यपदिश्यन्ते, तर्हि सामान्यतस्ते परवस्तु-
 ध्वपि न सन्तीति प्राप्तम् । तथा च ते स्वरूपेणापि न भवेयुर्न
 10 चैतद्दृष्टमिष्टं वा । तस्मादवश्यं तेनास्तित्वसंबन्धमधिहृत्य तस्येति
 व्यपदेश्याः । धनमपि च नास्तित्वसंबन्धमधिहृत्य दरिद्रस्येति
 व्यपदिश्यत एव । तथा च लोके वक्तारो भवन्ति “धनमस्य
 दरिद्रस्य न विद्यते” इति । यदपि चोक्तं “तत्तस्येति व्यपदेशुं
 न शक्यं” इति, तथापि तदस्तित्वेन तस्येति व्यपदेशुं न शक्यं,
 15 न पुनर्नास्तित्वेनापि । ततो न कश्चिन्नोक्तव्यवहारातिक्रमः ।
 ननु नास्तित्वमभावो ऽभावस्य तुच्छरूपस्येन च सह कथं
 संबन्धः, तुच्छस्य सकलशक्तिविकलतया संबन्धशक्तेरप्यभावात् ।
 अन्यच्च । यदि परपर्यायाणां तच्च नास्तित्वं, तर्हि नास्तित्वेन
 सह संबन्धो भवतु, परपर्यायैस्तु सह कथं संबन्धः । न खलु
 20 घटः पटाभावेन संबद्धः पटेनापि सह संबन्धो भवितुमर्हति,
 तथाप्रतीतेरभावात् । तदेतदसमीचीनं, सम्यक्त्वस्तुत्वापरिज्ञानात् ।
 तथाहि । नास्तित्वं नाम तेन तेन रूपेणाभवनमिष्यते तेन तेन

रूपेणाभवनं च वस्तुनो धर्मः । ततो नैकान्तेन तुच्छरूपमिति
न तेन सह संबन्धाभावः । तेन तेन रूपेणाभवनं च तं तं
पर्यायमपेक्ष्यैव भवति नान्यथा । तथाहि । यो यः पटादि-
गतः पर्यायः, तेन तेन रूपेण मया न भवितव्यमिति सामा-
न्याद्घटस्य तं पर्यायमपेक्षत इति सुप्रतीतमेतत् । ततस्तेन तेन 5
पर्यायेणाभवनस्य तं तं पर्यायमपेक्ष्य संभवात्ते ऽपि परपर्याया-
स्तस्योपयोगिन इति तस्येति व्यपदिश्यन्ते । एवंरूपायां च विव-
क्षायां पटो ऽपि घटस्य संबन्धी भवत्येव, पटमपेक्ष्य घटे
पटरूपेणाभवनस्य भावात् । तथा च लौकिका अपि घटपटा-
दीन् परस्परमितरेतराभावमधिकृत्य संबद्धान्वयवहरन्तीत्यविगी- 10
तमेतत् । इतश्च ते पर्यायास्तस्येति व्यपदिश्यन्ते, स्वपर्यायविश्ले-
षणत्वेन तेषामुपयोगात् । इह ये यस्य स्वपर्यायविश्लेषकत्वे-
नोपयुज्यन्ते, ते तस्य पर्यायाः, यथा घटस्य रूपादयः पर्यायाः
परस्परविश्लेषकाः । उपयुज्यन्ते च घटस्य पर्यायाणां विश्लेषक-
तथा पटादिपर्यायाः, तानन्तरेण तेषां स्वपर्यायव्यपदेशाभा- 15
वात् । तथाहि । यदि ते परपर्याया न भवेयुः, तर्हि घटस्य
स्वपर्यायाः स्वपर्याया इत्येवं न व्यपदिश्येरन्, परापेक्षया स्वव्यप-
देशस्य सङ्गावात् । ततः स्वपर्यायव्यपदेशकारणतया ते ऽपि पर-
पर्यायास्तस्योपयोगिन इति तस्येति व्यपदिश्यन्ते । अपि च ।
सर्वं वस्तु प्रतिनियतस्वभावं, सा च प्रतिनियतस्वभावता प्रति- 20
योग्यभावात्मकतोपनिबन्धना । ततो यावन्न प्रतियोगिविज्ञानं
भवति, तावन्नाधिकृतं वस्तु तदभावात्मकं तत्त्वतो ज्ञातुं शक्यते ।

तथा च सति पटादिपर्यायाणामपि घटप्रतियोगित्वात्तदपरिज्ञाने
 घटो न याथाक्येनावगन्तुं शक्यत इति पटादिपर्याया अपि
 घटस्य पर्यायाः । तथा चात्र प्रयोगः । यदनुपलब्धौ यस्यानुप-
 लब्धिः स तस्य संबन्धी, यथा घटस्य रूपादयः । पटादिपर्या-
 5 यानुपलब्धौ च घटस्य न याथाक्येनोपलब्धिरिति ते तस्य
 संबन्धिनः । न चायमसिद्धो हेतुः, पटादिपर्यायरूपप्रतियोग्य-
 परिज्ञाने तदभावात्मकस्य घटस्य तत्त्वतो ज्ञातत्वायोगादिति ।
 आह च भाव्यकृत् ।

जेसु अनाएसु तन्नो न नञ्जए नञ्जए य नाएसु ।

10 किं तस्स ते न धम्मा षडस्स क्खारधम्मा व्य ॥

तस्मात्पटादिपर्याया अपि घटस्य संबन्धिन इति । पर-
 पर्यायाश्च स्वपर्यायेभ्यो ऽनन्तगुणाः । उभये तु स्वपरपर्यायाः
 सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणाः । न चैतदनार्थं यत उक्तमाचाराज्जे ।
 जे एगं जाणइ, से सव्वं जाणइ ; जे सव्वं जाणइ, से एगं
 15 जाणइ । अस्यायमर्थः । य एकं वस्तुपलभते सर्वपर्यायैः, स
 नियमात्सर्वमुपलभते, सर्वोपलब्धिमन्तरेण विवक्षितसैकस्य स्वप-
 रपर्यायभेदभिन्नतया सर्वात्मनावगन्तुमशक्यत्वात् । यस्य सर्वं
 सर्वात्मना साक्षादुपलभते स एकं स्वपरपर्यायभेदभिन्नं
 जानाति । अन्यत्राप्युक्तम् ।

20 एको भावः सर्वथा येन दृष्टः

सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।

सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टाः

एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥ १ ॥

ततः सिद्धं प्रमेयत्वादनन्तधर्मात्मकत्वं सकलस्य वस्तुन इति ॥

अथ सूत्रकार एव प्रत्यक्षपरोक्षयोर्लक्षणं लक्षयति ।

अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमीदृशम् ।

प्रत्यक्षमितरञ्ज्ञेयं परोक्षं ग्रहणेक्षया ॥ ५६ ॥

5

तच्च प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशः । अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमिति लक्षणनिर्देशः । परोक्षो ऽवगोचरातीतः, ततो ऽन्यो ऽपरोक्षसङ्गावस्तत्ता तथापरोक्षतया साक्षात्कारितया, न पुनरस्यष्टसंदिग्धादितया, अर्थस्य आन्तरस्यात्मस्वरूपस्य बाह्यस्य च घटकटपटशकटकुटादेर्वस्तुनो ग्राहकं व्यवसायात्मकतया साक्षा- 10 त्परिच्छेदकं ज्ञानम् । ईदृशं विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वादीदृशमेव प्रत्यक्षं न त्वन्यादृशम् । अपरोक्षतयेत्यनेन परोक्षलक्षणसंकीर्णता-मध्यक्षस्य परिहरति । एतेन परिकल्पितानां कल्पनापोढत्वादीनां प्रत्यक्षलक्षणानां निरासः कृतो द्रष्टव्यः । ज्ञानवादिनो ऽवादिषुः । अहो, आर्हतार्थस्यात्मस्वरूपस्य यद्ग्राहकं तत्प्रत्यक्ष- 15 मित्येव । अत्र व्याख्यायताम् । अर्थशब्देन बाह्यो ऽप्यर्थः कुतो व्याख्यातो बाह्यार्थस्यैवासत्त्वादित्याशङ्कायां “अर्थस्य ग्राहकं” इत्यत्रापि “ग्रहणेक्षया” इति वक्ष्यमाणं पदं संबन्धनीयं, बहि- रर्थनिराकरणपरान् थौगाचारादीनधिकृत्यैव “ग्रहणेक्षया” इति वक्ष्यमाणपदस्य योजनात् । ततो ऽयमर्थः । ग्रहणं ज्ञानात्पृथग् 20 बाह्यार्थस्य यत्संवेदनं तस्येक्षयापेक्षयार्थस्य यद्ग्राहकं तत्प्रत्यक्षम् । न चार्थस्य ग्राहकमित्येतावन्तैव बाह्यार्थापेक्षया यद्ग्राहकं तत्प्र-

- त्यक्षमित्येतत्सिद्धमिति वाच्यं, यत आत्मस्वरूपस्यार्थस्य ग्राहक-
मित्येतावताप्यर्थस्य ग्राहकं भवत्येव । ततो ग्रहणेक्षयेत्यनेन चे
योगाचारादयो बहिरर्थकसाकलनविकलं सकलमपि ज्ञानं
प्रलपन्ति तांश्चिरस्यति । स्वांशग्रहणे ह्यन्तःसंवेदनं यथा व्याप्ति-
5 यते तथा बहिरर्थग्रहणे ऽपि, इतरथा बहिरर्थग्रहणाभावे सर्व-
प्रमादृष्टानेकसदृशो नीलादिप्रतिभासो नियतदेशतया न
स्यात् । अस्ति च स सर्वेषां नियतदेशतया । ततो ऽर्थो ऽस्ती-
त्यवसीयते । अथ चिद्रूपस्यैव तथा तथा प्रतिभासनाञ्च बहि-
रर्थग्रहणमिति चेत्, तर्हि बहिरर्थवत् स्वज्ञानसंतानादन्यानि
10 संतानान्तराण्यपि विग्रीयैरन् । अथ संतानान्तरसाधकमनुमान-
मस्ति । तथाहि । विवक्षितदेवदत्तादेरन्यत्र यज्ञदत्तादौ
व्यापारव्याहारौ बुद्धिपूर्वकौ व्यापारव्याहारत्वात्, संप्रतिपक्ष-
व्यापारव्याहारवदिति । संतानान्तरसाधकमनुमानं स्वस्मिन्
व्यापारव्याहारयोर्ज्ञानकार्यत्वेन प्रतिबन्धनिश्चयादिति चेत् । न,
15 एतस्यानुमानस्यार्थस्यैव स्वप्नदृष्टान्तेन भ्रान्ततापत्तेः । तथाहि ।
सर्वे प्रत्यया निरासम्बन्धाः, प्रत्ययत्वात्, स्वप्नप्रत्ययवदिति ।
तदभिप्रायेण यथा बहिरर्थग्रहणस्य निरासम्बन्धतया वाङ्मार्था-
भावस्तथा संतानान्तरसाधनस्यापि निरासम्बन्धतया संतानान्तरा-
भावः स्यादिति । इतरज्ज्ञेयं परोक्षं प्रागुक्ताप्रत्यक्षादितरदस्यष्ट-
20 तयार्थस्य स्वपरग्राहकं निर्णायकं परोक्षं ज्ञेयमवगन्तव्यम् ।
परोक्षमप्येतत्संवेदनापेक्षया प्रत्यक्षमेव बहिरर्थापेक्षया तु
परोक्षव्यपदेशमश्रुत इति दर्शयन्नाह “ग्रहणेक्षया” इति ।

इह ग्रहणं प्रस्तावादपरोचे वाङ्मार्थं ज्ञानस्य प्रवर्तनमुच्यते न
तु स्वस्य ग्रहणं, स्वग्रहणापेक्षया हि स्पष्टत्वेन सर्वेषामेव
ज्ञानानां प्रत्यक्षतया व्यवच्छेदाभावादिशेषणवैयर्थ्यं स्यात् । ततो
ग्रहणस्य बहिःप्रवर्तनस्य या ईक्षापेक्षा, तथा; बहिःप्रवृत्ति-
पर्यालोचनयेति यावत् । तदयमन्वयः । परोक्षं यद्यपि स्व- 5
संवेदनापेक्षया प्रत्यक्षं, तथापि लिङ्गशब्दादिद्वारेण बहिर्विष-
यग्रहणे ऽसाक्षात्कारितया व्याप्रियत इति परोक्षमित्युच्यते ॥

अथ प्रागुक्तामेव वस्तुनो ऽनन्तधर्मात्मकतां द्रढयन्नाह ।

येनोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं यत्तत्सदिष्यते ।

अनन्तधर्मकं वस्तु तेनोक्तं मानगोचरः ॥ ५७ ॥ 10

येनेति शब्दो ऽपि व्याख्यास्यते, वाक्यस्य सावधारणत्वात् ।
यदेव वस्तुत्पादव्ययध्रौव्यैः समुदितैर्युक्तं, तदेव सदिद्यमानमि-
ष्यते । उत्पत्तिविनाशस्थितियोग एव सतो वस्तुनो लक्षण-
मित्यर्थः । ननु पूर्वमसतो भावस्योत्पादव्ययध्रौव्ययोगाद्यदि
पश्चात्सत्त्वं, तर्हि शशशृङ्गादेरपि तद्योगात्सत्त्वं स्यात् । पूर्वं 15
सतस्येत्, तदा स्वरूपसत्त्वमायातं किमुत्पादादिभिः कल्पितैः ।
तद्योत्पादव्ययध्रौव्याणामपि यद्यन्योत्पादादित्रययोगात्सत्त्वं, तदा-
नवस्याप्रसक्तिः । सतस्येत्सत्त्वं, तदा भावस्यापि सत एव
तद्भवित्वतीति स्वयमुत्पादादिकल्पनमिति चेत् । उच्यते । न
हि भिन्नोत्पादव्ययध्रौव्ययोगाद्भावस्य सत्त्वमभ्युपगम्यते, किं 20
तदुत्पादव्ययध्रौव्ययोगात्मकमेव सदिति स्वीक्रियते । तथाहि ।

- उर्वीपर्वतवर्वादिकं सर्वं वस्तु द्रव्यात्मना नोत्पद्यते विपद्यते वा, परिस्फुटान्वयदर्शनात् । स्तूपुनर्जातनखादिष्वन्वयदर्शनेन व्यभिचार इति न वाच्यं, प्रमाणेन बाध्यमानस्यान्वयस्यापरि-
 स्फुटत्वात् । न च प्रस्तुतो ऽन्वयः प्रमाणविरुद्धः, सत्यप्रत्यभि-
 5 ज्ञानत्वात् सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे क्षणे ऽन्यत्वमथ च न विशेषः, सत्योच्चित्यपचित्योराकृतिजातिव्यवस्थानादिति वच-
 नात् । ततो द्रव्यात्मना सर्वस्य वस्तुनः स्थितिरेव, पर्यायात्मना तु सर्वं वस्तुत्पद्यते विपद्यते वा, अस्त्वस्त्वितपर्यायानुभवसङ्गा-
 वात् । न चैवं शुक्रे शङ्खे पीतादिपर्यायानुभवेन व्यभिचारः,
 10 तस्य स्खलद्रूपत्वात् । न खलु सो ऽस्खलद्रूपो येन पूर्वाकार-
 विनाशो ऽजहृत्तोत्तराकारोपादानाविनाभावी भवेत् । न च जीवादौ वस्तुनि हर्षामर्षौदासीन्यादिपर्यायानुभवः स्खलद्रूपः,
 कस्यचिद्वाधकस्याभावात् । ननूत्पादादयः परस्परं भिद्यन्ते न वा । यदि भिद्यन्ते कथमेकं आत्मकं, न भिद्यन्ते चेत् तथापि
 15 कथमेकं आत्मकमिति चेत् । तदयुक्तं, कथंचिद्विभक्त्यलक्षणत्वेन तेषां कथंचिद्वेदाभ्युपगमात् । तथाहि । उत्पादविनाशभ्रौव्याणि
 स्थाङ्गिणानि, भिन्नलक्षणत्वात्, रूपादिवत् । न च भिन्न-
 लक्षणत्वमसिद्धं, असत् आत्मलाभ उत्पादः, सतः सत्तावियोगो
 विनाशः, द्रव्यरूपतथानुवर्तनं भ्रौव्यमित्येवमसंकीर्णलक्षणानां
 20 तेषां सर्वैः प्रतीतेः । न चामौ परस्परानपेक्षत्वेन भिन्ना एव,
 परस्परानपेक्षाणां स्वपुष्पवदसत्तापत्तेः । तथाहि । उत्पादः
 केवलो नास्ति, स्थितिविगमरहितत्वात्, कूर्मरोमवत् ; तथा

विनाशः केवलो नास्ति, स्थित्युत्पत्तिरहितत्वात्, तद्वत्; एवं
स्थितिरपि केवला नास्ति, विनाशोत्पादशून्यत्वात्, तद्वदेवेत्य-
न्योन्यापेक्षाणामुत्पादादीनां वस्तुनि सत्त्वं प्रतिपत्तव्यम् । तथा
च कथं नैकं आत्मकम् । तथा चोक्तम् ।

प्रध्वस्ते कलशे शुशोच तनया मौलौ समुत्पादिते 5

पुत्रः प्रीतिमुवाह कामपि नृपः शिश्राय मध्यस्थताम् ।

पूर्वाकारपरिचयस्तदपराकारोदयस्तद्वया

धारस्यैक इति स्थितं त्रयमयं तत्त्वं तथाप्रत्ययात् ॥ १ ॥

घटमौलिसुवर्णार्थौ नाशोत्पादस्थितिष्वलम् ।

शोकप्रमोदमाध्यस्थं जनो याति सहेतुकम् ॥ २ ॥ 10

पयोव्रतो न दध्यत्ति न पयोत्ति दधिव्रतः ।

अगोरसव्रतो नोभे तस्मादस्तु त्रयात्मकम् ॥ ३ ॥

परो हि वादीदं प्रष्टव्यः । यदा घटो विनश्यति तदा
किं देशेन विनश्यति आहोस्त्रिसामस्येनेति । यदि देशेनेति
पक्षः, तदा घटस्यैकदेश एव विनश्येत् न तु सर्वः, सर्वस्य स 15
विनष्टस्तदा प्रतीयते न पुनर्घटस्यैकदेशो भग्न इति प्रतीतिः
कस्यापि स्यात् । अतो न देशेनेति पक्षः कक्षीकारार्हः ।
सामस्येन विनश्यतीति पक्षो ऽपि न । यदि हि सामस्येन
घटो विनश्येत्, तदा घटे विनष्टे कपालानां मृद्रूपस्य च
प्रतीतिर्न स्यात्, घटस्य सर्वात्मना विनष्टत्वात् । न च तदा 20
कपालानि मृद्रूपं च न प्रतीयन्ते, मार्दान्धेतानि कपालानि
न पुनः सौवर्णानीति प्रतीतेः । अतः सामस्येनेत्यपि पक्षो

- न युक्तः । ततो बलादिवेदं प्रतिपत्तव्यं, घटो घटात्मना
 विनश्यति कपासात्मनोत्पद्यते मृद्व्यात्मना तु भ्रुव इति ।
 तथा घटो यदोत्पद्यते तदा किं देशेनोत्पद्यते सामख्येन
 वेत्यपि परं प्रष्टव्यो ऽस्ति । यदि देशेनेति वक्ष्यति, तदा
 5 घटो देशेनैवोत्पन्नः प्रतीयेत न पुनः पूर्ण इति । प्रतीयेते च
 घटः पूर्ण उत्पन्न इति । ततो देशेनेति पक्षो न चोदक्षमः ।
 नापि सामख्येनेति पक्षः । यदि सामख्येनोत्पन्नः स्यात्, ततो
 मृदः प्रतीतिस्तदानीं न स्यात् ; न च सा नास्ति, मार्दो ऽयं
 न पुनः सौवर्ण इत्येवमपि प्रतीतेः । ततो घटो यदोत्पद्यते
 10 तदा च घटात्मनोत्पद्यते मृत्पिण्डात्मना विनश्यति मृदात्मना
 च भ्रुव इति बलादभ्युपगम्यव्यं स्यात् । यथा हि वस्तु सर्वैः
 प्रतीयेते तथा चेन्नाभ्युपगम्यते, तदा सर्ववस्तुव्यवस्था कदापि
 न भवेत् । अतो यथा प्रतीत्यैव वस्तुस्त्विति । अत एव
 यद्वस्तु नष्टं तदेव नश्यति नञ्छति च कथंचित्, यदुत्पन्नं तदे-
 15 वोत्पद्यत उत्पत्त्यते च कथंचित्, यदेव स्थितं तदेव तिष्ठति
 स्थास्यति च कथंचित् । तथा यदेव केनचिद्रूपेण नष्टं तदेव
 केनचिद्रूपेणोत्पन्नं केनचिद्रूपेण स्थितं च, एवं यदेव नश्यति
 तदेवोत्पद्यते तिष्ठति च, यदेव नञ्छति तदेवोत्पत्त्यते स्थास्यति
 चेत्यादि सर्वभुपपन्नं, अन्तर्बहिः सर्वस्य वस्तुनः सर्वदोत्पादा-
 20 दिव्यात्मकस्यैवावाधिताध्यक्षेणानुभूयमानत्वात्, अनुभूयमाने
 च वस्तुनः स्वरूपे विरोधासिद्धेः, अन्यथा वस्तुनो रूपरसादि-
 क्षपि विरोधप्रसक्तेः । प्रयोगो ऽत्रायम् । सर्वं वस्तुत्पादव्यय-

ध्रौव्यात्मकं, सत्तात् । यदुत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं न भवति
तत्सदपि न भवति, यथा स्वरविषाणम् । तथा चेदम् ।
तस्मात्तथेति केवलव्यतिरेकानुमानम् । अनेन च सप्तक्षणेन
नैयायिकादिपरिकल्पितः सत्तायोगः सत्त्वं बौद्धाभिमतं चार्थ-
क्रियासंज्ञं सत्त्वं द्वे अपि प्रतिक्षिप्ते द्रष्टव्ये । तन्निरासप्रकारश्च 5
ग्रन्थान्तरादवसातव्यः ॥

अथ येनेति शब्दो योज्यते । येन कारणेनोत्पादव्ययध्रौ-
व्ययुक्तं सदिव्यते, तेन कारणेन मानयोः प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाण-
योगोचरो विषयः । अनन्तधर्माः स्वभावाः सत्त्वज्ञेयत्वप्रमेयत्व-
वस्तुत्वादयो यस्मिन्, तदनन्तधर्मकमनन्तपर्यायात्मकमनेका- 10
न्तात्मकमिति यावत् । वस्तु जीवाजीवाद्युक्तमभ्यधाति । अयं
भावः । यत एवोत्पादादित्रयात्मकं परमार्थसत्, तत एवान-
न्तधर्मात्मकं सर्वं वस्तु प्रमाणविषयः, अनन्तधर्मात्मकतायामे-
वोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकताया उपपत्तेः, अन्यथा तदनुपपत्तेरिति ।
अचानन्तधर्मात्मकस्यैवोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वं युक्तियुक्तामनु- 15
भवतीति ज्ञापनायैव भूयो ऽनन्तधर्मकपदप्रयोगो न पुनः
पाश्चात्यपक्षोक्तेरानन्तधर्मकपदेनात्र पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयमिति ।
तथा च प्रयोगः । अनन्तधर्मात्मकं वस्तु, उत्पादव्ययध्रौ-
व्यात्मकत्वात् । यदनन्तधर्मात्मकं न भवति तदुत्पादव्यय-
ध्रौव्यात्मकमपि न भवति, यथा विंशदिन्दीवरमिति व्यति- 20
रेकानुमानम् । अनन्ताश्च धर्मा यथैकस्मिन् वस्तुनि भवन्ति,
तथा प्रागेव दर्शितम् । धर्मास्तोत्पद्यन्ते व्ययन्ते च, धर्मा च

- द्रव्यरूपतया सदा नित्यमवतिष्ठते । धर्माणां धर्मिणस्य कथं-
 चिदनन्यत्वेन धर्मिणः सदासत्त्वे कालत्रयवर्तिधर्माणामपि
 कथंचिच्छक्तिरूपतया सदासत्त्वं, अन्यथा धर्माणामसत्त्वे कथं-
 चित्तदभिन्नस्य धर्मिणो ऽयसत्त्वप्रसङ्गात् । न च धर्मिणः
 5 सकाशादेकान्तेन भिक्षा एवाभिक्षा वा धर्माः, तथानुपलब्धेः
 कथंचित्तदभिन्नानामेव तेषां प्रतीतेः । न चोत्पद्यमानविप-
 द्यमानतत्तद्धर्मसङ्गावव्यतिरेकेणापरस्य धर्मिणो ऽसत्त्वमेवेति
 वक्तव्यं, धर्माधारविरहितानां केवलधर्माणामनुपलब्धेः, एक-
 धर्माधाराणामेव च तेषां प्रतीतेः, उत्पद्यमानविपद्यमानधर्मा-
 10 णामनेकत्वे ऽप्येकस्य तत्तदनेकधर्मात्मकस्य द्रव्यरूपतया ध्रुवस्य
 धर्मिणो ऽबाधिताध्यक्षगोचरस्यापङ्गोतुमशक्यत्वात्, अबाधि-
 ताध्यक्षगोचरस्यापि धर्मिणो ऽपङ्गवे सकलधर्माणामपङ्गव-
 प्रसङ्गात् । तथा च सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिरिति सिद्धमनन्त-
 धर्मात्मकं वस्तु । प्रयोगश्चात्र । विवादास्पदं वस्तुनेकानेकनित्या-
 15 नित्यसदसत्सामान्यविशेषाभिलाष्यानाभिलाष्यादिधर्मात्मकं,
 तथैवास्त्वलप्रत्ययेन प्रतीयमानत्वात् । यद्यथैवास्त्वलप्रत्ययेन
 प्रतीयमानं तत्तथैव प्रमाणगोचरतयाभ्युपगन्तव्यं, यथा घटो
 घटरूपतया प्रतीयमानो घटतथैव प्रमाणगोचरो ऽभ्युपगम्यते न
 तु पठतया । तथैवास्त्वलप्रत्ययेन प्रतीयमानं वस्तु । तस्मादेकाने-
 20 काद्यात्मकं प्रमाणगोचरतयाभ्युपगन्तव्यम् । न चात्र स्वरूपा-
 सिद्धो हेतुः, तथैवास्त्वलप्रत्ययेन प्रतीयमानत्वस्य सर्वत्र वस्तुनि
 विद्यमानत्वात् । न हि द्रव्यपर्यायात्माभ्यामेकानेकात्मकस्य १

नित्यानित्यात्मकस्य च ९ स्वरूपपररूपाभ्यां सदसदात्मकस्य ३
 सजातीयेभ्यो विजातीयेभ्यश्चानुवृत्तव्यावृत्तरूपाभ्यां सामान्यवि-
 शेषात्मकस्य ४ स्वरूपपर्यायाणां क्रमेणाभिलाष्यत्वेन युगपत्तेषा-
 मनभिलाष्यत्वेन चाभिलाष्यानभिलाष्यात्मकस्य ५ सर्वस्य पदार्थ-
 स्यात्स्वलप्रत्ययेन प्रतीयमानत्वं कस्यचिदसिद्धम् । तत एव न 5
 संदिग्धासिद्धो ऽपि, न खलु बाधकतया प्रतीयमानस्य वस्तुनः
 संदिग्धत्वं नाम । नापि विरुद्धः, विरुद्धार्थसंसाधकत्वाभावात् । न
 हि सांख्यसौगताभिमतद्रव्यैकान्तपर्यायैकान्तयोः काणादयौगा-
 भ्युपगतपरस्परविविक्तद्रव्यपर्यायैकान्ते च तथैवास्वलप्रत्ययेन
 प्रतीयमानत्वमास्ते, येन विरुद्धः स्यात् । नापि पक्षस्य प्रत्यक्षादि- 10
 बाधा, येन हेतोरकिञ्चित्करत्वं स्यात् । नापि दृष्टान्तस्य साध्यवि-
 कलता वा, न खलु घटस्यैकानेकादिधर्मात्मकत्वम् । तथैवास्वल-
 प्रत्ययप्रतीयमानत्वं चासिद्धः, प्रागेव दर्शितत्वात् । तस्मादनवद्यं
 प्रयोगमुपश्रुत्य किमित्यनेकान्तो नानुमन्यते । ननु सत्त्वासत्त्व-
 नित्यानित्याद्यनेकान्तो दुर्धरविरोधादिदोषविषमविषधरदष्ट- 15
 लेन कथं स्वप्राणान्भारयितुं धीरतां दधाति । तथाहि । यदेव
 वस्तु सत् तदेव कथमसत्, असत्चेत्, सत्कथमिति विरोधः
 सत्त्वासत्त्वयोः, परस्परपरिहारेण स्थितत्वात्, श्रौतोष्णस्यर्गवत् ।
 यदि पुनः सत्त्वमसत्त्वात्मना असत्त्वं च सत्त्वात्मना व्यवस्थितं
 स्यात्, तदा सत्त्वासत्त्वयोरविशेषात्प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदः 20
 स्यात् । एवं नित्यानित्यादिष्वपि वाच्यम् १ । तथा सत्त्वासत्त्वा-
 त्मकत्वे वस्तुनो ऽभ्युपगम्यमाने सद्विदं वस्तुसद्देत्यवधारणद्वारेण

- निर्णीतेरभावात्संग्रहः २ । तथा येनांग्रेन सत्त्वं तेन किं सत्त्व-
मेवाहोश्चित्तेनापि सत्त्वासत्त्वम् । यथाद्यः पक्षः, तदा स्याद्वाद-
हानिः । द्वितीये पुनः, येनांग्रेन सत्त्वं तेन किं सत्त्वमेवा-
होश्चित्तेनापि सत्त्वासत्त्वमित्यनवस्था । तथा येनांग्रेन भेदः,
5 तेन किं भेद एवाय तेनापि भेदाभेदः । आद्ये मतचित्तिः ।
द्वितीये पुनरनवस्था । एवं नित्यानित्यसामान्यविशेषादिष्वपि
वाच्यम् ३ । तथा सत्त्वस्थान्यदधिकरणमसत्त्वस्य चान्यदिति
वैयधिकरणम् ४ । तथा येन रूपेण सत्त्वं तेन सत्त्वमसत्त्वं च
स्यादिति संकरः, युगपदुभयप्राप्तिः संकर इति वचनात् ५ ।
10 तथा येन रूपेण सत्त्वं तेनासत्त्वमपि स्यात् येन चासत्त्वं तेन
सत्त्वमपि स्यादिति व्यतिकरः, परस्परविषयगमनं व्यतिकर
इति वचनात् ६ । तथा सर्वस्थानेकान्तात्मकत्वे ऽङ्गीक्रियमाणे
जलादेरप्यनक्षादिरूपता, अनक्षादेरपि जलरूपता । ततश्च
जलार्थनक्षादावपि प्रवर्तते, अनक्षार्थी च जलादावपौति; ततश्च
15 प्रतिनियतव्यवहारलोपः ७ । तथा च प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधः ८ ।
ततश्च तादृशो वस्तुनो ऽसंभव एव ९ । अचोच्यते । यदेव सत्तदेव
सत्; तदेव कथमसदित्यादि यदवादि वाद्विद्वन्द्वन्द्वारकेण
तदचनरचनामात्रमेव, विरोधस्य प्रतीयमानयोः सत्त्वासत्त्वयो-
रसंभवात्, तस्यानुपलब्धलक्षणत्वात्, वन्ध्यागर्भे स्तनंधयवत् ।
20 न च स्वरूपादिना वस्तुनः सत्त्वे तदेव पररूपादिभिरसत्त्व-
स्यानुपलब्धो ऽस्ति येन सत्त्वानवस्थानलक्षणो विरोधः स्यात्,
प्रतीतोच्यते । परस्परपरिहारस्थितिलक्षणस्य विरोध एकचा-

सफलदादौ रूपरसयोरिव संभवतोरेव सदसत्त्वयोः स्यान्न पुनरसंभवतोः संभवदसंभवतोर्वा । एतेन बध्यघाटकभावविरोधो ऽपि फणिनकुलयोर्बलवदवलवतोः प्रतीतः सत्त्वासत्त्वयोरशङ्कनीय एव, तयोः समानबलत्वात्, मयूराण्डुरसे नानावर्णवत् । किं च । अयं विरोधः किं स्वरूपमात्रसङ्गावहतः १ 5
उतैककाल संभवेन २ आहोस्त्रिदेकद्रव्यायोगेन ३ किमेककालिकद्रव्याभावतः ४ उतैककालैकद्रव्यैकप्रदेशासंभवात् ५ । तत्राद्यो न युक्तः, यतो न हि शीतस्पर्शा ऽनपेक्षितान्यनिमित्तः स्वात्मसङ्गाव एवोष्णस्पर्शेन सह विरुध्यत उष्णस्पर्शा वेतरेण, अन्यथा त्रैलोक्ये ऽप्यभावः स्यादनयोरिति । नापि द्वितीयः, एक- 10
स्मिन्नपि काले पृथक् पृथग्दयोरप्युपलम्भात् । नापि तृतीयः, एकस्मिन्नपि लोहभाजने रात्रौ शीतस्पर्शा दिवा चोष्णस्पर्शः समुपलभ्यते । न च तत्र विरोधः । नापि तुरीयः, धूपकट-
शुकादौ द्वयोरप्युपलम्भात् । पञ्चमो ऽपि न घटते, यत एकस्मिन्नेव तप्तलोहभाजने स्पर्शापेक्षया यत्रैवोष्णत्वं तत्रैव प्रदेशे 15
रूपापेक्षया शीतत्वम् । यदि हि रूपापेक्षयाप्युष्णत्वं स्यात्, तर्हि जननयनदहनप्रसङ्गः । नन्वेकस्य युगपदुभयरूपता कथं घटत इति चेत् । न, यतो यथैकस्यैव पुरुषस्यापेक्षावशात्तदु-
त्पत्तित्वबालत्ववृद्धत्वयुवत्वपुत्रत्वपितृत्वगुरुत्वशिष्यत्वादीनि परस्परविरुद्धान्यपि युगपद्विरुद्धानि, तथा सत्त्वासत्त्वादीन्यपि । 20
तस्मान्न सर्वथा भावानां विरोधो घटते कथंचिद्विरोधस्तु सर्वभावेषु तुल्यो न बाधकः १ । तथा संग्रहो ऽपि न युक्तः,

सत्त्वासत्त्वयोः स्फुटरूपेणैव प्रतीयमानत्वात् । अदृढप्रतीतौ हि
 संग्रहः, यथा कश्चित्प्रदेशे स्थाणुपुरुषयोः । तथा यदुक्तं “अन-
 वस्था” इति, तदप्यनुपाशितगुरोर्वचः, यतः सत्त्वासत्त्वादयो
 वस्तुन एव धर्माः, न तु धर्माणां धर्माः, धर्माणां धर्मा न
 5 भवन्तीति वचनात् । न चैवमेकान्ताभ्युपगमादनेकान्तज्ञानिः,
 अनेकान्तस्य सम्यगेकान्ताविनाभावित्वात्, अन्यथानेकान्तस्यैवा-
 घटनात्, नयार्पणादेकान्तस्य प्रमाणादनेकान्तस्यैवोपदेशात्,
 तथैव दुष्टेष्टाभ्यामविरुद्धस्य तस्य व्यवस्थितेः । किं च । प्रमा-
 णार्पणया सत्त्वे ऽपि सत्त्वासत्त्वकल्पनापि भवतु । न च तत्र
 10 कस्यनापि दोषः । ननूक्तमनवस्थेति चेत् । न, यतः साध्यने-
 कान्तस्य भूषणं न दूषणं, अमूलचित्तिकारित्वेन प्रत्युतानेका-
 न्तस्योद्दीपकत्वात्, मूलचित्तिकारी ज्ञानवस्था दूषणम् ।
 यदुक्तम् ।

मूलचित्तिकारीमाङ्गरनवस्थां हि दूषणम् ।

15 वस्तुनान्ये ऽप्यग्रक्तौ च ज्ञानवस्थापि वार्यते ॥ १ ॥

ततो यथा 'यथा सत्त्वे ऽपि सत्त्वासत्त्वकल्पना विधीयते,
 तथा तथानेकान्तस्यैवोद्दीपनं न मूलवस्तुचितिः । तथाहि । इह
 सर्वपदार्थानां स्वरूपेण सत्त्वं पररूपेण चासत्त्वम् । तत्र जीवस्य
 तावत्सामान्योपयोगः स्वरूपं, तस्य तल्लक्षणत्वात् । ततो ऽन्यो
 20 ऽनुपयोगः पररूपम् । तांभ्यां सदसत्त्वे प्रतीयते । तदुपयोग-
 स्थापि विशेषतो ज्ञानस्य स्मार्थाकारव्यवसायः स्वरूपं दर्शन-
 स्थाकारव्यवसायः स्वरूपं तद्विपरीतं तु पररूपम् । ततस्ताभ्यां

तत्रापि सत्त्वासत्त्वम् । तथा पुनर्ज्ञानस्यापि परोक्षस्यावैशद्यं
 प्रत्यक्षस्य वैशद्यं स्वरूपं, दर्शनस्यापि चक्षुरक्षुर्निमित्तं चक्षुरा-
 द्यालोचनं स्वरूपं, अवधिदर्शनस्याप्यवध्यालोचनं स्वरूपं, अन्यच्च
 पररूपम् । ततस्ताभ्यां तत्रापि सत्त्वासत्त्वे परोक्षस्यापि
 मतिज्ञानस्यैन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं स्वार्थाकारग्रहणं स्वरूपं, 5
 अतीन्द्रियमात्रनिमित्तं श्रुतस्य स्वरूपं प्रत्यक्षस्यापि विक-
 लस्यावधिमनःपर्यायरूपस्य मनो ऽचानपेक्षं स्पष्टार्थग्रहणं
 स्वरूपं सकलप्रत्यक्षस्य सर्वद्रव्यपर्यायसाक्षात्करणं स्वरूपं, ततो
 ऽन्यत्पररूपम् । ताभ्यां पुनरपि तत्रापि मदसत्त्वे प्रतिपत्तये ।
 एवमुत्तरोत्तरविशेषाणामपि स्वरूपरूपे तदेदिभिरभ्यूह्यते, 10
 तद्विशेषप्रतिविशेषाणामनन्तत्वात् । एवं घटपटादिपदार्थाना-
 मपि स्वरूपरूपप्ररूपणा कार्या, तदपेक्षया च सत्त्वासत्त्वे प्रति-
 पाद्ये । एवं च वस्तुनः सत्त्वे ऽपि सत्त्वासत्त्वकल्पनायामनेका-
 न्नोद्दीपनमेव, न पुनः कापि चित्तिरिति । ननु सत्त्वे ऽपि
 सत्त्वान्तरकल्पने “धर्माणां धर्मा न भवन्ति” इति वचो 15
 विरुध्यते । मैत्रं वोचः । अद्याप्यनभिज्ञो भवान् स्याद्वादानृत-
 रहस्यानां, यतः स्वधर्म्यपेक्षया यो धर्मः सत्त्वादिः स
 एव स्वधर्मान्तरापेक्षया धर्मी, एवमेवानेकान्तात्मकव्यवस्थोप-
 पत्तेः । ततः सत्त्वे ऽपि सत्त्वान्तरकल्पनायां सत्त्वस्य धर्मित्वं
 सत्त्वान्तरस्य च धर्मत्वमिति धर्मिण एव धर्मत्वमिति धर्मिण 20
 एव धर्माभ्युपगमाच्च पूर्वोक्तदोषावकाशः । न चेवं धर्म-
 स्यापि धर्मान्तरापेक्षया धर्मत्वप्राप्त्याप्तवस्था, अनाद्यनन्तत्वा-

- द्वर्मधर्मिव्यवहारस्य, दिवसरात्रिप्रवाहवत्, बीजाङ्कुरपौर्वा-
पर्यवत्, अभव्यसंसारवदा । एवं नित्यानित्यभेदाभेदादिष्वपि
वाच्यम् ३ । तथा वैयधिकरणमयसत्, निर्वाधकाध्यक्षबुद्धौ
सत्त्वासत्त्वयोरेकाधिकरणत्वेन प्रतिभासनात् । न खलु तथा-
5 प्रतिभासमानयोर्वैयधिकरणं, एकत्र फले रूपरसयोरपि
तत्प्रसङ्गात् ४ । संकरव्यतिकरावपि मेचकज्ञानदृष्टान्तेन
निरसनीयौ । यथा मेचकज्ञानमेकमप्यनेकस्वभावं, न च तत्र
संकरव्यतिकरौ, एवमत्रापि । किं च । यथानामिकाया
युगपन्मध्यमाकनिष्ठिकासंयोगे ह्रस्वदीर्घत्वे न च तत्र
संकरादिदोषः, एवमत्रापि ६ । तथा यदप्यवादि “जला-
10 देरप्यनलादिरूपता” इत्यादि, तदपि महामोहप्रमादि-
प्रक्षपितप्रायं, यतो जलादेः स्वरूपापेक्षया जलादिरूपता
न पररूपापेक्षया । न ततो जलार्थिनामनलादौ प्रवृत्तिप्र-
सङ्गः, स्वपरपर्यायात्मकत्वेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात्,
अन्यथा वस्तुस्वरूपस्यैवाघटमानत्वात् । किं च । भूतभविष्यद्व्या-
15 जलपरमाणूनामपि भूतभाविवद्भिर्परिमाणापेक्षया वद्भिरूप-
ताप्यस्त्वेव । तथा तप्तोदके कथंचिद्वद्भिरूपतापि जलस्याङ्गी-
क्रियत एव ७ । प्रत्यक्षादिबुद्धौ प्रतिभासमानयोः सत्त्वा-
सत्त्वयोः का नाम प्रमाणबाधा । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम,
20 अन्वया सर्वत्रापि तत्प्रसङ्गः ८ । प्रमाणप्रसिद्धस्य च नाभावः
कल्पयितुं शक्यः, अतिप्रसङ्गात्, प्रमाणादिष्ववहारविक्षोभस्य
स्यादिति ९ । एतेन यदप्युच्यते “अनेकान्ते प्रमाणमप्यप्रमाणं

‘सर्वज्ञो ऽप्यसर्वज्ञः सिद्धो ऽप्यसिद्धः’ इत्यादि, तदप्यचरण-
निकामात्रमेव, यतः प्रमाणमपि स्वविषये प्रमाणं परविषये
चाप्रमाणमिति स्यादादिभिर्मन्यत एव । सर्वज्ञो ऽपि स्वकेव-
लज्ञानापेक्षया सर्वज्ञः सांसारिकजीवज्ञानापेक्षया त्वसर्वज्ञः ।
यदि तदापेक्षयापि सर्वज्ञः स्यात्, तदा सर्वजीवानां सर्वज्ञत्व- 5
प्रसङ्गः सर्वज्ञत्वस्यापि ष्छाद्यस्थिकज्ञानित्वप्रसङ्गो वा । सिद्धो
ऽपि स्वकर्मपरमाणुसंयोगक्षयापेक्षया सिद्धः परजीवकर्मसंयो-
गापेक्षया त्वसिद्धः । यदि तदपेक्षयापि सिद्धः स्यात्, तदा
सर्वजीवानां सिद्धत्वप्रसक्तिः स्यात् । एवं “कृतमपि न कृतं,
उक्तमप्यनुक्तं, भुक्तमप्यभुक्तं” इत्यादि सर्वं यदुच्यते परैः, 10
तदपि निरस्तमवसेयम् । ननु सिद्धानां कर्मक्षयः किमेका-
न्तेन कथंचिद्वा । आद्ये ऽनेकान्तज्ञानिः । द्वितीये सिद्धा-
नामपि सर्वथा कर्मक्षयाभावादसिद्धत्वप्रसङ्गः, संसारिजीवव-
दिति । अत्रोच्यते । सिद्धैरपि स्वकर्माणां क्षयः स्थित्यनुभा-
गप्रकृतिरूपापेक्षया चक्रे न परमाण्वपेक्षया । न ह्यणूनां क्षयः 15
केनापि कर्तुं पार्यते, अन्यथा सुद्धरादिभिर्घटादीनां पर-
माणुविनाशे कियता कालेन सर्ववस्त्वभावप्रसङ्गः स्यात् ।
ततस्तथाप्यनेकान्त एवेति सिद्धं दृष्टेष्टां विरुद्धमनेकान्त-
ग्रासनम् ॥

एते हि बौद्धादयः स्वयं स्यादादवादं युक्ताभ्युपगच्छन्तो 20
ऽपि तं वचनेरेव निराकुर्वन्तो गूढं कुलीनताभिमानिनो
मानवस्य स्रजमनीमाजग्नतो ऽप्यसतीमाचक्ष्णस्य दृप्तमनुसु-

र्वन्ति । तथाहि । प्रथमतः सौगताभ्युपगतो ऽनेकान्तः प्रका-
 श्यते । दर्शनेन क्षणिकाक्षणिकत्वसाधारणस्यार्थस्य विषयीकर-
 णात्कुतश्चिद्भ्रमनिमित्तादक्षणिकत्वारोपे ऽपि न दर्शनमक्षणि-
 कत्वे प्रमाणं, किं तु प्रत्युताप्रमाणं, विपरीताध्यवसायाक्रान्त-
 5 त्वात् । क्षणिकत्वे ऽपि न तत्प्रमाणं, अनुरूपाध्यवसायाजन-
 नात्, नीलरूपे तु तथाविधनिश्चयकरणात्प्रमाणमित्येवंवादिनां
 बौद्धानामेकस्यैव दर्शनस्य क्षणिकत्वाक्षणिकत्वयोरप्रामाण्यं,
 नीलादौ तु प्रामाण्यं प्रसक्तमित्यनेकान्तवादाभ्युपगमो बला-
 दापतति । १ । तथा दर्शनोत्तरकालभाविनः स्वाकाराध्यवसा-
 10 यिन एकस्यैव विकल्पस्य बाह्ये ऽर्थे सविकल्पकत्वमात्मस्वरूपे तु
 सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमिति वचनाच्चिर्विकल्पकत्वं
 च रूपद्वयमभ्युपगतवतां तेषां कथं नानेकान्तवादापत्तिः १ ।
 तथाहि साविरतिदानादिषित्तं यदेव स्वरूपसंवेदनगतेषु सत्त्वबो-
 धरूपत्वसुखादिषु प्रमाणं, तदेव क्षणक्षयित्वस्वर्गप्रापणशक्तियु-
 15 क्त्वादिव्यप्रमाणमित्यनेकान्त एव २ । तथा यदस्तु नीलचतु-
 रश्रोर्ध्वतादिरूपतया प्रमेयं, तदेव मध्यभागक्षणविवर्तादिमाप्र-
 मेयमिति कथं नानेकान्तः ४ । तथा सविकल्पकं स्वप्नादिदर्-
 शनं वा यद्बहिरर्थापेक्षया भ्रान्तं ज्ञानं, तदेव स्वरूपरूपेणया-
 भ्रान्तमिति बौद्धाः प्रतिपन्नाः ५ । तथा यन्निगोथिनीनाथ-
 20 दयादिकं द्वित्वे ऽलीकं, तदपि धवलतानियतदेशचारितादौ
 ते ऽनलीकं प्रतिपद्यन्ते ६ । कथं च भ्रान्तज्ञानं भ्रान्तिरूपत-
 यात्मानमसंविदन् ज्ञानरूपतया चावगच्छन् सात्मनि भावद्वयं

'विरुद्धं न साधयेत् ७ । तथा पूर्वोत्तरक्षणापेक्षयैकस्यैव क्षणस्य
जन्यत्वं जनकत्वं चाभ्युपागमन् ८ । तथार्थाकारमेव ज्ञानमर्थस्य
ग्राहकं नान्यथेति मन्यमानास्त्रिपटग्राहकं ज्ञानमेकमप्यनेका-
कारं संप्रतिपन्नाः ९ । तथा सुगतज्ञानं सर्वार्थविषयं सर्वार्थाकारं
चित्तं कथं न भवेत् १० । तथैकस्यैव हेतोः पक्षधर्मसपक्षसत्त्वा- 5
'भ्यामन्वयं विपक्षे ऽविद्यमानत्वाद्वातिरेकं चान्वयविरुद्धं ते
तात्त्विकमूरीचकिरे ११ । एवं वैभाषिकादिसौगताः स्वयं
स्याद्वादं स्वीकृत्यापि तच्च विरोधमुद्गावयन्तः स्वशासनानुरा-
गान्धकारसंभारविलुप्तविवेकदृशो विवेकिनामपकर्णनीया एव
भवन्ति । किं च । सौत्रान्तिकमत एकमेव कारणमपरापर- 10
सामय्यन्तःपातितयानेककार्याकार्या विद्यते, यथा रूपरसग-
न्धादिसामयौगतं रूपमुपादानभावेन स्वोत्तरं रूपक्षणं जन-
यति रसादिक्षणांश्च सहकारितया, तदेव च रूपं रूपालोक-
मनस्कारचक्षुरादिसामय्यन्तरगतं सत्पुरुषस्य ज्ञानं सहकारितया
जनयति । आल्लोकाद्युत्तरक्षणांश्च तदेवमेकं कारणमनेकानि 15
कार्याणि युगपत्कुर्वाणं किमेकेन स्वभावेन कुर्यात्, नानास्वभा-
वैर्वा । यद्येकेन स्वभावेन, तर्ह्येकस्वभावेन हतकत्वात्कार्याणां
भेदो न स्यात् । अथवा नित्यो ऽपि पदार्थ एकेन स्वभावेन
नानाकार्याणि कुर्वाणः कस्मान्निषिध्यते । अथ नित्यस्यैकस्व-
भावत्वेन नानाकार्यकरणं न घटते, तर्ह्यनित्यस्यापि तेषां 20
करणं कथमस्तु, निरंग्रेकस्वभावत्वात् । सहकारिभेदाच्चेत्कुरुते,
तर्हि नित्यस्यापि सहकारिभेदान्नदस्तु । अथ नानास्वभावेर-

नित्यः कुर्यादिति चेत्, नित्यस्यापि तथा तत्करणमस्तु । अथ
 नित्यस्य नानास्वभावा न संभवन्ति, कूटस्थनित्यस्यैकस्वभावात्,
 तर्ह्यनित्यस्यापि नानास्वभावा न सन्ति, निरंशैकस्वभावत्वात् ।
 तदेवं नित्यस्यानित्यस्य च समानदोषत्वान्नित्यानित्योभयात्म-
 ५ कमेव वस्तु मानितं वरम् । तथा चैकान्तनित्यानित्यपक्षसंभवं
 दोषजालं सर्वं परिहृतं भवतीति १ २ ॥ ज्ञानवादिनो ऽपि
 ताथागताः स्वार्थाकारयोरभिन्नमेकं संवेदनं संवेदनाच्च भिन्नौ
 ग्राह्यग्राहकाकारौ स्वयमनुभवन्तः कथं स्याद्वादं निरखेयुः १ ।
 तथा संवेदनस्य ग्राह्यग्राहकाकारविकलता स्वप्ने ऽपि भवद्वि-
 10 नानुभूयते, तस्या अनुभवे वा सकलसुमतामधुनैव सुकृता-
 पत्तेः, तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्मुक्तिरिति वचनात् । अनुभूयते च
 संवेदनं संवेदनरूपतया कथंचित् । तत एकस्यापि संवेदनस्या-
 नुभूताननुभूततयानेकान्तप्रतिभासो दुःशको ऽपक्रोतुमिति २ ।
 तथा सर्वस्य ज्ञानं स्वसंवेदनेन ग्राह्यग्राहकाकारशून्यतयात्मान-
 15 मसंविदत्, संविद्रूपतां चानुभवद्विकल्पेतरात्मकं सदेकान्तवा-
 दस्य प्रतिषेधकमेव भवेत् ३ । तथा ग्राह्याकारस्यापि युगपदने-
 कार्थावभासिनश्चैकरूपता प्रतिषिपत्येवैकान्तवादमिति ४ ॥

नैयायिकैर्वैशिष्टिकैश्च यथा स्याद्वादो ऽभ्युपजग्मे तथा
 प्रदर्श्यते । इन्द्रियसन्निकर्षादिधूमज्ञानं जायते । तस्माच्चाग्नि-
 20 ज्ञानम् । अत्रेन्द्रियसन्निकर्षादिः । प्रत्यक्षं प्रमाणं, तत्फलं
 धूमज्ञानं, धूमज्ञानं चाग्निज्ञानापेक्षयानुमानं प्रमाणम् । अग्नि-
 ज्ञानं तत्तुमानफलम् । तदेवं धूमज्ञानस्य प्रत्यक्षफलतामनुमान-

प्रमाणतां सोभयरूपतामभ्युपगच्छन्ति । एवमन्यत्रापि ज्ञाने
फलता प्रमाणता च पूर्वोत्तरापेक्षया यथार्हमवगन्तव्या १ ।
एकमेव चित्रपटादेरवयविनो रूपं विचित्राकारमभ्युपयन्ति ।
न च विरोधमाचक्षते । तदुक्तं कन्दल्ल्याम् । विरोधादेकमने-
कस्वभावमयुक्तमिति चेन्न । तथा च प्रावादुकप्रवादः । 5

एकं चेत्तत्कथं चित्रं चित्रं चेदेकता कुतः ।

एकं चैव तु चित्रं चेत्येतच्चित्रतरं मतम् ॥ १ ॥

इति को विरोध इत्यादि । चित्रात्मनो रूपस्य नायुक्तता, विचित्र-
कारणसामर्थ्यभाविनस्तस्य सर्वलोकप्रसिद्धेन प्रत्यक्षेणैवोपपादित-
त्वादित्यादि १ । एकस्यैव धूपकटञ्चुकस्यैकस्मिन् भागे शीतस्पर्शः 10
परस्मिंश्च भागे उष्णस्पर्शः । अवयवानां भिन्नत्वे ऽप्यवयविन
एकत्वादेकस्यैव द्वौ विरुद्धौ तौ स्पर्शा, यतस्तेषामेवं सिद्धान्तः
“एकस्यैव पटादेस्त्रिणाचलरक्तारक्तावृतानावृताद्यनेकविरुद्ध-
धर्मीपक्षे ऽपि दुर्लभो विरोधगन्धः” इति २ । नित्यस्येश्वरस्य
सिद्ध्या संजिहीर्षा च रजस्तमोगुणात्मकौ स्वभावौ चितिज- 15
लाद्यष्टमूर्तिता च सत्त्विकस्वभावाः परस्परं विरुद्धाः ४ । एक-
स्यामलकस्य कुवलयविल्लाद्यपेक्षया महत्त्वमणुत्वं च विरुद्धे ५ ।
एवमिन्द्रोः समिद्धंशपेक्षया द्रुखत्वदीर्घत्वे अपि ६ । देवदत्तादेः
स्वपितृमुतापेक्षया परत्वापरत्वे अपि ७ । अपरं सामान्यं नास्तीति
सामान्यविशेष इत्युच्यते । सामान्यविशेषश्च द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्व- 20
लक्षणः । द्रव्यत्वं हि नवसु द्रव्येषु वर्तमानत्वात्सामान्यं, गुणक-
र्मभ्यो व्यावृत्तत्वाद्विशेषः । एवं गुणत्वकर्मत्वयोरपि सामान्यवि-

शेषता विभाव्या । ततश्च सामान्यं च तद्विशेषश्चेति सामान्य-
 विशेषः । तस्यैकस्य सामान्यता विशेषता च विद्वे ८ ।
 एकस्यैव हेतोः पञ्च रूपाणि संप्रतिपद्यन्ते ९ । एकस्यैव पृथिवी-
 परमाणोः सत्तायोगात्सत्त्वं, द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यत्वं, पृथिवीत्वयोगा-
 ५ त्पृथिवीत्वं परमाणुत्वयोगात्परमाणुत्वं, अन्याद्विशेषात्परमाणुभ्यो
 भिन्नत्वं चेच्छतां परमाणोस्तस्य सामान्यविशेषात्मकता वक्ष्या-
 दापतति, सत्त्वादीनां परमाणुतो भिन्नतायां तस्यासत्त्वाद्द्रव्य-
 त्वापृथिवीत्वाद्यापत्तेः १० । एवं देवदत्तात्मनः सत्त्वं द्रव्यत्वमात्म-
 त्वयोगादात्मत्वमन्याद्विशेषाद्यज्ञदत्ताद्यात्मभ्यो भिन्नतां चेच्छतां
 10 तस्यात्मनः सामान्यविशेषरूपतावश्यं स्यात् । एवमाकाशादिष्वपि
 सा भाव्या ११ । योगिनां नित्येषु तुल्याकृतिगुणक्रियेषु पर-
 माणुषु मुक्तात्मनःसु च प्रत्याधारं विलक्षणो ऽयमिति प्रत्ययो
 येभ्यो भवति ते ऽन्या विशेषा इत्यत्र तुल्याकृतिगुणक्रियात्वं
 विलक्षणत्वं चोभयं प्रत्याधारमुच्यमानं स्यादादमेव साधयेत्
 15 १२ । एवं नैयायिकवैशेषिका आत्मनानेकान्तमुररौकृत्यापि
 तत्प्रतिषेपायोद्यच्छन्तः सतां कथं नोपहास्यतां यान्ति । किं
 ✓ च । अनेकान्ताभ्युपगमे सत्येषु गुणः परस्परविभक्तेष्ववयवावय-
 व्यादिषु मिथोवर्तनचिन्तायां यद्वृषणजालमुपनिपतति तदपि
 परिहृतं भवति । तथाहि । अवयवानामवयविनश्च मिथो
 20 ऽव्यक्तं भेदो ऽभ्युपगम्यते नैयायिकादिभिर्न पुनः कथंचित् ।
 ततः पर्यनुयोगमर्हति । अवयवेष्ववयवौ वर्तमानः किमेकदे-
 शेन वर्तते किं वा सामख्येन । यद्येकदेशेन, तदयुक्तं, अवयव

विनो निरवयवत्वाभ्युपगमात् । सावयवत्वे ऽपि तेभ्यो ऽवयवौ
यद्यभिन्नः, ततो ऽनेकान्तापत्तिः, एकस्य निरंशस्थानेकावयव-
त्वप्राप्तेः । अथ तेभ्यो भिन्नो ऽवयवौ, तर्हि तेषु स कथं वर्तत
इति वाच्यम् । एकदेशेन सामख्येन वा । एकदेशपक्षे पुनस्त-
देवावर्तत इत्यनवस्था । अथ सामख्येन तेषु स वर्तते; तदप्य- 5
साधीयः प्रत्यवयवमवयविनः परिसमाप्ततयावयविवञ्जत्वप्रसङ्गात् ।
ततश्च तेभ्यो भिन्नो ऽवयवौ न विकल्पभाग्यवति । नन्वभेदपक्षे
ऽप्यवयविमात्रमवयवमात्रं वा स्यादिति चेत् । न, अभेदस्याप्ये-
कान्तेनाभ्युपगमात् । किं तर्ह्यन्योन्याविस्मिष्टस्वरूपो विवक्षया
संदर्शनीयभेदो ऽवयवेस्त्ववयवभ्युपगम्यते, अबाधितप्रतिभासेषु 10
सर्वत्रावयवावयविनां मिथो भिन्ना भिन्नतया प्रतिभासनात्,
अन्यथा प्रतिभासमानानामन्यथापरिकल्पने ब्रह्माद्वैतशून्यतावा-
दादेरपि कल्पनाप्रसङ्गात् । एवं संयोगिषु संयोगः समवायिषु
समवायो गुणिषु गुणौ व्यक्तिषु सामान्यं चात्यन्तं भिन्नान्य-
भ्युपगम्यमानानि तेषु वर्तनचिन्तायां सामख्यैकदेशविकल्पाभ्यां 15
दूषणीयानि । तदेवमेकान्तभेदे ऽनेकदूषणोपनिपातादनेकान्ते
च दूषणानुत्थानादनेकान्ताभ्युपगमाच्च मोक्ष इति । अतो वर-
मादावेव मत्सरितां विहायानेकान्तो ऽभ्युपगतः किं भेदैकान्तः
कल्पनया अस्थान एवात्मना परिकल्पितेनेति ॥

सांख्यः सत्त्वरजस्तमोभिरन्योन्यं विद्वद्भैरुणैर्धैर्यं चितं प्रधानम- 20
भिदधान एकस्याः प्रकृतेः संसारावस्थामोक्षसमययोः प्रवर्तन-
निवर्तनधर्मौ विद्वद्भौ क्रीडुर्वाणश्च कथं स्वस्थानेकान्तमतवैमु-
ख्यमस्यात्तमोक्षः स्यात् ॥

मीमांसकास्तु स्वयमेव प्रकारान्तरेणैकानेकाद्यनेकान्तं
प्रतिपद्यमानास्तत्प्रतिपत्तये सर्वथा पर्यनुयोगं नार्हन्ति । अथवा
शब्दस्य तत्संबन्धस्य च नित्यत्वैकान्तं प्रति ते ऽप्येवं पर्यनु-
योच्याः । त्रिकालशून्यकार्यरूपार्थविषयविज्ञानोत्पादिका मोद-
5 नेति मीमांसकाभ्युपगमः । अत्र कार्यतायास्त्रिकालशून्यत्वे
ऽभावप्रमाणस्य विषयता स्यात्, अर्थत्वे तु प्रत्यक्षादिविषयता
भवेत्, उभयरूपतायां पुनर्नोदनाया विषयतेति ॥

अथ बौद्धादिसर्वदर्शनाभीष्टा दृष्टान्तायुक्तयस्यानेकान्तसि-
द्धये समाख्यायन्ते । बौद्धादिसर्वदर्शनानि संशयज्ञानमेकमुल्ले-
10 खदयात्मकं प्रतिजानानि नानेकान्तं प्रतिक्षिपन्ति १ । तथा
स्वप्नसाधकं परपक्षोच्छेदकं च विरुद्धधर्माध्यस्तमनुमानं मन्य-
मानाः परे ऽनेकान्तं कथं पराकुर्यः २ । मयूराण्डरसे नीला-
दयः सर्वे ऽपि वर्णा नैकरूपा नाप्यनेकरूपाः, किं त्वेकानेक-
रूपा यथावस्थिताः, तथैकानेकाद्यनेकान्तो ऽपि । तदुक्तं
15 नामस्थापनाद्यनेकान्तमाश्रित्य ।

मयूराण्डरसे यद्वर्णा नीलादयः स्थिताः । अ |

सर्वेऽप्यन्योन्यसंमिश्रास्तदन्नामादयो घटे ॥ १ ॥

नाम्बयः स हि भेदित्वास्त भेदो ऽप्यव्यवृत्तितः ।

मृद्भेदद्वयसंसर्गवृत्ति जात्यन्तरं घटः ॥ २ ॥

20 अथ हिशब्दो हेतौ यस्मादर्थः ; स घटः ।

भागे सिंहो नरो भागे योऽर्थो भागदयात्मकः ।

तमभागं विभागेन नरसिंहं प्रचक्षते ॥ ३ ॥

न नरः सिंहरूपत्वात् सिंहो नररूपतः ।

शब्दविज्ञानकार्याणां भेदाज्जात्यन्तरं हि सः ॥ ४ ॥

त्रैरूप्यं पाञ्चरूप्यं वा ब्रुवाणा हेतुलक्षणम् ।

सदसत्त्वादि सर्वे ऽपि कुतः परे न मन्वते ॥ ५ ॥

यथैकस्यैव नरस्य पितृत्वपुत्रत्वाद्यनेकसंबन्धा भिन्ननिमित्ता 5
न विरुध्यन्ते । तद्यथा । स नरः स्वपित्रपेक्षया पुत्रः स्वसुता-
पेक्षया तु पितेत्यादि । अभिन्ननिमित्तास्तु संबन्धा विरुध्यन्ते ।
तद्यथा । स्वपित्रपेक्षयैव स पिता पुत्रश्चेत्यादि । एवमनेका-
न्तेऽपि द्रव्यात्मनैकं पर्यायात्मना त्वनेकमित्यादि भिन्ननिमि-
त्ततया न विरुध्यते । द्रव्यात्मनैवैकमनेकं चेत्यादि त्वभिन्न- 10
निमित्ततया विरुध्यते । अभिन्ननिमित्तत्वं हि विरोधस्य मूलं
न पुनर्भिन्ननिमित्तत्वमिति सुखदुःखनरदेवादिपर्याया अण्णा-
त्मनो नित्यानित्यत्वाद्यनेकान्तमन्तरेण नोपपद्यन्ते यथा सर्पस्य
द्रव्यस्य स्थिरस्थोत्फणविफणावस्थे मिथो विरुद्धे अपि द्रव्यापेक्षया
न विरुद्धे यथैकस्या अङ्गुल्याः सरलताविनाशो वक्रतोत्पत्तिश्च 15
यथा वा गोरसे स्थायिनि दुग्धपर्यायविनाशोत्तरदधिपर्यायो-
त्पादौ संवभक्तौ प्रत्यक्षादिप्रमाणेनोपलब्धौ, एवं सर्वस्य वस्तुनो
द्रव्यपर्यायात्मकतापि । किं च । सर्वेष्वपि दर्शनेषु स्वाभिमत-
साध्यसाधनायाभिधीयमाना हेतवो ऽप्यनेकान्ताभ्युपगममन्तरेण
समीचीनतामश्नुन्ति । तथाहि । अत्र स्त्रोपज्ञमेव परहेतुत- 20
मोभास्करनामकं वादस्थलं लिख्यते । यथा । इह हि सकलता-
र्किकचक्रवृत्तामणितथात्मानं मन्यमानाः सर्वदापि प्रसभं पोषि-

तस्माभिमाना गुणवत्सु विदत्सु मत्सरं विदधानां सुगन्धजनस-
 माजे ऽत्यूर्जितस्फूर्जितमभिदधानाः स्फुष्टोद्भवेन स्वानुभवेन
 समस्तवस्तुसोमगतमभ्रान्तमनेकान्तमनुभवन्तो ऽपि स्वयं च
 युक्तानेकान्तमेव वदन्तो ऽपि प्रकटं वचनमात्रेणैवानेकान्तमनि-
 5 ष्कन्तो यथावस्थितं वस्तुस्वरूपमपश्यन्तो निजमतानुरागमेव
 पुष्पान्तो विदत्समीपे च कदापि सम्यग्चेतुस्वरूपमपृच्छन्तो
 निजबुद्ध्या च तदनवगच्छन्तो भवन्तो यत्साध्यसाधनाय साधन-
 मधुनाभ्यधुः, तत्रापि साध्यसिद्धिनिबन्धनं हेतुः । अतो ऽनेका-
 न्तव्यवस्थापनार्थं यथावस्थितं वस्तुस्वरूपं दर्शयद्भिः सद्भिरस्माभिः
 10 प्रथमतो हेतोरेव स्वरूपं सम्यग्नेकान्तरूपं प्रकाशयते । ताव-
 द्ज्ञावधाना निरस्तस्वपक्षाभिमानाः क्षणं माध्यस्थ्यं भजन्तः
 शृण्वन्तु भवन्तः । तथाहि । युष्मदुपन्यस्तेन हेतुना किमन्वयिना
 स्वसाध्यं साध्येत व्यतिरेकिणा वान्वयव्यतिरेकिणा वा । यदि
 तावदन्वयिना, तदा तत्पुत्रत्वादेरपि गमकत्वं स्यात्, अन्वय-
 15 मात्रस्य तत्रापि भावात् । नापि व्यतिरेकिणा, तत्पुत्रत्वादेरेव
 गमकत्वप्रसङ्गात् । श्यामत्वाभावे ऽन्यत्र गौरपक्षे विपक्षे तत्पुत्र-
 त्वादेरभावात् । अन्वयव्यतिरेकिणा चेत्, तदापि तत्पुत्रत्वा-
 दित एव साध्यसिद्धिप्रसङ्गः । न चास्य चैक्यलक्षणयोगिनो
 हेत्वाभासताग्ररूपनीया, अनित्यत्वसाधने हतकत्वादेरपि
 20 तत्प्रसङ्गात् । अस्ति च भवदभिप्रायेण चैक्यं तत्पुत्रत्वादिति ।
 अथ भवत्ययं दोषो येषां पञ्चधर्मत्वसपञ्चसत्त्वविपक्षासत्त्वरूपे
 चैक्ये ऽविनाभावपरिसमाप्तिः, नास्माकं पञ्चलक्षणहेतुवादिनां,

अस्माभिरसप्रतिपक्षत्वप्रत्यक्षागमाबाधितविषयत्वयोरपि लक्षण-
योरभ्युपगमादिति चेत्, तर्हि केवलान्वयकेवलव्यतिरेका-
नुमानयोः पक्षलक्षणत्वासंभवेनागमकत्वप्रसङ्गः । न च तयोरग-
मकत्वं यौगैरिष्टं, तस्मात्प्रतिबन्धनिश्चायकप्रमाणासंभवेन, अन्य-
थानुपपत्तेः । अनिश्चय एव तत्पुत्रत्वादेरगमकतानिबन्धनमस्तु । 5
ननु चैलक्षण्यभावः । अथात्र विपक्षे ऽसत्त्वं निश्चितं नास्ति,
तर्हि श्यामत्वाभावे तत्पुत्रत्वेनावश्यं निवर्तनीयमित्यत्र प्रमाण-
मस्तीति सौगतः । यौगस्तु गर्जति । शाकाद्याहारपरिणामः
श्यामत्वेन समव्याप्तिको न तु तत्पुत्रत्वेनेत्युपाधिसङ्गावाञ्च तत्पु-
त्रत्वे विपक्षासत्त्वसंभव इति । तौ ह्येवं निश्चितान्यथानुपपत्तिमेव 10
शब्दान्तरेण शरणीकुरुत इति सैव हेतोर्लक्षणमस्तु । अपि च ।
अस्ति नभश्चन्द्रो जलचन्द्रात्, उदेत्यति श्वः सविता, अद्यतना-
दित्योदयादित्यादिषु पक्षधर्मत्वाभावे ऽपि मन्मातेयमेवंविध-
स्वरान्यथानुपपत्तेः । सर्वं क्षणिकमक्षणिकं वा सत्त्वादित्यादिषु
च सपक्षस्थाभावे ऽपि हेतूनां गमकत्वदर्शनात्किं चैक्यादिना । 15
निश्चितान्यथानुपपत्तिरेवैकं लिङ्गलक्षणमक्षूणं तत्त्वमेतदेव
प्रपञ्चः पुनरयमिति चेत्, तर्हि सौगतेनाबाधितविषयत्वमस-
प्रतिपक्षं ज्ञातत्वं च यौगेन च ज्ञातत्वं लक्षणमाख्यानौयम् ।
अथ विपक्षाभिहितव्यावृत्तिमात्रेणाबाधितविषयत्वमसप्रतिपक्षत्वं
च ज्ञापकहेत्वधिकाराज्ज्ञातत्वं च लब्धमेवेति चेत्, तर्हि गमक- 20
हेत्वधिकारादशेषमपि लब्धमेवेति किं शेषेणापि प्रपञ्चेनेति ।
अत एव नान्वयमात्राद्धेतुर्गमको ऽपि त्वाभिहितव्यतिरेकादन्य-

विशेषाच्च । नापि व्यतिरेकमात्रात्किं त्वङ्गीकृतान्वयाद्व्यतिरेक-
विशेषात् । न चापि परस्पराननुविद्धतदुभयमात्रात्, अपि
तु परस्पररूपाजहृत्तान्वयव्यतिरेकत्वात्, निश्चितान्वयानुपप-
त्येकलक्षणस्य हि हेतोर्यथाप्रदर्शितान्वयव्यतिरेकरूपत्वात् । न
5 च जैनानां हेतोरेकलक्षणताभिधानमनेकान्तस्य विधातकमिति
वक्तव्यं, प्रयोगनियम एवैकलक्षणो हेतुरित्यभिधानात् । न तु
स्वभावनियमे नियतैकस्वभावस्य शशशृङ्गादेरिव निःस्वभावत्वा-
दिति कथं न हेतोरनेकान्तात्मकता । तथा ननु भोः सकर्णाः
प्रतिप्राणिप्रसिद्धप्रमाणप्रतिष्ठितानेकान्तविरुद्धबुद्धिभिर्भवद्भिर -
10 न्येसु कणभचाक्षपादबुद्धादिश्रिय्यकैरुपन्यस्यमानाः सर्व एव
हेतवो विवक्षयासिद्धविरुद्धानैकान्तिकतां स्वीकुर्वन्तीत्यवगन्त-
व्यम् । तथाहि । पूर्वं तावत्तेषां विरुद्धताभिधीयते । यदि
ह्येकस्यैव हेतोस्तौणि पञ्च वा रूपाणि वास्तवान्यभ्युपगम्यन्ते,
तदा सो ऽनेकधर्मात्मकमेव वस्तु साधयतीति कथं न विपर्य-
15 यसिद्धिः, एकस्य हेतोरनेकधर्मात्मकस्याभ्युपगमात् । न च
यदेव पञ्चधर्मस्य सपञ्च एव सत्त्वं तदेव विपक्षात्सर्वतो व्यावृत्त-
त्वमिति वाच्यं, अन्वयव्यतिरेकयोर्भावाभावरूपयोः सर्वथा
तादात्म्यायोगात्, तत्त्वे वा केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी वा
सर्वो हेतुः स्यान्न तु चिरूपः पञ्चरूपो वा । तथा च साधना-
20 भावो ऽपि गमकः स्यात् । अथ विपक्षासत्त्वं नाभ्युपेयते किं
तु साध्यसङ्गावे ऽस्तित्वमेव साध्याभावेनास्तित्वमभिधीयते न तु
ततस्तद्विज्ञमिति चेत्, तदसत् । एवं हि विपक्षासत्त्वस्याभावा-

हेतोस्तेरुप्यादिं न स्यात् । अथ ततस्तदन्यद्वर्मान्तरं; तर्ह्यैक-
 पस्थानेकात्मकस्य हेतोस्तथाभूतसाध्याविनाभूतत्वेन निश्चि-
 तस्थानेकान्तवस्तुप्रसाधनात्कथं न परोपन्यस्तहेतूनां सर्वेषां
 विरुद्धता, एकान्तविरुद्धेनानेकान्तेन व्याप्नत्वात् । तथासिद्ध-
 तापि सर्वसाधनधर्माणामुन्नेया, यतो हेतुः सामान्यं वा 5
 भवेद्विशेषो वा तदुभयं वानुभयं वा । न तावत्सामान्यं
 हेतुः । तद्धि सकलव्यापि सकलस्वाश्रयव्यापि वा हेतुत्वेनो-
 पादीयमानं प्रत्यक्षसिद्धं वा स्यात्तदनुमानसिद्धं वा स्यात् । न
 तावत्प्रत्यक्षसिद्धं, प्रत्यक्षं ह्यनुसारितया प्रवर्तते । अक्षं च
 नियतदेशादिनैव निवृत्त्यते । अतो ऽनुमानारि ज्ञानं नियतदे- 10
 शादेव प्रवर्ततुमुत्सहते, न सकलकालदेशव्यापिनि । अथ
 नियतदेशस्वरूपाव्यतिरेकान्तनिश्चये तस्यापि निश्चय इति
 चेत् । न, नियतदेशस्वरूपाव्यतिरेके नियतदेशतैव स्यान्न
 व्यपिता । तन्न व्यापिसामान्यरूपो हेतुः प्रत्यक्षसिद्धः । अनु-
 मानसिद्धतायामनवस्थाराक्षसी दर्निवारा । अनुमानेन हि 15
 लिङ्गग्रहणपूर्वकमेव प्रवर्तमानेन सामान्यं साध्यते लिङ्गं च न
 विशेषरूपमिष्यते, अननुगमात् । सामान्यरूपं तु लिङ्गमवगतं
 वानवगतं वा भवेत् । न तावदनवगतं, अनिष्टत्वादतिप्रसङ्गाच्च ।
 अवगतं चेत्, तदा तस्यावगमः प्रत्यक्षेणानुमानेन वा । न
 प्रत्यक्षेण, संनिष्ठग्रहादित्वात्तस्य । नाप्यनुमानेन । तस्याप्यनु- 20
 मानमन्तरेण लिङ्गग्रहणे पुनस्तदेवावर्तते । तथा चानुमाना-
 नामानन्त्याद्युगसहस्रैरप्येकलिङ्गग्रहणं न भवेत् । अपि च ।

अशेषव्यवसायेयस्वरूपं सामान्यं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां निश्चीयमानं
 स्वाधारनिश्चयमुत्पादयेत् । स्वाधारनिश्चयो ऽपि निजाधार-
 निश्चयमिति सकलो जनः सर्वज्ञः प्रसज्यते । किं च । स्वाश्रये-
 द्वियसंयोगात्प्राक् स्वज्ञानमजनयत्सामान्यं पश्चादपि न तज्जन-
 5 येत्, अविचलितरूपत्वात् । परैरनाधेयातिशयत्वाच्च विचलितत्वं
 आधेयातिशयत्वे च क्षणिकतापत्तिः । अन्यच्च । तत्सामान्यं
 व्यक्तिभ्यो भिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा हेतुर्भवेत् । न तावद्विन्नं
 व्यक्तिभ्यः पृथगनुपलम्भात्, समवाये न व्यक्तिभिः सह सामा-
 न्यस्य संबन्धितत्वात् । पृथगनुपलम्भ इति चेत् । न । समवा-
 10 यस्येह बुद्धिहेतुत्वं गीयते, इहेदमिति बुद्धिश्च भेदग्रहणमन्त-
 रेण न भवेत् । किं च । अतो ऽश्रत्वादिसामान्यं स्वाश्रयसर्व-
 गतं वा सर्वसर्वगतं वेद्यते । यदि स्वाश्रयसर्वगतं, तदा कर्का-
 दिव्यक्तिगून्ये देशे प्रथमतरमुपजायमानाया व्यक्तेरश्रत्वादिसा-
 मान्येन योगो न भवति, व्यक्तिगून्ये देशे सामान्यस्यानवस्था-
 15 नाद्व्यक्त्यन्तरादनागमनाच्च । अथ सर्वसर्वगतं तत्स्वीक्रियते, तदा
 कर्कादिभिरिव शाबलेयादिभिरपि तदभिव्यज्येत । न च
 “कर्काद्यानामेव तदभिव्यक्तौ सामर्थ्यं न शाबलेयादीनां” इति
 वाच्यं, यतः किंरूपं तत्कर्काद्यानां सामर्थ्यम् । साधारणरूप-
 त्वमिति चेन्न । स्वतन्त्रेसाधारणरूपा व्यक्तयः, तदा स्वत एव
 20 ता अश्रो ऽश्र इत्यनुवृत्तं प्रत्ययं जनयिष्यन्तीति किं तद्विन्न-
 सामान्यपरिक्लपनया । यदि च स्वतो ऽसाधारणरूपा व्यक्तयः,
 तदापदसामान्ययोगादपि न साधारणा भवेयुः, स्वतो ऽसा-

धारणरूपत्वादिति व्यक्तिभिन्नस्य सामान्यस्याभावादसिद्ध-
 त्तल्लक्षणो हेतुः । कथं ततः साध्यसिद्धिर्भवेत् । अथ व्यक्त्य-
 भिन्नं सामान्यं हेतुः । तदप्ययुक्तं, व्यक्त्यभिन्नस्य व्यक्तिस्वरूपव-
 द्वाक्यन्तराननुगमात्सामान्यरूपतानुपपत्तेर्व्यक्त्यभिन्नत्वस्य सामान्य-
 रूपतायाश्च मिथोविरोधात् । अथ भिन्नाभिन्नमिति चेत्, न, 5
 विरोधात् । अथ केनाप्यंशेन भिन्नं केनाप्यभिन्नमिति । तदपि
 न युक्तं, सामान्यस्य निरंशत्वात् । तन्नैकान्तसामान्यरूपो हेतुः
 साकल्येन सिद्धो नापि विशेषरूपः, तस्यासाधारणत्वेन गमक-
 त्वायोगात्, साधारणत्वं एवान्वयोपपत्तेः । नापि सामान्यविशे-
 षोभयं परस्पराननुविद्धं हेतुः, उभयदोषप्रसङ्गात् । नाप्यनुभयं, 10
 अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकाभावे द्वितीयविधानादनुभयस्यास-
 त्वेन हेतुत्वायोगात् । बुद्धिप्रकल्पितं च सामान्यमवस्तुरूपत्वा-
 त्साध्येनाप्रतिबद्धत्वादसिद्धत्वाच्च न हेतुः । तदेवं सामान्यादौ-
 नामसिद्धत्वे तल्लक्षणाः सर्वे ऽपि हेतवो ऽसिद्धा एव ९ । तथा
 प्रतिबन्धविकलाः समस्ता अपि परोपन्यस्ता हेतवो ऽनैकान्तिका 15
 अवगन्तव्याः । न चैकान्तसामान्ययोर्विशेषयोर्वा साध्यसाधनयोः
 प्रतिबन्ध उपपद्यते । तथाहि । सामान्ययोरेकान्तेन नित्ययोः
 परस्परमनुपकार्योपकारकभूतयोः कः प्रतिबन्धः, मिथः कार्य-
 कारणादिभावेनोपकार्योपकारत्वे त्वनित्यत्वापत्तेः । विशेषयोस्तु
 नियतदेशकालयोः प्रतिबन्धगृहे ऽपि तत्रैव तयोर्ध्वं सात्साध्यध- 20
 र्मिच्छगृहीतप्रतिबन्ध एवान्यो विशेषो हेतुत्वेनोपदीयमानः
 कथं नानैकान्तिकः । किं च । प्रतिबन्धपक्षधर्मत्वादिकं सिद्ध-

साधने सति संभवी न च साध्यसाधनयोः परस्परतो धर्मिणः
 शैकान्तेन भेदे ऽभेदे वा पञ्चधर्मत्वादिधर्मयोगो लिङ्गस्योपप-
 त्तिमान्, संबन्धामिद्वेः । संबन्धो हि साध्यसाधनयोर्धर्मिण्य
 किं समवायः संयोगो विरोधो विशेषणविशेष्यभावस्तादात्म्यं
 ५ तदुत्पत्तिर्वा भवेत् । न तावत्समवायः, तस्य धर्मधर्मिद्वयाति-
 रिक्तस्य प्रमाणेनाप्रतीयमानत्वात्, इह तन्तुषु पट इत्यादेस्त-
 त्साधकस्य प्रत्ययस्यालौकिकत्वात्, पांसुलपादानामपीह पटे
 तन्तव इत्येवंप्रतीतिदर्शनात्, इह भूतले घटाभाव इत्यत्रापि
 समवायप्रसङ्गात् । सत्त्वे वा समवायस्य स्वत एव धर्मधर्म्यादिषु
 10 वृत्त्यभ्युपगमे, तद्वत्साध्यादिधर्माणामपि स्वत एव धर्मिणि
 वृत्तिरस्तु किं व्यर्थं समवायकल्पनया । समवायस्य समवा-
 यान्तरेण वृत्त्यभ्युपगमे तु, तत्राप्यपरसमवायकल्पने ऽनवस्था-
 नदो दुस्तरा । अस्तु समवायस्य स्वतः परतो वा वृत्तिः,
 तथापि तस्य प्रतिनियतानामेव संबन्धिनां संबन्धकत्वं न
 15 स्यादपि त्वन्येषामपि व्यापकत्वेन, तस्य सर्वत्र तुल्यत्वादेकस्व-
 भावत्वाच्च । नापि संयोगः । स हि साध्यसाधनादीनां भवेत् ।
 किं ततो भिन्नो वा स्यादभिन्नो वा । प्राप्तिं पक्षे कथं विष-
 क्षितानामेवैष किं नान्येषामपि, भेदाविशेषात् । न च सम-
 वायो ऽत्र नियामकः, तस्य सर्वत्र सदृशत्वात् । द्वितीये तु
 20 साध्यादौन्येव स्युः, न कश्चिसंयोगो नाम कथंचित् । अभिन्नसं-
 योगाङ्गीकारे तु परवादाश्रयणं भवेत् । नापि विरोधो
 ऽभिधातव्यः, तस्याप्येकान्तमते ऽसंभवात् । स हि सहानवस्थानं

परस्परपरिहारो वा भवेत् । तत्राद्ये किं कदाचिदप्येकज्ञान-
वस्थानमुत कियत्कालं स्थित्वा पश्चादनवस्थानम् । आद्ये पक्षे
ऽहिमकुलादीनां न विरोधः स्यात्, अन्यथा त्रैलोके ऽयुरगा-
दीनामभावः । द्वितीये तु नरवनितादेरपि विरोधः स्यात्,
तथोरपि किञ्चित्कालमेकत्र स्थित्वापगमात् । किं च । वडवान- 5
लजलधिजलयोर्विद्युदम्भोदाम्भसोश्च चिरतरमेकत्रावस्थातः कथ-
मयं विरोधः । परस्परपरिहारस्तु सर्वभावानामविशिष्टः
कथमसौ प्रतिनियतानामेव भवेत् । नापि विशेषणविशेष्यभावो
घटामिदं, तस्य संयोगाद्यसंभवे ऽभावात्, तस्य तु प्रागेव
निरासात् । नापि साध्यसाधनयोस्तादात्म्यं घटते, साध्यसाधन- 10
योरसिद्धसिद्धयोर्भेदाभ्युपगमेन तादात्म्यायोगात्, तादात्म्ये च
साध्यं साधनं चैकतरमेव भवेन्न द्वयं कथंचित् । तादात्म्ये तु
जैनमतानुप्रवेशः स्यात् । तदुत्पत्तिस्तु कार्यकारणभावे संभ-
विनी कार्यकारणभावश्चार्थक्रियासिद्धौ सिध्येत् । अर्थक्रिया
च नित्यस्य क्रमाक्रमाभ्यां सहकारिषु सत्त्वसत्सु च जनकाज- 15
नकस्वभावद्वयानभ्युपगमेन नोपपद्यते । अनित्यस्य तु सतो
ऽसतो वा सा न घटते, सतः समवायवर्तिनि व्यापारायोगात्,
व्यापारे वा स्वस्वकारणकाल एव जातानामुत्तरोत्तरसर्वज्ञा-
नामेकक्षणवर्तित्वप्रसङ्गात्, सकलभावानां मिथःकार्यकारण-
भावप्रसङ्गेश्च, असतस्य सकलगतिविकलत्वेन कार्यकारणसंभ- 20
वात्, अन्यथा अशविषाणादेरपि तत्प्रसङ्गात् । तदित्यं
साध्यादीनां संबन्धानुपपत्तेरेकान्तमते पञ्चधर्मत्वादि हेतुलक्ष-

- एमसंगतमेव स्यात् । तथा च प्रतिबन्धो दुरूपपाद एव ।
 तथैकान्तवादिनां प्रतिबन्धग्रहणमपि न जाघटीति, अविच-
 लितस्वरूप आत्मनि ज्ञानपौर्वापर्याभावात्, प्रतिक्षणध्वंसिन्यपि
 कार्यकारणद्युभयग्रहणानुवृत्त्यैकचैतन्याभावात् । न च कार्या-
 5 द्यनुभवानन्तरभाविना स्मरणेन कार्यकारणभावादिः प्रतिबन्धो
 ऽनुसंधीयत इति वक्तव्यं, अनुभूते एव स्मरणप्रादुर्भावात् । न
 च प्रतिबन्धः केनचिदनुभूतः, तस्योभयनिष्ठत्वात् । उभयस्य
 पूर्वापरकालभाविन एकेनाग्रहणादिति न प्रतिबन्धनिश्चयो
 ऽपि । तदेवमेकान्तपक्षे परैरुच्चार्यमाणः सर्वो ऽपि हेतुः
 10 प्रतिबन्धस्याभावादनिश्चयाच्चानैकान्तिक एव भवेत् ॥ एवं च
 केवलस्य सामान्यस्य विशेषस्य च द्वयोर्वा परस्परविविक्तयो-
 स्तयोर्हेतुत्वाघटनादनुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययनिबन्धनपरस्परसंवर्लित-
 सामान्यविशेषात्मनो हेतोरनेकान्तात्मनि साध्ये गमकत्व-
 मभ्युपगन्तव्यम् । न च “यदेव रूपं रूपान्तराद्भावंते, तदेव
 15 कथमनुवृत्तिमासादयति, यच्चानुवर्तते तत्कथं व्यावृत्तिमाश्र-
 यति” इति वक्तव्यं, अनुवृत्तव्यावृत्तरूपतयाध्यक्षतः प्रतीयमाने
 वस्तुरूपे विरोधासिद्धेः, सामान्यविशेषवच्चिन्नज्ञानवच्चिन्नपट-
 लैकचित्तरूपवदां । किं च । एकान्तवाद्युपन्यस्तहेतोः साध्यं किं
 सामान्यमाहोस्त्रिदिशेष उतोभयं परस्परविविक्तमुतस्त्रिदनुभय-
 20 मिति विकल्पाः । न तावत्सामान्यं केवलस्य, तस्यासंभवादर्थ-
 क्रियाकारित्ववैकल्याच्च । नापि विशेषः, तस्याननुयायित्वेन
 साधयितुमशक्यत्वात् । नाप्युभयं, उभयदोषानतिवृत्तेः । नाप्य-

‘नुभयं, तस्यासतो हेत्वव्यापकत्वेन साध्यत्वायोगात् । तस्माद्विवा-
दास्पदीभूतसामान्यविशेषोभयात्मकसाध्यधर्मस्य साध्यधर्मिणि
साधनायान्योन्यानुविद्वान्वयव्यतिरेकस्वभावद्वयात्मकैकहेतोः
प्रदर्शने लेशतो ऽपि नैकान्तपक्षोक्तदोषावकाशः संभवी । अतो
नैकान्तात्मकं हेतुस्वरूपं चावश्यमङ्गीकर्तव्यं, अन्यथा सकलानु- 5
भानेषु साध्यसाधनानामुक्तन्यायत उच्छेद एव भवेत् । तस्माद्भो
एकान्तवादिनो निजपक्षाभिमानत्यागेनाविषादिनो ऽक्षिणी
निमील्य बुद्धिदृशमुन्मील्य मध्यस्थवृत्त्या युक्तानुसारैकप्रवृत्त्या
तत्तत्त्वं जिज्ञासन्तो भवन्तो ऽनेकान्तं विचारयन्तु, प्रमाणैक-
मूलसकलयुक्तियुक्तं प्रागुक्तनिखिलदोषविप्रसुक्तं तत्तत्त्वं साधि- 10
गच्छन्तु । इति परहेतुतमोभास्करनामकं वादस्थलं श्रीगुणरत्न-
सूरिपादैः कृतम् । ततः भिद्वं सर्वदर्शनसंमतमनेकान्तमतम् ॥

अथ जैनमतं संक्षेपयन्नाह

जैनदर्शनसंक्षेप इत्येष गदितो ऽनघः ।

पूर्वापरपराधातो यच्च कापि न विद्यते ॥ ५८ ॥ 15

जैनदर्शनस्य संक्षेपो विस्तरस्यागाधत्वेन वक्तुमशक्यत्वादुपयो-
गसारः समास इत्यमुनोक्तप्रकारेणैव प्रत्यक्षो गदितो ऽभिहितो
ऽनघो निर्दूषणः सर्ववक्तव्यस्य सर्वज्ञमूलत्वे दोषकालुष्यानवका-
शात् । यच्च जैनदर्शने कापि कश्चिदपि जीवाजीवादिरूपवि-
चारणाविषयसूक्ष्ममतिचर्चयामपि पूर्वापरयोः पूर्वपश्चादभि- 20
हितयोः पराधातः परस्परव्याहतत्वं न विद्यते । अयं भावः ।

यथापरदर्शनसंबन्धिषु मूलशास्त्रेष्वपि किं पुनः पाश्चात्य-
विप्रलम्भकग्रथितग्रन्थकथासु प्रथमपश्चादभिहितयोर्मिथोवि-
रोधो ऽस्ति, तथा जैनदर्शने कापि केवलिप्रणीतद्वादशाङ्गेषु
पारंपर्यग्रन्थेषु च सुसंबद्धार्थत्वात्सूक्ष्मेच्छिकया निरीक्षितो ऽपि
5 स नास्ति । यत्तु परदर्शनेष्वपि कचन सद्दयद्वयंगमानि
वचनानि कानिचिदाकर्णयामः, तान्यपि जिनोक्तसूक्तसुधा-
सिन्धुसमुद्गतान्येव संगृह्य सुधा स्वात्मानं बद्ध मन्वते । यच्छ्री-
सिद्धसेनपादाः ।

सुनिश्चितं नः परतन्त्रं युक्तिषु
10 स्फुरन्ति याः काश्चन सूक्तिमपदः ।
तवैव ताः पूर्वमहार्णवोत्थिता
जगत्प्रमाणं जिनवाक्यविप्रुषः ॥ इति ॥

अत्र परे प्राहुः । अहो आर्हतार्हदभिहिततत्त्वानुरागि-
भिर्युक्ताभिरिदमसंबद्धमेवाविर्भावयांबभूवे यदुतास्मादर्शनेष्वपि
15 पूर्वापरयोर्विरोधो ऽस्तीति । न ह्यस्मन्मते सूक्ष्मेच्छणैरौचमाणो
ऽपि विरोधलेशो ऽपि कचन निरीक्ष्यते, अमृतकरनिकरेष्विव
कालिमेति चेत् । उच्यते । भोः स्वमतपक्षपातं परिहृत्य
माध्यस्थ्यमवलम्बमानैर्निरभिमानैर्धीप्रधानैः प्रतिभाद्यवधानं
विदधानैर्निगम्यते, तदा वयं भवतां सर्वं दर्शयामः । तथाहि ।
20 प्रथमं तावत्ताथागतसंमते मते पूर्वापरविरोध उद्भाव्यते ।
पूर्वं सर्वं क्षणभङ्गुरमभिधाय पश्चादेवमभिदधे नाननुकृतान्वय-
व्यतिरेकं कारणं नाकारणं विषय इति । अस्यायमर्थः ।

ज्ञानमर्थं सत्यवोत्पद्यते न पुनरमतीत्यनुक्तान्वयव्यतिरेको ऽर्थो
 ज्ञानस्य कारणम् । यतश्चार्थाज्ज्ञानमुत्पद्यते तमेव तद्विषयी-
 करोतीति । एवं चाभिदधानेनार्थस्य क्षणद्वयं स्थितिरभि-
 हिता । तद्यथा । अर्थात्कारणाज्ज्ञानं कार्यं जायमानं द्वितीये
 क्षणे जायते न तु समसमये, कारणकार्ययोः समसमयत्वा- 5
 योगात् । तच्च ज्ञानं स्वजनकमेवार्थं गृह्णाति नापरं, नाकारणं
 विषय इति वचनात् । तथा चार्थस्य क्षणद्वयं स्थितिर्बलादा-
 याता सा च क्षणक्षयेण विरुद्धेति पूर्वापरविरोधः १ । तथा
 नाकारणं विषय इत्युक्त्वा योगिप्रत्यक्षस्यातौतानागतादिरप्यर्थो
 विषयोऽभ्यधायि । अतीतानगतश्च विनष्टानुत्पन्नत्वेन तस्य 10
 कारणं न भवेत् । अकारणमपि च तं विषयतयाभिदधानस्य
 पूर्वापरविरोधः स्यात् २ । एवं साध्यसाधनयोर्व्याप्तिग्रहकस्य
 ज्ञानस्य कारणत्वाभावेऽपि त्रिकालगतमर्थं विषयं व्याहरमाणस्य
 कथं न पूर्वापरव्याघातः, अकारणस्य प्रमाणविषयत्वानभ्युपग-
 मात् ३ । तथा, क्षणक्षयाभ्युपगमे ऽन्वयव्यतिरेकयोर्भिन्नका- 15
 लयोः प्रतिपत्तिर्न संभवति । ततः साध्यसाधनयोस्त्रिकालविषयं
 व्याप्तिग्रहणं मन्वानस्य कथं न पूर्वापरव्याहतिः ४ । तथा
 क्षणक्षयमभिधाय ।

इत एकनवते कल्पे शक्त्वा मे पुरुषो हतः ।

तत्कर्मणो विपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिन्नवः ॥ 20

इत्यत्र श्लोके जन्मान्तरविषये नेशब्दास्मिन्नब्दयोः प्रयोगं
 क्षणक्षयविरुद्धं ब्रुवाणस्य बुद्धस्य कथं न पूर्वापरविरोधः ५ ।

- तथा निरंशं सर्वं वस्तु प्राग्प्रोच्य हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनं
 तु स्वगतं सद्रव्यचेतनत्वस्वर्गप्रापणशक्त्वादिकं गृह्यदपि स्वगतस्य
 सद्रव्यत्वादेरेकस्यांशस्य निर्णयमुत्पादयति न पुनः स्वगतस्यापि
 द्वितीयस्य स्वर्गप्रापणशक्त्वादेरंशस्येति सांशतां पश्चाददत्तः सौग-
 5 तस्य कथं पूर्वापरविरुद्धं वचो न स्यात् ६ । एवं निर्वि-
 कल्पकमध्यचं नीलादिकस्य वस्तुनः सामस्येन ग्रहणं कुर्वाणमापि
 नीलाद्यंशे निर्णयमुत्पादयति न पुनर्नीलाद्यर्थगतेक्षणक्षयेऽश
 इति सांशतामभिदधतः सौगतस्य पूर्वापरवचोविरोधः सुबोध
 एव ७ । तथा हेतोस्त्वैक्यं संशयस्य चोक्तेरद्वयात्मकताम-
 10 भिदधानोऽपि स सांशं वस्तु यन्न मन्यते तदपि पूर्वापरवि-
 रुद्धम् ८ । तथा परस्परानास्तिष्टा एवाणवः प्रत्यासत्तिभाजः
 समुदिता घटादिरूपतया प्रतिभासन्ते न पुनरन्योन्यमङ्गा-
 ङ्गिभावरूपेणारम्भस्कन्धकार्यास्त इति हि बौद्धमतम् । तत्र चायं
 दोषः । परस्परमणूनामनास्तिष्टत्वाद्दृष्टस्यैकदेशे हस्तेन धार्यमाणे
 15 कृत्स्नस्य घटस्य धारणं न स्यात् । उत्प्रेषावच्छेपापकर्षास्त
 तथैव न भवेयुः । धारणादीनि च घटस्यार्थक्रियास्तत्त्वं सत्त्व-
 मङ्गीकुर्वाणैः सौगतैरभ्युपगतान्येव तानि च तन्मतेऽनुपपन्नानि
 ततो भवति पूर्वापरयोर्विरोधः ८ ॥

अथ नैयायिकवैशेषिकमतयोः पूर्वापरतो व्याहतत्वं दर्शयते

- 20 सत्तायोगः सत्त्वमित्युक्त्वा सामान्यविशेषसमवायानां सत्तायोग-
 मन्तरेणापि सद्भावं भाषमाणानां कथं न व्याहतं वचो भवेत्
 १ । ज्ञानं स्वात्मानं न वेत्ति स्वात्मानि क्रियाविरोधादित्य-

मिधायेश्वरज्ञानं स्वात्मनि क्रियाविरोधाभावेन स्वसंवेदितमि-
 च्छता कथं न स्ववचनविरोधः २ । प्रदीपोऽप्यात्मानमात्म-
 नैव प्रकाशयन् स्वात्मनि क्रियाविरोधं व्यपाकरोति ३ ।
 परवञ्चनात्मन्यपि च्छलजातिनिग्रहस्थानानि तत्त्वरूपतयोपदि-
 शतोऽक्षपादर्षे वैराग्यव्यावर्णनं तममः प्रकाशात्मकताप्रस्थापनमिव 5
 कथं न व्याहृत्यते ४ । आकाशस्य निरवयवत्वं स्वीकृत्य तद्गुणः
 शब्दस्तदेकदेश एव श्रूयते न सर्वत्रेति सावयवतां ब्रुवाणस्य कथं
 न विरोधः ५ । सत्तायोगः सत्त्वं योगश्च सर्वैर्वस्तुभिः
 सांशतायामेव भवति सामान्यं च निरंशमेकमभ्युपगम्यते ।
 ततः कथं न पूर्वापरतो व्याहृतिः ६ । समवायो नित्य 10
 एकस्वभावश्चेत्यते सर्वैः समवायिभिः संबन्धश्च नैयत्येन जाय-
 मानोऽनेकस्वभावतायामेव भवति । तथा च पूर्वापरविरोधः
 सुबोधः ७ । अर्थवत्प्रमाणमित्युच्यते सहकारी यस्य तदर्थ-
 वत्प्रमाणमित्यभिधाय योगिप्रत्यक्षमतीताद्यर्थविषयमभिदधानस्य
 पूर्वापरविरोधः स्यात्, अतीतादेः सहकारित्वायोगात् ८ । 15
 तथा स्मृतिर्गृहीतग्राहित्वेन न प्रमाणमिष्यते, अनर्थजन्यत्वेन
 वा गृहीतग्राहित्वेन स्मृतेरप्रामाण्ये धारावाहिज्ञानानामपि
 गृहीतग्राहित्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः । न च धारावाहिज्ञाना-
 नामप्रामाण्यं नैयायिकवैशेषिकैः स्वीक्रियते, अनर्थजन्यत्वेन
 तु स्मृतेरप्रामाण्येऽतीतानागतादिविषयस्याप्यनर्थजन्यत्वेनाप्रामाण्यं 20
 भवेत्, चिकालविषयं चानुमानं शब्दवदिष्यते, धूमेन हि
 वर्तमानोऽग्निरनुमीयते मेघोन्नत्या भविष्यन्तौ वृष्टिर्नदी-

- पूरेण च सैव भूतेति, तदेवं धारावाहिज्ञानैरनुमानेन च स्मृतेः सादृश्ये सत्यपि यत्स्मृतेरप्रामाण्यं धारावाहिज्ञानादीनां च प्रामाण्यमिष्यते स पूर्वापरविरोधः ८ । ईश्वरस्य सर्वार्थ-विषयं प्रत्यक्षं किमिन्द्रियार्थसंनिकर्षनिरपेक्षमिष्यत आहो-
- 5 स्विदिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नम ज्ञानं व्यपदेश्यमित्यत्र सूत्रे संनिकर्षोपादानं निरर्थकं भवेत्, ईश्वरप्रत्यक्षसंनिकर्षं विनापि भावात् । अथेश्वरप्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमेवाभिप्रेयत इति चेत् । उच्यते । न हीश्वरसंबन्धिमनसो ऽणुपरिमाणत्वाद्युपपत्त्यर्थः संयोगो भवेत् । ततश्चैकमर्थं स यदा
- 10 वेत्ति तदा नापरान् सतोऽप्यर्थान् ; ततोऽस्मदादिवच्च तस्य कदापि सर्वज्ञता, युगपत्संनिकर्षसंभवेन सर्वार्थानां युगपदवेदनात् । अथ सर्वार्थानां क्रमेण संवेदनात् सर्वज्ञ इति चेत् । न, ब्रह्मना कालेन सर्वार्थसंवेदनस्य खण्डपरग्राहिवास्मदादिष्वपि संभवात्तेऽपि सर्वज्ञाः प्रसज्येयुः । अपि च । अतीता-
- 15 नागतानामर्थानां विनष्टानुत्पन्नत्वादेव मनसा संनिकर्षो न भवेत्, सतामेव संयोगसंभवात्तेषां च तदानीमसत्त्वात् । ततः कथं महेश्वरस्य ज्ञानमतीतानागतार्थग्राहकं स्यात् । सर्वार्थग्राहकं च तज्ज्ञानमिष्यते । ततः पूर्वापरो विरोधः सुबोधः । एवं योगिनामपि सर्वार्थसंवेदनं दुर्धरविरोधरुद्धमवबोधव्यम् १० ।
- 20 कार्यद्रव्ये प्रागुत्पन्ने सति तस्य रूपं पश्चादुत्पद्यते निराश्रयस्य रूपस्य गुणत्वात्प्रागनुत्पादेनेति पूर्वमुक्ता पश्चाच्च कार्यद्रव्ये विनष्टे सति तद्रूपं विनश्यतीत्युच्यमानं पूर्वापरविरुद्धं भवेत्,

यतोऽत्र रूपं कार्यं विनष्टे सति निराश्रयं स्थितं . सत्
पश्चाद्विनश्येदिति ११ ॥

सांख्यस्य त्वेवं स्ववचनविरोधः । प्रकृतिर्नित्यैका निरवयवा
निष्क्रियाव्यक्ता चेत्थते । सैवानित्यादिभिर्महदादिविकारैः
परिणमत इति चाभिधीयते । तच्च पूर्वापरतोऽसंबद्धम् १ । 5
अर्थाध्यवसायस्य बुद्धिब्यापारत्वाच्चेतना विषयपरिच्छेदरहितार्थं
न बुध्यत इत्येतत्सर्वलोकप्रतीतिविरुद्धम् २ । बुद्धिर्महदाख्या
जडा न किमपि चेतयत इत्यपि स्वपरप्रतीतिविरुद्धं ३ ।
आकाशादिभूतपञ्चकं स्वरादितन्मात्रेभ्यः सूक्ष्मसंज्ञेभ्य उत्पन्नं
यदुच्यते तदपि नित्यैकान्तवादे पूर्वापरविरुद्धं कथं 10
अद्वेयम् ४ । यथा पुरुषस्य कूटस्थनित्यत्वान्न विकृतिर्भवति नापि
बन्धमोक्षौ, तथा प्रकृतेरपि न ते संभवन्ति कूटस्थनित्यत्वादेव ।
कूटस्थनित्यं चैकस्वभावमिष्यते । ततो ये प्रकृतिर्विकृति-
बन्धमोक्षौ चाभ्युपगम्यन्ते परैः, ते नित्यत्वं च परस्पर-
विरुद्धानि ॥ 15

मीमांसकस्य पुनरेवं स्वमतविरोधः । न हिंस्यात्सर्वभूता-
नीति न वै हिंस्रो भवेदिति चाभिधाय महोचं वा महाजं
वा ओचियाय प्रकल्पयेदिति जल्पतो वेदस्य कथं न पूर्वापर-
विरोधः १ । तथा न हिंस्यात्सर्वभूतानीति प्रथममुक्त्वा
पश्चात्तदागमे पटितमेवम् । 20

षट्पशूनां नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेहनि ।

अश्वमेधस्य वचनात्पशूनां पशुभिस्त्रिभिः ॥

तथा “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” “सप्तदश प्राजापत्या-
त्पशूनालभेत” इत्यादि वचनानि कथमिव न पूर्वापरविरोध-
मनुरुध्यन्ते ९ । तथानृतभाषणं प्रथमं निषिध्य पश्चादूचे
ब्राह्मणार्थेऽनृतं ब्रूयादित्यादि । तथा ।

5 न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राज्ञ विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे

पश्चानृतान्याङ्गरपातकानि ॥ ३ ॥
m. Bk.

तथादत्तादानमनेकधा निरस्य पश्चादुक्तम् । यद्यपि ब्राह्मणो
10 हठेन परकीयमादत्ते क्लेने वा, तथापि तस्य नादत्तादानं,
यतः सर्वमिदं ब्राह्मणेभ्यो दत्तं ब्राह्मणानां तु दौर्बल्यादृषलाः
परिभुञ्जते । तस्मादपहरन् ब्राह्मणः स्वमादत्ते स्वमेव ब्राह्मणो
भुङ्क्ते । खं वस्ते खं ददातीति ४ । तथापुत्रस्य गतिर्नास्तीति
लपितोक्तम् ।

15 अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।
दिर्घगतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ इत्यादि ॥

तथा ।

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥

20 इति स्मृतिगते श्लोके । यदि प्रवृत्तिर्निर्दोषा, तदा कथं
ततो निवृत्तिस्तु महाफलेति व्याहृतमेतत् ६ । वेदविहिताहिंसा
धर्महेतुरित्यत्र प्रकट एव स्ववचनविरोधः । तथाहि । धर्म-

हेतुस्येद्विंश कथं, हिंसा चेद्धर्महेतुः कथम् । न हि भवति

माता च वन्धा चेति । धर्मस्य च लक्षणमिदं श्रूयते ।

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ १ ।

इत्यादि 5

अर्चिर्मार्गप्रपन्नैर्वेदान्तवादिभिर्गर्हिता चेयं हिंसा ।

अन्धे तमसि मज्जामः पशुभिर्ये यजामहे ।

हिंसा नाम भवेद्धर्मो न भूतो न भविष्यति ॥ इति ॥ ७

तथा भवान्तरं प्राप्तानां दृष्टये च आद्धादिविधानं तदप्य-
विचारितरमणीयम् । तथा च तद्युथिनः पठन्ति । 10

मृतानामपि जन्तूनां आद्धं चेत्तृप्तिकारणम् ।

तन्निर्वाणप्रदीपस्य स्नेहः संवर्धयेच्छिखाम् ॥ इति ॥ ८ ।

एवमन्यान्यपि पुराणोक्तानि पूर्वापरविरुद्धानि संदेहसमु-
च्चयशास्त्रादत्रावतार्य वक्तव्यानि । तथा नित्यपरोक्षज्ञानवादिनो
भट्टाः स्वात्मनि क्रियाविरोधाज्ज्ञानं स्वाप्रकाशकमभ्युपगच्छन्तः 15
प्रदीपस्य परं प्रकाशकमनङ्गीकुर्वन्तश्च कथं सङ्गतार्थभाषिणः ।
तथा ब्रह्माद्वैतवादिनोऽविद्याविवेकेन सन्मात्रं प्रत्यक्षात्प्रति-
यन्तोऽपि न निषेधकं प्रत्यक्षमिति ब्रुवाणाः कथं न विरुद्ध-
वादिनः, अविद्यानिरासेन सन्मात्रस्य ग्रहणात् ८ । तथा पूर्वो-
त्तरमीमांसावादिनः कथमपि देवमनङ्गीकुर्वाणा अपि सर्वेऽपि 20
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीन् देवान्पूजयन्तो . ध्यायन्तो वा दृश्यन्ते ।
तदपि पूर्वापरविरुद्धम् १० इत्यादि ॥

- अथवा ये ये बौद्धादिदर्शनेषु स्याद्वादाभ्युपगमाः प्राचीन-
 श्लोकव्याख्यायां प्रदर्शिताः, ते सर्वेऽपि पूर्वापरविरुद्धतयात्रापि
 सर्वदर्शनेषु यथास्वं दर्शयितव्याः, यतो बौद्धादय उक्तप्रकारेण
 स्याद्वादं खोक्नुवन्तोऽपि तन्निरासाय च युक्तौः स्फोरयन्तः
 5 पूर्वापरविरुद्धवादिनः कथं न भवेयुः । कियन्तो वा दंधिमाष-
 भोजनात्क्षणा विविच्यन्त इत्युपरम्यते ॥ चार्वाकस्तु वराकं
 आत्मतदाश्रितधर्माधर्मानेकान्तस्वर्गापवर्गादिकं सर्वं कुग्रहि-
 लतयैवाप्रतिपद्यमानोऽवज्ञोपहत एव कर्तव्यः, न पुनस्तं
 प्रत्यनेकान्ताभ्युपगमोपन्यासेन पूर्वापरोक्तविरोधप्रकाशनेन वा
 10 किमपि प्रयोजनं, सर्वस्य तदुक्तस्य सर्वलोकशास्त्रैः सह
 विरुद्धत्वात् । मूर्तेभ्यो भूतेभ्योऽमूर्तचैतान्योत्पादस्य विरुद्धत्वा-
 द्भूतेभ्य उत्पद्यमानस्यान्यत आगच्छतो वा चैतन्यस्या-
 दर्शनादात्मवचैतन्यस्यायैन्द्रियकप्रत्यक्षाविषयत्वादित्यादि, तदेवं
 बौद्धादीनामन्वेषां सर्वेषामागमाः प्रत्युत स्वप्रणेतृणामसर्वज्ञत्वमेव
 5 साधयन्ति, न पुनः सर्वज्ञमूलतां, पूर्वापरविरुद्धार्थवचनोपे-
 तत्वात् । जैनमतं तु सर्वं पूर्वापरविरोधाभावात्स्वस्य सर्वज्ञ-
 मूलतामेवावेदयतीति स्थितम् ॥

अथानुक्रमपि किमपि लिख्यते । प्रायकारीण्येवेन्द्रिया-
 णीति कणभञ्जाचपादमीमांसकमांख्याः समाख्यान्ति । चतुः-
 1) ओचेतराणि तथेति ताथागताः । चतुर्वर्जानीति स्याद्वादाव-
 दातद्दयाः ॥ श्वेताम्बराणं संमतिर्नयचक्रवालः स्याद्वादरत्ना-
 करो रत्नाकरावतारिका तत्त्वार्थः प्रमाणवार्त्तिकं प्रमाण-

मीमांसा न्यायावतारोऽनेकान्तजयपताकानेकान्तप्रवेशो धर्म-
संग्रहिणी प्रमेयरत्नकोशश्चेत्येवमादयोऽनेके तर्कग्रन्थाः ।
दिगम्बराणां तु प्रमेयकमलमार्तण्डो न्यायकुमुदचन्द्र
आप्तपरीचाष्टसहस्री सिद्धान्तमारो न्यायविनिश्चयटीका
चेत्यादयः ॥

इति श्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मोप-
जीविश्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदौपिकायः षड्दर्शन-
समुच्चयटीकायां जैनमतस्वरूपनिर्णयो नाम चतुर्थोऽधिकारः ॥

पञ्चमोऽधिकारः ।

अथ वैशेषिकमतविवक्षया प्राह ।

देवताविषयो भेदो नास्ति नैयायिकैः समम् ।

वैशेषिकाणां तत्त्वे तु विद्यतेऽसौ निदर्श्यते ॥ ५९ ॥

अस्य लिङ्गवेषाचारदेवादि नैयायिकप्रस्तावे प्रसङ्गेन प्रागेव
5 प्रोचानम् । मुनिविशेषस्य कापोतीं वृत्तिमनुष्ठितवतो रथ्यानिप-
तितांस्तण्डुलकणानादायादाय कृताहारस्याहारनिमित्तात्कणाद
इति संज्ञाजनि । तस्य कणादस्य मुनेः पुरः शिवेनोलूकरूपेण मत-
मेतत्प्रकाशितम् । तत औलूक्यं प्रोच्यते । पशुपतिभक्तत्वेन पाशु-
पतं प्रोच्यते । कणादस्य शिष्यत्वेन वैशेषिकाः काणादा भण्यन्ते ।

10 आचार्यस्य च प्रागभिधानोपरिकर इति नाम समाख्यायते ॥

अथ प्रस्तुतं प्रसूयते । देव एव देवता । तद्विषयो भेदो
वैशेषिकाणां नैयायिकैः समं नास्ति । एतेन यादृग्विशेषण
ईश्वरो देवो नैयायिकैरभिप्रेतः, तादृग्विशेषणः स एव वैशेषि-
काणामपि देव इत्यर्थः । तत्त्वे तु तत्त्वविषये पुनर्विद्यते भेदः ।

15 तत्त्वविषयो भेदो निदर्श्यते प्रदर्श्यते । तमेवाह ।

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं च चतुर्थकम् ।

विशेषसमवायौ च तत्त्वषट्कं तु तन्मते ॥ ६० ॥

द्रव्यं प्रथमं तत्त्वं, गुणो द्वितीयम् । तथाशब्दो भेदान्तर-
सूचने । कर्म-तृतीयं, सामान्यं च चतुर्थमेव चतुर्थकम् । स्वार्थे

कप्रत्ययः । विशेषसमवायौ च पञ्चमषष्ठे तत्त्वे । उभयत्र चकारौ
समुच्चयार्थौ । तुशब्दस्यावधारणार्थत्वे तत्त्वषट्कमेव नान्यूनाधिकं
षष्ठेव पदार्था इत्यर्थः । तन्मते वैशेषिकमते । अत्र पदार्थषट्के
द्रव्याणि गुणाश्च केचिन्नित्या एव केचित्चनित्याः, कर्मानित्यमेव,
सामान्यविशेषसमवायास्तु नित्या एवेति । केचित्त्वभावं सप्तमं 5
पदार्थमाहुः ॥

अथ द्रव्यभेदानाह ।

तत्र द्रव्यं नवधा भूजलतेजोऽनिलान्तरिक्षाणि ।
कालदिगात्ममनांसि च गुणः पुनः पञ्चविंशतिधा ॥६१॥

तत्र तेषु षट्सु पदार्थेषु द्रव्यं नवधा । व्यवच्छेदफलं 10
वाक्यमिति न्यायान्नवधैव न तु न्यूनाधिकप्रकारम् । अत्र
द्रव्यमिति जात्यपेक्षमेकवचनम् । एवं प्रागग्रे च ज्ञेयम् । ततो
नवैव द्रव्याणीत्यर्थः । एतेन आयातमसी आलोकाभावरूप-
त्वाच्च द्रव्ये भवत इत्युक्तम् । भूः पृथिवी काठिन्यलक्षणा मृत्पा-
षाणवनस्पतिरूपा । जलमापः, तच्च सरित्समुद्रकरकादिगतम् । 15
तेजोऽग्निः, तच्च चतुर्धा, भौमं काष्ठेन्धनप्रभवं, दिव्यं सूर्यवि-
द्युदादिजं, आहारपरिणामहेतुरौदर्यं, आकारजं च सुवर्णादि-
अनिलो वायुः । एतानि चत्वार्यनेकविधानि । अन्तरिक्ष-
माकाशं, तच्चैकं नित्यममूर्तं विभुं च द्रव्यम् । विभुशब्देन
विश्वव्यापकम् । इदं च शब्देन लिङ्गेनावगम्यते, आकाश- 20
गुणत्वाच्छब्दस्य । इदं भूजलतेजोऽनिलान्तरिक्षाणि । कालः

- परापरव्यतिकरयौगपद्यायौगपद्यच्चिरचिप्रप्रत्ययलिङ्गो द्रव्यम् ।
 तथाहि । परः पितापरः पुत्रो युगपदयुगपदा चिरं चिप्रं कृतं
 करिष्यते वेति यत्परापरादिज्ञानं तदादि क्रियाद्रव्यव्यति-
 रिक्तपदार्थनिबन्धनं, तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् ।
- 5 योऽस्य हेतुः स पारिशेष्यात्कालः, स चैको नित्योऽमूर्तो
 विभुर्द्रव्यं च । दिगपि द्रव्यमेका नित्यामूर्ता विभुश्च । मूर्तमेव
 हि द्रव्येषु मूर्तं द्रव्यमवधिंकृत्वेदमस्मात्पूर्वेण दक्षिणेन पश्चिमे-
 नोत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेणापरोत्तरेणोत्तरपूर्वेणाध-
 स्तादुपरिष्ठादित्यमी दशप्रत्यया यतो भवन्ति, स दिगिति ।
- 10 एतस्यास्यैकत्वेऽपि प्राच्यादिभेदेन नानात्वं कार्यविशेषाद्भवस्थि-
 तम् । आत्मा जीवोऽनेको नित्योऽमूर्तो विभुर्द्रव्यं च । मन-
 श्चित्तं, तच्च नित्यं द्रव्यमणुमात्रमनेकमाशुसंचारि प्रतिशरीर-
 मेकं च । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् । आत्मनो हि
 सर्वगतत्वादयुगपदनेकेन्द्रियार्थसंनिधाने सत्यपि क्रमेणैव ज्ञानो-
- 15 त्युत्पलम्भादनुमीयते । आत्मेन्द्रियार्थसंनिकर्षेभ्यो व्यतिरिक्तं
 कारणान्तरं मनोऽस्तीति, यस्य संनिधानाज्ज्ञानानामुत्पत्तिर-
 संनिधानाच्चानुत्पत्तिरिति । तस्य च मनसो मृतशरीराभिर्ग-
 तस्य मृतशरीरप्रत्यासन्नमदृष्टवशादुपजातक्रियैरणुभिर्द्वाणुकादि-
 क्रमेणारब्धमति सूक्ष्ममनुपलब्धियोग्यं शरीरं संक्रम्यैव स्वर्गादौ
- 20 गतस्य स्वर्गाद्युपभोग्यशरीरेण संबन्धो भवति । केवलस्य त्वेताव-
 दूरंगतिर्न स्यात् । तच्च मरणजन्मनोरान्तराक्षं गतं शरीरं मनसः
 स्वर्गनारकादिदेशं प्रतिवहन्धर्मकत्वादातिवाहिकमित्युच्यते ।

ततो द्द्वे कालदिगात्मनांमि । चः समुच्चये । तत्र पृथिव्याप-
 स्तेजोवायुरित्येतच्चतुःसंख्यं द्रव्यं प्रत्येकं नित्यानित्यभेदाद्विप्रका-
 रम् । तत्र परमाणुरूपं नित्यं सदकारणवन्नित्यमिति वचनात् । ✓
 तदारब्धं तु झणुकादिकार्यद्रव्यमनित्यम् । आकाशादिकं
 नित्यमेव, अनुत्पत्तिमत्त्वात् । एषां च द्रव्यत्वाभिसंबन्धाद्रव्य- 5
 रूपता । द्रव्यत्वाभिसंबन्धश्च द्रव्यत्वमामान्योपलक्षितः समवायः ।
 तत्समवेतं वा सामान्यम् । एतच्च द्रव्यत्वाभिसंबन्धादिकमित-
 रेभ्यो गुणादिभ्यो व्यवच्छेदकमेषां लक्षणम् । एवं पृथिव्यादि-
 भेदानामपि पाषाणादीनां पृथिवीत्वाभिसंबन्धादिकं लक्षण-
 मितरेभ्योऽवादिभ्यो भेदव्यवहारहेतुर्द्रव्यत्वम् । अभेदवतां 10
 त्वाकाशकालदिग्द्रव्याणामनादितच्छब्दवाच्यता द्रष्टव्या । इदं
 च नवविधमपि द्रव्यं सामान्यतो द्वेधा, अद्रव्यं द्रव्यं अनेक-
 द्रव्यं च द्रव्यम् । तत्राद्रव्यमाकाशकालदिगात्मनः परमाणवः
 कारणद्रव्यानारब्धत्वात् । अनेकद्रव्यं तु झणुकादिस्कन्धाः ।
 तत्र च दाभ्यां परमाणुभ्यां कार्यद्रव्य आरम्भेऽणुरिति व्यपदेशः, 15
 परमाणुद्वयारम्भस्य झणुकस्यापरमाणुत्वात् । त्रिचतुरैः परमाणु-
 भिरारम्भस्यापि कार्यद्रव्यस्याणुपरिमाणतैव स्यात्, परं झणुक-
 व्यपदेशो न स्यात् । त्रिभिर्झणुकैश्चतुर्भिर्वारम्भे अणुकमिति
 व्यपदेशः, न तु दाभ्यां झणुकाभ्यामारम्भे, दाभ्यामारब्धस्य
 झुपलब्धिनिमित्तं महत्त्वं न स्यात् । अणुकं च द्रव्यमुपलब्धि- 20
 योग्यमिष्यते । ततश्चापरारम्भत्वे ऽपरापरद्रव्योत्पत्तिर्ज्ञेया ॥
 गुणः पुनः पञ्चविंशतिधा स्पष्टम् ॥

गुणस्य पञ्चविंशतिविधत्वमेवाह ।

स्पर्शरसरूपगन्धाः शब्दः संख्या विभागसंयोगौ ।

परिमाणं च पृथक्कं तथा परत्वापरत्वे च ॥ ६२ ॥

बुद्धिः सुखदुःखेच्छाधर्माधर्मप्रयत्नसंस्काराः ।

द्वेषः स्नेहगुरुत्वे द्रवत्ववेगौ गुणा एते ॥ ६३ ॥

- युग्मम् ॥ स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यः पृथिव्युदकज्वलनपवन-
वृत्तिः १ । रसो रमनेन्द्रियग्राह्यः पृथिव्युदकवृत्तिः २ ।
चक्षुर्ग्राह्यं रूपं पृथिव्युदकज्वलनवृत्तिः । तच्च रूपं जलपरमाणुषु
तेजःपरमाणुषु वायुपरमाणुषु च नित्यं, पार्थिवपरमाणुरूपस्य
10 त्वग्निसंयोगो विनाशकः । सर्वकार्येषु च कारणरूपपूर्वकं रूप-
मुत्पद्यते, उत्पन्नेषु हि द्रव्यकादिकार्येषु पश्चात्तत्र रूपोत्पत्तिः,
निराश्रयस्य कार्यरूपस्यानुत्पादात् । तथा कार्यरूपविनाशस्या-
श्रयविनाश एव हेतुः । पूर्वं हि कार्यद्रव्यस्य नाशः, तदनु च
रूपस्य, आशुभावाच्च क्रमस्याग्रहणमिति ३ । गन्धो घ्राणग्राह्यः
15 पृथिवीवृत्तिः, स्पर्शादिषु गुणत्वे सति त्वगिन्द्रियग्राह्यादिकं
लक्षणमितरव्यवच्छेदकम् ४ । शब्दः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यो गगन-
वृत्तिः क्षणिकश्च । श्रोत्रेन्द्रियं चाकाशात्मकम् । अथाकाशे
निरवयव इदमात्मीयं श्रोत्रमिदं च परकीयमिति विभागः
कथमिति चेत् । उच्यते । यदीयधर्माधर्माभिसंस्कृतकर्णशृङ्ग-
20 स्त्ववरुद्धं यन्मभक्तस्य श्रोत्रमिति विभागः । अत एव नामि-
कादिरभ्राज्जरेण न शब्दोपलभः संजायते । तत्कर्णशृङ्गश्लो-

विघाताद्वाधिर्थादिकं च व्यवस्थाप्यत इति ५ । संख्या'त्वेकादि-
व्यवहारहेतुरेकत्वादिलक्षणा । सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च ।
तच्चैकसंख्यैकद्रव्या, अनेकसंख्या तु द्वित्वादिसंख्या । तच्चैक-
द्रव्यायाः सल्लिखादिपरमाण्वादिगतरूपादीनामिव नित्यानित्य-
त्वनिष्पत्तयः । अनेकद्रव्यायास्त्वेकत्वेभ्यो ऽनेकविषयबुद्धिसहि- 5
तैर्भ्यो निष्पत्तिः । अपेक्षाबुद्धिविनाशाच्च विनाशः क्वचित्त्वाश्रय-
विनाशादिति ६ । प्राप्तिपूर्विका क्षप्रान्तिर्विभागः, अप्राप्ति-
पूर्विका च प्राप्तिः संयोगः । एतौ च द्रव्येषु यथाक्रमं विभक्तसंयुक्त-
प्रत्ययहेतू । अन्यतरोभयकर्मजौ विभागसंयोगौ च यथाक्रमम् ।
८-७ । परिमाणव्यवहारकारणं परिमाणम् । तच्चतुर्विधं, महदणु 10
दीर्घं ह्रस्वं च । तत्र महद्विधं, नित्यमनित्यं च । नित्य-
माकाशकालादिगात्रसु परममहत्त्वम् । अनित्यं झणुकादिषु
द्रव्येषु । अण्वपि नित्यानित्यभेदाद्विविधम् । परिमाणमनःसु
परिमाणलक्ष्यलक्षणं नित्यम् । अनित्यं झणुक एव । बदराम-
लकबिल्लादिषु क्रमेण यथोत्तरं महत्त्वस्याणुत्वस्य च व्यवहारो 15
विभक्तोऽवश्यः, आमलकादिषूभयस्यापि व्यवहारात् । एव-
मिदौ समिदंशाद्यपेक्षया ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोर्भाक्त्वं ज्ञेयम् । ननु
महद्दीर्घयोस्त्यणुकादिषु वर्तमानयोर्झणुके चाणुलं ह्रस्वत्वयोः को
विशेषः । महत्सु दीर्घमानौयतां दीर्घेषु महदानीयतामिति
व्यवहारभेदप्रतीतेरस्ति तयोः परस्परतो भेदः । अणुत्वह्रस्व- 20
त्वयोस्तु विशेषो योगिनां तद्दर्शिनामध्यक्ष एव ८ । संयुक्तमपि
द्रव्यं यद्वशादचेदं पृथगिति प्रत्ययोद्भिद्यते, तदपोद्धारव्यवहार-

- कारणं पृथक्कम् १० । इदं परमिदमपरमिति यतोऽभिधान-
 प्रत्ययौ भवतः, तद्यथाक्रमं परत्वमपरत्वं च । द्वितयमप्येत,
 दिक्कृतं कालकृतं च । तत्र दिक्कृतस्येत्यमुत्पत्तिः । एकस्यां
 दिशि स्थितयोरेकस्य द्रष्टुरपेक्षया सन्निकृष्टमवधिंकृतत्वेतस्मा-
 5 द्विप्रकृष्टस्य परेण दिक्प्रदेशेन योगात्परत्वमुत्पद्यते, विप्रकृष्टं
 चावधिंकृतत्वेतस्मात्सन्निकृष्टस्यापरेण दिक्प्रदेशेन योगादपरत्व-
 मुत्पद्यते । कालकृतं त्वेवमुत्पद्यते । वर्तमानकालयोरनियत-
 दिग्देशसंयुक्तयोर्युवस्थविरयोर्मध्ये युवानमवधिंकृत्वा चिर-
 कालौनस्य स्थविरस्य परेण कालप्रदेशेन योगात्परत्वमुत्पद्यते,
 10 स्थविरं चावधिंकृत्वाल्पकालौनस्य यूवोऽपरेण कालप्रदेशेन
 योगादपरत्वमुत्पद्यते । ११-१२ । बुद्धिर्ज्ञानान्तरग्राह्यम् ।
 सा द्विविधा, विध्याविध्या च । तत्राविध्या चतुर्विधा संग्रयवि-
 पर्ययानध्यवसायस्वप्नलक्षणा । विध्यापि चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गि-
 कस्मृत्यार्षलक्षणा । प्रत्यक्षलैङ्गिके प्रमाणाधिकारे व्याख्यास्येते ।
 15 अतीतविषया स्मृतिः । सा च गृहीतग्राहित्वान्न प्रमाणम् ।
 ऋषीणां व्यासीदीनामतीतादिष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु यत्रा-
 तिभं तदार्षम् । तच्च प्रस्तारेणर्षीणां, कदाचिदेव तु लौकि-
 कानां, यथा 'कन्यका ब्रवीति' "श्वो मे भ्रातागन्तेति इदं
 मे कथयति" इति । आर्षं च प्रत्यक्षविशेषः १३ । अनुग्रह-
 20 लक्षणं सुखम् १४ । आत्मन उपघातस्वभावं दुःखं, तच्चात्मर्ष
 दुःखानुभवविच्छाद्यताहेतुः १५ । स्वार्थं परार्थं चाप्राप्तप्रार्थन-
 मिच्छा । तस्याश्च कामोऽभिक्षाषो रागः संकल्पः कारुष्यं

वैराग्यं वञ्चनेच्छा गूढभाव इत्यादयो भेदाः १६ । कर्तृफल-
 दायात्मगुण आत्ममनःसंयोगजः स्वकार्यविरोधी धर्माधर्म-
 रूपतया भेदवान् परोक्षो दृष्टाख्यो गुणः । तत्र धर्मः पुरुष-
 गुणः कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुरतीन्द्रियोऽन्यसुखसंविज्ञानवि-
 रोधी । अन्यस्यैव सुखस्य मन्यग्विज्ञानेन धर्मो नाश्र्यते, 5
 अन्यसुखकालं यावत् धर्मस्यावस्थानात् । स च पुरुषान्तःकरण-
 संयोगविशुद्धाभिसंधिजो वर्णाश्रमिणां प्रतिनियतमाधननि-
 मित्तः । साधनानि तु श्रुतिस्मृतिविहितानि सामान्यतोऽहिंसा-
 दौनि, विशेषतस्तु ब्राह्मणादीनां पृथक्पृथग्यजनाध्ययनादीनि
 ज्ञातव्यानि १७ । अधर्मोऽप्यात्मगुणः कर्तुरहितः प्रत्यवाय- 10
 हेतुरतीन्द्रियोऽन्यदुःखसंविज्ञानविरोधी १८ । प्रयत्न उत्साहः ।
 स च सुप्तावस्थायां प्राणापानप्रेरकः प्रबोधकालेऽन्तःकरण-
 म्येन्द्रियान्तरप्राप्तिहेतुर्हिताहितप्राप्तिपरिहारोद्यमः शरीर-
 विधारकश्च १९ । संस्कारो द्वेधा, भावना स्थितिस्थापकश्च ।
 भावनाख्य आत्मगुणो ज्ञानजो ज्ञानहेतुश्च दृष्टानुभूतश्रुतेष्वर्थेषु 15
 स्मृतिप्रत्यभिज्ञानकार्योच्चीयमानसद्भावः । स्थितिस्थापकस्तु मूर्ति-
 मद्रूपगुणः । स च घनावयवसंनिवेशविशिष्टं स्वमाश्रयं
 कालान्तरस्थायिनमन्यथाव्यवस्थितमपि प्रयत्नतः पूर्ववद्यथावस्थितं
 स्थापयतीति स्थितिस्थापक उच्यते । दृश्यते तालपत्रादेः
 प्रभूततरकालसंवेष्टितस्य प्रसार्यमुक्तस्य पुनस्तथैवावस्थानं संस्कार- 20
 वशात् । एवं धनुःशाखाशृङ्गदन्तादिषु मुग्धापवर्तितेषु च
 वस्त्रादिषु तस्य कार्यं परिस्फुटमुपलभ्यते २० । प्रज्वलनात्मको

- द्वेषः, यस्मिन् सति प्रज्वलितमिवात्मानं मन्यते । द्रोहः क्रोधो
मन्युरक्षमामर्ष इति द्वेषभेदाः ११ । स्नेहोऽपां विशेषगुणः
संग्रहमृजादिहेतुः । अस्यापि गुरुत्ववत् नित्यानित्यत्व-
निष्पत्तयः २१ । गुरुत्वं जलभूम्योः पतनकर्मकारणमप्रत्यक्षम् ।
5 तस्यावादिपरमाणुरूपादिवत् नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः २२ ।
द्रवत्वं स्यन्दनकर्मकारणं त्रिद्रव्यवृत्तिः । तद्वेधा, सहजं
नैमित्तिकं च । सहजमपां द्रवत्वम् । नैमित्तिकं तु पृथिवी-
तेजसोरग्निसंयोगजं यथा सर्पिषः सुवर्णचन्द्रादेश्चाग्निसंयोगा-
द्रवत्वमुत्पद्यते २४ । वेगः पृथिव्यग्नेजोवायुमनःसु मूर्तिमद्रव्येषु
10 प्रयत्नाभिघातविशेषापेक्षात्कर्मणः समुत्पद्यते नियतदिक्क्रिया-
कार्यप्रबन्धहेतुः स्पर्शवद्रव्यसंयोगविरोधी च । तत्र शरी-
रादिप्रयत्नाविर्भूतकर्मात्पद्मवेगवशादिषोरपांतरालेऽपततः स
नियतदिक्क्रियाकार्यसंबन्धोऽनीयमानसद्भावः । लोष्टाद्यभिघातो-
त्पन्नकर्मात्पाद्यस्तु शाखादौ वेगः । केचित्तु संस्कारस्य
15 त्रिविधस्य भेदतया वेगं प्राहुः । तन्मते चतुर्विंशतिरेव गुणः,
शौर्यौदार्यकारुण्यदान्तिष्ठौन्नत्यादौनां च गुणानामेव प्रयत्न-
बुद्ध्यादिषु गुणेष्वन्तर्भावाच्चाधिक्यम् २५ ॥

स्पर्शादौनां गुणानां सर्वेषां गुणत्वाभिसंबन्धो द्रव्याश्रितत्वं
निष्क्रियत्वमगुणवत्त्वं च । तथा स्पर्शरसगन्धरूपपरत्वापरत्वद्रवत्व-
20 स्नेहवेगा मूर्तगुणाः । बुद्धिसुखदुःखेच्छाधर्माधर्मप्रयत्नभावना-
द्वेषशब्दा अमूर्तगुणाः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा
उभयगुणा इत्यादि गुणविषयं विशेषस्वरूपं स्वयं समवसेयम् ॥

अथ कर्मव्याचिख्यासुराह ।

उत्क्षेपावक्षेपावाकुञ्चनकं प्रसारणं गमनम् ।

पञ्चविधं कर्मैतत्परापरे द्वे तु सामान्ये ॥ ६४ ॥

उत्क्षेप ऊर्ध्वं क्षेपणं मुशलादेरूर्ध्वनयनमुत्क्षेपणं कर्म-
त्यर्थः । तद्विपरीतोऽवक्षेपोऽधोनयनमित्यर्थः । क्षुजुनोऽङ्गु-
ल्यादिद्रव्यस्य कुटिलत्वकारणं कर्माकुञ्चनम् । स्वार्थे कप्रत्यय
आकुञ्चनकम् । येन वक्रोऽवयव्युजुः संपद्यते तत्कर्म प्रसारणम् ।
यदनियतदिग्देशैः संयोगविभागकारणं तद्गमनम् । अनियत-
ग्रहणेन भ्रमणपतनस्थन्दमरेचनादौनामपि गमन एवान्तर्भावो
विभावनीयः । पञ्चविधमेव कर्म क्रियारूपमेतदनन्तरोक्तम् ॥ 10

अथ सामान्यमुच्यते । तुशब्दस्य व्यस्तम्बन्धात्सामान्ये तु द्वे
परापरे परमपरं च द्विविधं सामान्यमित्यर्थः ॥

अथ परापरे व्याख्याति ।

तत्र परं सत्ताख्यं द्रव्यत्वाद्यपरमथ विशेषस्तु ।

निश्चयतो नित्यद्रव्यवृत्तिरन्त्यो विनिर्दिष्टः ॥ ६५ ॥ 15

तत्र तयोः परापरयोर्मध्ये परं सामान्यं सत्ताख्यम् । इदं
सदिदं सदित्यनुगताकारज्ञानकारणं सत्तासामान्यमित्यर्थः ।
तच्च त्रिषु द्रव्यगुणकर्मसु पदार्थेषु सत्सदित्यनुवृत्तिप्रत्ययस्यैव
कारणत्वात्सामान्यमेवोच्यते, न तु विशेषः । अथापरमुच्यते
“द्रव्यत्वादि” । द्रव्यत्वं गुणत्वं चापरं सामान्यम् । तत्र नवसु 20
द्रव्येषु द्रव्यं द्रव्यमितिबुद्धिहेतुर्द्रव्यत्वम् । एवं गुणेषु गुणत्वबुद्धि-

- विधायि 'गुणत्वं कर्मसु च कर्मत्वबुद्धिकारणं कर्मत्वम् । तच्च द्रव्यत्वादिकं स्वाश्रयेषु द्रव्यादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यमप्युच्यते, स्वाश्रयस्य च विजातीयेभ्यो गुणादिभ्यो व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुतया विशेषोऽप्युच्यते । ततोऽपरं सामान्यमुभयरूपत्वा
- 5 त्सामान्यविशेषमञ्जां लभते । अपेक्षाभेदादेकस्यापि सामान्यविशेषभावो न विरुध्यते । एवं पृथिवीत्वस्पर्शत्वोत्क्षेपणत्वघटत्वादीनामप्यनुवृत्तिहेतुत्वात्सामान्यविशेषभावः सिद्ध इति । अत्र सत्तायोगात्सत्त्वं यदिद्व्यते तद्रव्यगुणकर्मस्वेव न पुनराकाशादिषु, आकाशकालादिषु हि वस्तुस्वरूपमेवास्तित्वं स्वीक्रियते व्यक्तै-
- 10 क्यादिकारणैः । तथा चोदयनः ।

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥ १ ॥

- अस्य व्याख्या । व्यक्तेरभेद एकमनेकवर्ति सामान्यम् । आकाशे व्यक्तेरभेदाच्च जातित्वम् १ । पृथिवीत्वे जातौ यदि
- 15 भूमित्वमुच्यते, तदा तुल्यत्वम् २ । परमाणुषु जातित्वेऽङ्गीकृते पार्थिवाण्यतैजसवायवीयत्वयोगात्संकरः ३ । सामान्ये यदि सामान्यमङ्गीक्रियते, तदा मूलचित्तिकारिणी अनवस्थितिः ४ । विशेषेषु यदि सामान्यं स्वीक्रियते, तदा विशेषस्य रूपहानिः ५ । यदि समवाये जातित्वमङ्गीक्रियते, तदा संबन्धाभावः । केन
- 20 हि संबन्धेन तत्र सत्ता संबन्ध्यते, समवायान्तराभावादिति ६ ॥

परे पुनः प्राहुः । सामान्यं त्रिविधं, महासामान्यं सत्ता-सामान्यं सामान्यविशेषसामान्यं च । तच्च महासामान्यं षट् रूपि

पदार्थेषु पदार्थत्वबुद्धिकारि । सत्तासामान्यं त्रिपदार्थसिद्धबुद्धि-
विधायि । सामान्यविशेषसामान्यं तु द्रव्यत्वादि ॥ अन्ये लाचक्षते ।
त्रिपदार्थसत्कारी सत्ता, सामान्यं द्रव्यत्वादि, सामान्यविशेषः
पृथिवीत्वादिरिति । लक्षणभेदादेतेषां सत्तादीनां द्रव्यगुणक-
र्मभ्यः पदार्थान्तरत्वं सिद्धम् । अथेत्यानन्तर्ये । विशेषस्तु निश्चय-
तस्तत्त्ववृत्तित एव विनिर्दिष्टः, न पुनर्घटपटकटादिरिव व्यव-
हारतो विशेषः । तुल्योऽनन्तरोक्तसामान्यादस्यात्यन्तव्यावृत्ति-
बुद्धिहेतुत्वेन भृशं वैलक्षण्यं सूचयति । यत एव निश्चयतो
विशेषः, तत एव नित्यद्रव्यवृत्तिरन्य इति । तत्र नित्यद्रव्येषु
विनाशारम्भरहितेष्वण्वाकाशकालदिगात्मनःसु वृत्तिवर्तनं 10
यस्य, स नित्यद्रव्यवृत्तिः । तथा परमाणूनां जगद्दिनाशारम्भ-
कोटिभूतत्वात् मुक्तात्मानां मुक्तमनसां च संसारपर्यन्तरूपत्वा-
दन्तत्वम् । अन्तेषु भवोऽन्यो विशेषो विनिर्दिष्टः प्रोक्तः,
अन्तेषु स्थितस्य विशेषस्य स्फुटतरमालक्ष्यमाणत्वात् । वृत्तिस्तु
तस्य सर्वस्मिन्नेव परमाण्वादौ नित्ये द्रव्ये विद्यत एव । अत 15
एव नित्यद्रव्यवृत्तिरन्य इत्युभयपदोपादानम् । विशेषस्तु द्रव्यं
द्रव्यं प्रत्येकैक एव वर्तते नानेकः, एकेनैव विशेषेण स्वाश्रयस्य
व्यावृत्तिभिद्वेरेनेकविशेषकल्पनावैयर्थ्यात् । | सर्वनित्यद्रव्याणां
अतः पुनर्विशेषाणां बहुत्वेऽपि जातावचैकवचनम् । तथा च
प्रशस्तकारः । अन्तेषु भवा अन्याः, स्वाश्रयस्य विशेषकत्वात् 20
विशेषाः, विनाशारम्भरहितेषु नित्यद्रव्येष्वण्वाकाशकालदिगात्म-
नःसु प्रतिद्रव्यमेकगो वर्तमाना अन्यव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः यथा-

- सदादीनां गवादिष्वश्वादिभ्यस्तुल्याकृतिगुणक्रियावयवसंयोग-
 निमित्ता प्रत्ययव्यावृत्तिर्दृष्टा यथा गौ शुक्लः शौघगतिः पीन-
 ककुक्षान् महाघण्ट इति तथास्मद्विशिष्टानां योगिनां नित्येषु
 तुल्याकृतिगुणक्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्मनःसु चान्यनिमित्ता-
 5 संभवाद्येभ्यो निमित्तेभ्यः प्रत्याधारं विलक्षणोऽयमिति प्रत्ययव्या-
 वृत्तिर्देशकालविप्रकृष्टे च परमाणौ स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं
 च भवति तेऽन्या विशेषा इति ॥ अन्ये तु नित्यद्रव्यवृत्तयो
 ऽन्या विशेषा इति सूत्रमेवं व्याचक्षते । नित्यद्रव्येष्वेव वृत्तिरेव
 येषामिति सावधारणं वाक्यमेतत् । नित्यद्रव्यवृत्तय इति
 10 पदमन्यपदस्य विवरणमेतत् । तथा चोक्तम् । नित्यद्रव्याण्यु-
 त्पत्तिविनाशयोरन्ते व्यवस्थितत्वादान्तशब्दवाच्यानि । तेषु भवा-
 स्तद्वृत्तयो विशेषा अन्या इत्याख्यायन्त इति । अमी चात्यन्त-
 व्यावृत्तिहेतवो द्रव्यादिभ्यो वैलक्षण्यात्पदार्थान्तरम् ॥

अथ समवायं स्वरूपतो निरूपयति ।

- 15 य इहायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतभावानाम् ।
 संबन्ध इहप्रत्ययहेतुः स हि भवति समवायः ॥६६॥

- केचिद्भातुपारायणकृतो यु अमिश्रणे इति पठन्ति । तत
 एवायुतसिद्धानामित्यादि वैशेषिकीयसूत्रे । अयुतसिद्धानाम-
 पृथक्सिद्धानामिति व्याख्यातम् । तथा लोकेऽप्यभेदाभिधायी
 20 युतशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । दावपि भ्रातराव्रेतौ युतौ
 जातावित्यादि । ततोऽयमत्रार्थः । “इह” वैशेषिकदर्शने “अयुत-

• सिद्धानामपृथक् सिद्धानां तन्तुषु समवेतपटवत् पृथगाश्रयाना-
मिति यावत् आधाराश्रययोश्च आधाराश्रयौ ते भवन्ति स्म
“आधाराश्रयभूताः”, ते च ते भावाश्चार्थाः, तेषां यः “संबन्ध
इहप्रत्ययहेतुः” इह तन्तुषु पट इत्यादेः प्रत्ययस्यासाधारणं
कारणं “स हि” स एव “भवति समवायः” संबन्धः । यतो हीह 5
• तन्तुषु पट इह पटद्रव्ये गुणकर्मणौ इह द्रव्यगुणकर्मसु सत्ता
इह द्रव्ये द्रव्यत्वं इह गुणे गुणत्वं इह कर्मणि कर्मत्वं इह द्रव्ये-
ष्वन्या विशेषा इत्यादि विशेषप्रत्यय उत्पद्यते, स पञ्चभ्यः पदार्थ-
भ्योऽर्थान्तरं समवाय इत्यर्थः । स चैको विभुर्नित्यश्च विज्ञेयः ॥

तदेवं षट्पदार्थस्वरूपं प्ररूपितम् । संप्रति प्रमाणस्य 10
सामान्यतो लक्षणमाख्यायते । अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति ।
अस्यायमर्थः । अव्यभिचारोदिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनि-
का सामग्री तदेकदेशो वा बोधरूपो वा ज्ञानप्रदीपादिः
साधकतमत्वात्प्रमाणम् । एतत्कार्यभूता वा यथोक्तविशेषण-
विशिष्टार्थोपलब्धिः प्रमाणस्य सामान्यलक्षणं, तथा स्वकारणस्य 15
प्रमाणाभासेभ्यो व्यवच्छिद्यमानत्वात् । इन्द्रियजत्वलिङ्गजत्वादि-
विशेषणविशेषिता सैवोपलब्धिः प्रमाणस्य विशेषलक्षणमिति ॥

अथ प्रमाणसंख्यां प्राह ।

प्रमाणं च द्विधामीषां प्रत्यक्षं लैङ्गिकं तथा ।

वैशेषिकमतस्यैष संक्षेपः परिकीर्तितः ॥ ६७ ॥

20

अमीषां वैशेषिकाणां प्रमाणं द्विधा द्विविधम् । चः पुनरर्थः ।

- कथमित्याह “प्रत्यक्षं” । तथेति समुच्चये । लिङ्गाज्जातं लैङ्गिकं च । तत्र प्रत्यक्षं द्वेधा, ऐन्द्रियं योगजं च । ऐन्द्रियं प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनःसन्निकर्षजमस्मादादीनां प्रत्यक्षम् । तद्वेधा, निर्विकल्पकं मविकल्पकं च । तत्र वस्तुस्वरूपालोचनमात्रं निर्विकल्पकम् । तच्च न सामान्यमात्रं गृह्णाति, भेदस्यापि प्रतिभासनात् ; नापि स्वलक्षणमात्रं सामान्याकारस्यापि संवेदनात् व्यत्यन्तरदर्शनेऽप्रतिसंधानाच्च ; किं तु सामान्यं विशेषं चोभयमपि गृह्णाति । यदि परमिदं सामान्यमयं विशेष इत्येवं विविच्य न प्रत्येति, सामान्यविशेषसंबन्धिनोरनुवृत्तिव्यावृत्ति-
 5 धर्मयोरग्रहणात् । मविकल्पकं तु सामान्यविशेषरूपतां विविच्य प्रत्येति, वस्तुन्तरैः सममनुवृत्तिव्यावृत्तिधर्मौ प्रतिपद्यमानस्यात्मन इन्द्रियद्वारेण तथाभूतप्रतीत्युपपत्तेः । योगजमपि प्रत्यक्षं द्वेधा, युक्तानां प्रत्यक्षं वियुक्तानां च । तत्र युक्तानां समाधिमेकाग्र्यमाश्रितानां योगजधर्मबलादन्तःकरणे शरीराद्वर्हिर्निर्ग-
 15 त्यातीन्द्रियार्थैः समं संयुक्ते सति यदतीन्द्रियार्थदर्शनं तद्युक्तानां प्रत्यक्षम् । ये चात्यन्तयोगाभ्यासोचितधर्मातिशयादसमाधिप्राप्ता अयतीन्द्रियमर्थं पश्यन्ति, ते वियुक्ताः । तेषामात्ममन इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थग्राहकं यत्प्रत्यक्षं तद्वियुक्तानां प्रत्यक्षम् । एतच्चोत्कृष्टयोगिनोऽवसेयं, योगिमात्रस्य
 20 तदसंभवादिति । विस्तरस्तु न्यायकन्दलीतो विज्ञेयः । लैङ्गिकस्य पुनः स्वरूपमिदम् । लिङ्गदर्शनाद्यदव्यभिचारित्वादि-विशेषणं ज्ञानं तद्यतः परामर्शज्ञानोपलक्षितात्कारकसमूहाद्भवति

तल्लैङ्गिकमनुमानमिति यावत् । तच्चैवं भवति । अस्वेदं कार्यं ३१.
कारणं संयोगि समवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम् । तत्र कार्यं
कारणपूर्वकत्वेनोपलब्धादुपलभ्यमानं कारणस्य गमकं यथायं
नदीपूरो वृष्टिकार्यो विशिष्टनदीपूरत्वात् पूर्वोपलब्धविशिष्ट-
नदीपूरवत् १ । कारणमपि कार्यजनकत्वेन पूर्वमुपलब्धेरुपल- 5
भ्यमानं कार्यस्य लिङ्गं यथा विशिष्टमेघोन्नतिर्वर्षकर्मणः २ ।
तथा धूमोऽग्नेः संयोगी ३ । समवायौ चोष्णस्पर्शौ वारिस्थं
तेजो गमयतीति ४ । विरोधी च यथाहिर्विस्फूर्जनविशिष्टो
नकुलादेर्लिङ्गं वह्निर्वा शीताभावस्येति ५ । “अस्वेदं” इति
सूत्रे च कार्यादीनामुपादानं लिङ्गनिदर्शनार्थं कृतं न पुनरे- 10
तावन्त्येव लिङ्गानीत्यवधारणार्थं, यतः कार्यादिव्यतिरिक्तान्यपि
लिङ्गानि सन्ति, यथा चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेः कुमुदविकाशस्य
च लिङ्गं न च चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धिकुमुदविकाशौ च मिथः
कार्यं कारणं वा भवन्ति, विशिष्टदिग्देशकालसंयोगात्कलोल-
पत्रविस्तारलक्षणानामुदयवृद्धिविकाशानां स्वस्वकारणेभ्य एवो- 15
त्पत्तेः । शरदि च जलस्य नैर्मल्यमगस्त्योदयस्य लिङ्गमित्यादि
तत्सर्वं “अस्वेदं” इति पदेन गृहीतं विज्ञेयम् । अस्य साध्यस्वेदं
संबन्धीति कृत्वा यद्यस्य देशकालाद्यविनाभूतं तत्तस्य लिङ्ग-
मित्यर्थः । ततः “अस्वेदं” इति सूत्रस्य नाव्यापकतेति । विशेषा-
र्थिना तु न्यायकन्दली विलोकनीया । शब्दादीनां तु प्रमाणा- 20
नामनुमानं एवान्तर्भावात् कन्दलीकाराभिप्रैयैतत्प्रमाण-
द्वितयमवोचदाचार्यः । व्योमशिवस्तु प्रत्यक्षानुमानशब्दानि त्रीणि

प्रमाणानि प्रोचिवान् ॥ उपसंहरन्नाह “वैशेषिकमतस्य” इत्यादि ।
वैशेषिकमतस्यैषोऽनन्तरोक्तः संक्षेपः परिकीर्तितः कथितः ॥

अथाचाप्यनुक्तं किञ्चिदुच्यते । व्योमादिकं नित्यम् । प्रदौ-
पादि कियत्कालावस्थायि । बुद्धिसुखादिकं च क्षणिकम् ।
5 चैतन्यादयो रूपादयश्च धर्माः । आत्मादेर्घटादेश्च धर्मिणो
ऽत्यन्तं व्यतिरिक्ता अपि समवायसंबन्धेन संबद्धाः । स च
समवायो नित्यः सर्वगत एकश्च । सर्वगत आत्मा । बुद्धिसुख-
दुःखेच्छाधर्माधर्मप्रयत्नभावनाख्यसंस्कारद्वेषाणां नवानामात्मवि-
शेषगुणानामुच्छेदो मोक्षः । परस्परविभक्तौ सामान्यविशेषौ
10 द्रव्यपर्यायौ च प्रमाणगोचरः । द्रव्यगुणादिषु षट्सु पदार्थेषु
स्वरूपभत्वं वस्तुत्वनिबन्धनं विद्यते । द्रव्यगुणकर्मसु च सत्ता-
संबन्धो वर्तते सामान्यविशेषसमवायेषु च स नास्तीति ॥

✓ षट्पदार्थी कणादकृता तद्भाष्यं प्रशस्तकरकृतं तट्टीका
कन्दली श्रीधराचार्यीया किरणावली तदयनसंदृग्धा व्योमम-
15 तिर्थीमणिवाचार्यविरचिता लीलावतीतर्कः श्रीवत्साचार्यीय
आच्येतन्मं चेत्यादयो वैशेषिकतर्काः ॥

इति श्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मोप-
जीविश्रीगुणरत्नसूरिकृतायां तर्करहस्यदीपिकायां षड्दर्शन-
समुच्चयटीकायां वैशेषिकमतनिर्णयो नामो पञ्चमोऽधिकारः ॥

षष्ठोऽधिकारः ।

अथ मीमांसकमतं जैमिनीयापराङ्मयं प्रोच्यते । जैमिनीया
वेषेण सांख्या इवैकदण्डास्त्रिदण्डा धातुरक्तवामसो मृगचर्मोप-
वेशनाः कमण्डलुधरा मुण्डशिरसः संन्यासिप्रभृतयो द्विजाः ।
तेषां वेद एव गुरुर्न पुनरन्यो वक्ता गुरुः । त एव स्वयं तव
संन्यस्तं संन्यस्तमिति भाषन्ते । यज्ञोपवीतं च प्रचाल्य त्रिर्जलं 5
पिबन्ति ॥ ते द्विधा एके याज्ञिकादयः पूर्वमीमांसावादिनः,
अपरे तूत्तरमीमांसावादिनः । तत्र पूर्वमीमांसावादिनः
कुर्मविवर्जिनो यजनादिषट्कर्मकारिणो ब्रह्मसूत्रिणो गृहस्था-
श्रमसंस्थिताः शूद्राद्यादिवर्जका भवन्ति । ते च द्वेधा भाट्टाः
प्राभाकराश्च षट्पञ्चप्रमाणप्ररूपिणः । ये तूत्तरमीमांसावादिनः, 10
ते वेदान्तिनो ब्रह्माद्वैतमेव मन्यन्ते । “सर्वमेतदिदं ब्रह्म”
इति भाषन्ते प्रमाणं च यथा तथा वदन्ति । एक एवात्मा
सर्वशरीरेषूपलभ्यत इति जल्पन्ति । एक एव हि भूतात्मा
भूते व्यवस्थितः ॥

“एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्” ।

15

इति वचनात् ।

“पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्” ।

इति वचनाच्च । आत्मन्येव सत्यं मुक्तिमाप्नुते न त्वपरां

कामपि मुक्तिं मन्यन्ते । ते च द्विजा एव भगवन्नामधेयास्तु-
 र्धाभिधीयन्ते कुटीचर-बह्मदक-हंस-परमहंस-भेदात् । तत्र
 चिदण्डौ सशिखो ब्रह्मसूत्री गृहत्यागौ यजमानपरिग्रहौ
 सक्तपुत्रगृहे ऽश्वन् कुव्यां निवसन् कुटीचर उच्यते । कुटी-
 5 चरतुल्यवेषो विप्रगेहनेराश्वभिचाशनो विष्णुजापपरो नदी-
 नीरस्त्रायौ बह्मदकः कथ्यते । ब्रह्मसूत्रशिखाभ्यां रक्षितः कर्षा-
 याम्बरदण्डधारी ग्रामे चैकरात्रं नगरे च चिराच्चं निवसन् विधू-
 मेषु विगताग्निषु विप्रगेहेषु भिक्षां भुञ्जानस्तपःशोषितविग्रहो
 देशेषु भ्रमन् हंसः समुच्यते । हंस एवोत्पन्नज्ञानश्चातुर्वर्ण्यगेह-
 10 भोजी स्वेच्छया दण्डधार ईशानो दिशं गच्छन् शक्तिहीन-
 तायामनशनयाहौ वेदान्तैकधायौ परमहंसः समाख्यायते ।
 एतेषु चतुर्षु परः परो ऽधिकः । एते च चत्वारो ऽपि केवलाः
 ब्रह्माद्वैतवादसाधनैकव्यमनिनः शब्दार्थयोर्निरासायानेका युक्तीः
 स्फोरयन्तो ऽनिर्वाच्यतत्त्वे यथा व्यवतिष्ठन्ते तथा खण्डनतर्का-
 15 दभियुक्तैरवसेधम् । नात्र तन्मतं वक्ष्यते । इह तु सामान्येन
 शास्त्रकारः पूर्वमीमांसावादिमतमेव विभण्णिषुरेवमाह ।

जैमिनीयाः पुनः प्राहुः सर्वज्ञादिविशेषणः ।

देवो न विद्यते कोऽपि यस्य मानं वचो भवेत् ॥ ६८ ॥

जैमिनीयास्तु ब्रुवते । सर्वज्ञादीनि विशेषाणि यस्य स
 20 सर्वज्ञादिविशेषणः सर्वज्ञः सर्वदर्शी वीतरागः सृष्ट्यादिकर्ता
 चेत्यादिविशेषणवान् कोऽपि प्रागुक्तदर्शनसंमतदेवानामेकतरो

‘ऽपि देवो दैवतं न विद्यते, यस्य देवस्य वचो वचनं मानं प्रमाणं भवेत् । प्रथमं तावदेव एव वक्ता न वर्तते, कुतस्तत्प्रणीतानि वचनानि संभवेयुरिति भावः । तथाहि । पुरुषो न सर्वज्ञः, मानुषत्वात्, रथ्यापुरुषवत् । अथ किं कंरायमाणसुरासुरसेव्यमानता त्रैलोक्यमास्राज्यसूचकच्छत्रचामरादिविभूत्यन्य- 5
‘थानुपपत्तिरस्ति सर्वज्ञे विशेष इति चेत् । न, मायादिभिरपि कीर्तिपूजालिप्सुभिरिन्द्रयजालवशेन तत्प्रकटनात् । यदुक्तं लघू-
येनैव समन्तभद्रेण ।

देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः ।

मायाविष्वपि दृश्यन्ते नातस्त्वमसि नो महान् ॥१॥ 10

अथ यथानादेरपि सुवर्णमलस्य चारमृत्पुटपाकादिप्रक्रियया विशोध्यमानस्य निर्मलत्वं, एवमात्मनो ऽपि निरन्तरज्ञानाद्यभ्यासेन विगतमलत्वात्सर्वज्ञत्वं किं न संभवेदिति मतिः, तदपि न । अभ्यासेन हि शुद्धेस्तारतम्यमेव भवेत्, न पुनः परमः प्रकर्षः । न हि नरस्य लङ्घनमभ्यासतस्तारतम्यवदप्युप- 15
लभ्यमानं सकललोकविषयमुपलभ्यते । उक्तं च ।

दशहस्तान्तरं व्योम्नो यो नामोत्प्लुत्य गच्छति ।

न योजनशतं गन्तुं शक्नो ऽभ्यासशतैरपि ॥१॥

अथ मा भूत्मानुषस्य सर्वज्ञत्वं, ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीनां तु तदस्तु । ते हि देवाः, संभवत्यपि तेष्वतिशयसंपत् । यत्कुमारिलः । 20

अथापि दिव्यदेहत्वाद्ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

कामं भवन्तु सर्वज्ञाः सार्वज्ञ्यं मानुषस्य किम् ॥१॥ इति

तदपि न रागद्वेषमूलनिघ्नानुग्रहयस्तानां कामासेवनविह-
 स्तानामसंभाव्यमिदमेषामिति । न च प्रत्यक्षं तत्साधकं संबद्धं
 वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिनेति वचनात् । न चानुमानं,
 प्रत्यक्षदृष्ट एवार्थं तत्प्रवृत्तेः । न चागमः, सर्वज्ञस्यासिद्धत्वेन
 5 तदागमस्यापि विवादास्पदत्वात् । न चोपमानं, तदपरस्यापि
 सर्वज्ञस्याभावादेव । न चार्थापत्तिरपि, सर्वज्ञसाधकस्यान्यथा-
 नुपपन्नपदार्थस्यादर्शनात् । ततः प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्तेरभावप्रमा-
 णगोचर एव सर्वज्ञः । प्रयोगश्चात्र । नास्ति सर्वज्ञः, प्रत्यक्षादि-
 गोचरातिक्रान्तत्वात्, शशशृङ्गवदिति ॥

10 यदि न देवस्तद्वचनानि च न सन्ति, तर्हि कुतो ऽतौ-
 न्द्रियार्थज्ञानमित्याशङ्क्याह ।

तस्मादतौन्द्रियार्थानां साक्षाद्द्रष्टुरभावतः ।

नित्येभ्यो वेदवाक्येभ्यो यथार्थत्वविनिश्चयः ॥ ६६ ॥

तस्मात्ततः कारणात् कुतो हेतुत इत्याह । अतौन्द्रिया-
 15 नामिन्द्रियविषयातीतपदार्थानामात्मधर्माधर्मकालस्वर्गनरकप-
 रमाणुप्रभृतौनां साक्षात्स्पष्टप्रत्यक्षावबोधेन द्रष्टुर्ज्ञातुरभावतो
 ऽशङ्कावाद्धेतोः । नित्येभ्यो ऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावेभ्यो ऽव-
 धारणस्येष्टविषयत्वाद्देवाक्येभ्य एव यथार्थत्वविनिश्चयः । अर्था-
 नामनतिक्रमेण यथार्थं, तस्य भावो यथार्थत्वं यथावस्थितपदा-
 20 र्थत्वं, तस्य विशेषेण निश्चयो भवति । नित्यत्वेनापौरुषेयेभ्यो
 वेदवचनेभ्य एव यथावदतौन्द्रियार्थज्ञानं भवति, न पुनः

• सर्वज्ञप्रणीतागमादिभ्यः, सर्वज्ञादीनामेवाभावादिति भावः ।
यथाऽऽस्ते ।

अतीन्द्रियाणामर्थानां साक्षाद्द्रष्टा न विद्यते ।

वचनेन हि नित्येन यः पश्यति स पश्यति ॥१॥

नन्वपौरुषेयानां वेदानां कथमर्थपरिज्ञानमिति चेत्, 5

• अव्यवच्छिन्नादिसंप्रदायेनेति ॥

अथैतदेव दृढयन्नाह ।

अत एव पुरा कार्यो वेदपाठः प्रयत्नतः ।

ततो धर्मस्य जिज्ञासा कर्तव्या धर्मसाधनी ॥ ७० ॥

अत एव सर्वज्ञाद्यभावादेव पुरा पूर्वं वेदपाठः स्रग्यजुः- 10
सामाथर्वणां वेदानां पाठः प्रयत्नतः कार्यः । ततः किं कर्तव्य-
मित्याह “ततो धर्मस्य” इति । ततो वेदपाठादनन्तरं धर्मस्य
जिज्ञासा कर्तव्या । धर्मो ह्यतीन्द्रियः ; ततः स कौदृक्केन
प्रमाणेन वा ज्ञास्यत इत्येवं ज्ञातुमिच्छा कार्या । सा कौदृशी ।
धर्मसाधनी धर्मसाधनस्योपायः ॥ 15

• यतश्चैवं ततस्तस्य निमित्तं परीक्षुं निमित्तं च नोदना ।
निमित्तं हि द्विविधं जनकं ग्राहकं च । अत्र तु ग्राहकं
ज्ञेयम् । एतदेव विशेषिततरं प्राह ।

नोदनाल्लक्षणो धर्मो नोदना तु क्रियां प्रति ।

प्रवर्तकं वचः प्राहुः स्वःकामो ऽग्निं यथा यजेत् ॥ ७१ ॥ 20 •

नोद्यन्ते प्रेर्यन्ते श्रेयःसाधकद्रव्यादिषु प्रवर्त्यन्ते जीवा अन-
 येति नोदना वेदवचनकृता प्रेरणेत्यर्थः । धर्मा नोदनया लक्ष्यते
 ज्ञायत इति नोदनालक्षणः । धर्मा ह्यतीन्द्रियत्वेन नोदयैव
 लक्ष्यते नान्येन प्रमाणेन, प्रत्यक्षादीनां विद्यमानोपलम्भकत्वात्,
 5 धर्मस्य तु कर्तव्यतारूपत्वात्, कर्तव्यतायास्तु त्रिकालशून्यार्थरूप-
 त्वात्, त्रिकालशून्यकार्यरूपार्थविषयविज्ञानोत्पादिका चोदनेति
 मीमांसाभ्युपगमात् । अथ नोदनां व्याख्याति “नोदना तु क्रियां
 प्रति ” इत्यादि । नोदना पुनः क्रियां हवनसर्वभूताहिंसन-
 दानादिक्रियां प्रति प्रवर्तकं वचो वेदवचनं प्राङ्ममीमांसका
 10 भाषन्ते । हवनादिक्रियाविषये यदेव प्रेरकं वेदस्य वचनं सैव
 नोदनेति भावः । प्रवर्तकं तद्वचनमेव निदर्शनेन दर्शयति
 “स्वःकामो ऽग्निं यथा यजेत् ” इति । यथेत्युपदर्शनार्थः ।
 स्वः स्वर्गो कामो यस्य स स्वःकामः सन् । अग्निं वह्निं यजे-
 तर्पयेत् । अत्रेदं श्लोकबन्धानुलोम्येनेत्यमुपन्यस्तम् । अन्यथा
 15 त्वेवं भवति । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति प्रवर्तकवचन-
 स्योपलक्षणत्वात् । निवर्तकमपि वेदवचनं नोदना ज्ञेया, यथा
 “न हिंस्यात्सर्वभूतानि ” इति । एवं न वै हिंसो भवेत्
 इत्याद्यपि । आभिर्नोदनाभिर्नोदितो यदि यथानोदनं यैर्द्रव्य-
 गुणकर्मभिर्यो हवनादौ प्रवर्तते निवर्तते वा, तदा तेषां
 20 द्रव्यादीनां तस्याभीष्टफलस्वर्गादिफलसाधनयोग्यतैव धर्म इत्य-
 भिधीयते । एतेन वेदवचनैः प्रेरितो ऽपि यदि न प्रवर्तते न
 निवर्तते वा विपरीतं वा प्रवर्तते, तदा तस्य नरकाद्यनिष्ट-

फलसंसाधनयोग्यतैव द्रव्यादिसंबन्धिनी पापमित्युच्यत इत्यपि
ज्ञापितं द्रष्टव्यम् । इष्टानिष्टार्थसाधनयोग्यतालक्षणौ धर्माधर्मा-
विति हि मीमांसकाः । उक्तं च शाबरे ।

य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते ।

अनेन द्रव्यादीनामिष्टार्थसाधनयोग्यता धर्मः ॥ 5

इति प्रतिपादितं शबरस्वामिना । भट्टोऽप्येतदेवाह ।

श्रेयो हि पुरुषप्रौतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।

नोदनालक्षणैः साध्या तस्मादेव धर्मता ॥ १ ॥

एषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूपेण धर्मता ।

श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ॥ २ ॥ 10

ताद्रूपेण च धर्मत्वं तस्मान्नैन्द्रियगोचरः । इति ॥

अथ विशेषलक्षणं प्रमाणस्याभिधानीयं, तच्च सामान्य-
लक्षणाविनाभूतम् । ततः प्रथमं प्रमाणस्य सामान्यलक्षण-
मभिधीयते । अनधिगतार्थाधिगन्तृ प्रमाणमिति । अनधि-
गतो ऽगृहीतो योऽर्थो बाह्यः स्तम्भादिः, तस्याधिगन्तृ 15
आदिक्येन संशयादिव्युदासेन परिच्छेदकम् । अनधिगतार्था-
धिगन्तृ प्रागज्ञातार्थपरिच्छेदकं ; समर्थविशेषणोपादानाज्ज्ञानं
विशेष्यं लभ्यते ; अगृहीतार्थग्राहकं ज्ञानं प्रमाणमित्यर्थः ।
अत्र “अनधिगत” इति पदं धारावाहिज्ञानानां गृहीत-
ग्राहिणां प्रामाण्यपराकरणार्थम् । “अर्थ” इति ग्राहणं संवेदनं 20
स्वसंविदितं न भवति, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्, किं तु
नित्यं परोक्षमेवेति ज्ञापनार्थम् । तच्च परोक्षं ज्ञानं भाव्यते

ऽर्थप्राकट्यफलानुमेयं, भाट्टप्रभाकरमते संवेदनाख्यफलानुमेयं
वा प्रतिपत्तव्यम् ॥

अथ प्रमाणस्य विशेषलक्षणं विवक्षुः प्रथमं तन्नामानि
तत्संख्यां चाह ।

५ प्रत्यक्षमनुमानं च शब्दं चोपमया सह ।

अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि जैमिनेः ॥ ७२ ॥

प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणानि षट् प्रमा-
णानि जैमिनिमुनेः संमतानीत्यध्याहारः । चकाराः समुच्च-
यार्थाः । तत्राद्यानि पञ्चैव प्रमाणानीति प्रभाकरोऽ भावस्य
१० प्रत्यक्षेणैव ग्राह्यतां मन्यमानो ऽ भिमन्यते । षडपि तानीति
भट्टो भाषते ॥

अथ प्रत्यक्षस्य लक्षणमाचष्टे

तच्च प्रत्यक्षमक्षाणां संप्रयोगे सतां सति ।

आत्मनो बुद्धिजन्मेत्यनुमानं लैङ्गिकं पुनः ॥ ७३ ॥

१५ “तच्च” इति निर्धारणार्थः । इयमचाक्षरघटना । सतां
संप्रयोगे सति आत्मनोऽक्षाणं बुद्धिजन्मप्रत्यक्षमिति । श्लोके
तु बन्धानुलोम्येन व्यस्तनिर्देशः । सतां विद्यमानां वस्तूनां
संबन्धिनि प्रयोगे संबन्धे सति आत्मनो जीवस्येन्द्रियाणां यो
बुद्ध्युत्पादः, तत्प्रत्यक्षमिति । सतामित्यत्र सत इत्येकवचनेनैव
२० प्रस्तुतार्थसिद्धौ षष्ठीबहुवचनाभिधानम् । बहुनामप्यर्थानां
संबन्ध इन्द्रियस्य संयोगः कचन भवतीति ज्ञापनार्थम् । अथ

जैमिनीयं सूत्रमिदं “संप्रयोगे सति पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म
तत्प्रत्यक्षं” इति । व्याख्या । सता विद्यमानेन वस्तुनेन्द्रियाणां
संप्रयोगे संबन्धे सति पुरुषस्य यो ज्ञानोत्पादः, तत्प्रत्यक्षम् ।
अथमत्र भावः । यद्विषयं विज्ञानं तेनैवार्थेन संप्रयोग इन्द्रियाणां
प्रत्यक्षं, प्रत्यक्षाभासं त्वन्यसंप्रयोगजं यथा मरुमरौचिकादिसंप्र- 5
योगजं जलादिज्ञानमिति । अथवा सत्संप्रयोगजत्वं विद्यमानो-
पलम्भनत्वमुच्यते । तत्र सति विद्यमाने सम्यक्प्रयोगोऽर्थस्वि-
न्द्रियाणां व्यापारो योग्यता वा, न तु नैयायिकाभ्युपगत एव
संयोगादिः । तस्मिन्सति शेषं प्राप्स्यत् । इतिशब्दः प्रत्यक्ष-
लक्षणसमाप्तिसूचकः ॥ 10

अथानुमानं लक्षयति पुनःशब्दस्य व्यस्तसंबन्धात् । अनुमानं
पुनर्लौकिकम् लिङ्गाज्ज्ञानं लौकिकम् । लिङ्गास्त्रिङ्गिज्ञानमनुमा-
नमित्यर्थः । तत्रेदमनुमानलक्षणस्य सूचामात्रमुक्तम् । संपूर्णं
स्वित्यं तल्लक्षणं ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिर-
नुमानमिति शाबरमनुमानलक्षणम् । व्याख्या । अवगतसाध्य- 15
साधनाविनाभावसंबन्धस्य पुन एकदेशस्य साधनस्य दर्शनादस-
न्निकृष्टे परोक्षेऽर्थे बुद्धिज्ञानमनुमानमिति ॥

अथ शाब्दमाह ।

शाब्दं शाश्वतवेदीत्यमुपमानं तु कौर्तितम् ।

प्रसिद्धार्थस्य साधर्म्यादप्रसिद्धस्य साधनम् ॥ ७४ ॥ 20

शाश्वतोऽपौरुषेयत्वाश्रित्यो यो वेदः, तस्मादुक्त्या उत्थानं

- यस्य, तच्छाश्वतवेदोक्तम् । अर्थादिदशब्दजनितं ज्ञानं शब्द-
 प्रमाणम् । अस्मिदं लक्षणं “शब्दज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः
 शब्दं” इति । अयं शब्दोऽस्यार्थस्य वाचक इति यज्ज्ञानं
 तच्छब्दज्ञानम् । तस्मादनन्तरं शब्दे अस्ते ज्ञानादसन्निकृष्टेऽ
 5 र्थेऽप्रत्यक्षेऽप्यर्थे घटादौ बुद्धिर्ज्ञानं शब्दं प्रमाणम् । शब्दाप्रत्यक्षे
 वस्तुनि यज्ज्ञानमुदेति तच्छब्दमित्यर्थः । अत्र मते शब्दस्मिदं
 स्वरूपं प्रकृत्यते । नित्या आकाशवत्सर्वगताश्च वर्णाः । ते च
 तात्त्वोष्ठादिभिरभिव्यज्यन्ते न पुनरुत्पाद्यन्ते । विशिष्टानुपूर्वीका
 वर्णाः । शब्दो नित्यः । शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकसंबन्ध इति ॥
- 10 अथोपमानमाह “उपमानं तु” इत्यादि । उपमानं पुनः
 कीर्तितम् । तत्किंरूपमित्याह “प्रसिद्धार्थस्य” इत्यादि । प्रसिद्ध
 उपलब्धोऽर्थो गवादिर्धस्य पुंस स प्रसिद्धार्थः, ज्ञातगवादि-
 पदार्थ इत्यर्थः । तस्य गवयदर्शने साधर्म्याद्गवयगतमादृश्या-
 त्परोक्षे गवि अप्रसिद्धस्य पुरानुपलब्धस्य सादृश्यसाधनं
 15 ज्ञानम् । अस्मिदं सूत्रं “उपमानमपि सादृश्यादसन्निकृष्टेऽर्थे
 बुद्धिमुत्पादयति, यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्य” इति ।
 व्याख्या । गवयसादृश्यादसन्निकृष्टेऽर्थे परोक्षस्य गोः सादृश्ये
 गोस्मरणस्येति । गवि स्मरणं यस्य पुंसः स गोस्मरणः, तस्य
 गोस्मरूत इत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् । तत्रेदं तात्पर्यम् । येन
 20 प्रतिपन्नो गौरूपलब्धो न गवयो न चातिदेशवाक्यं “गौरिव
 गवयः” इति अतः, तत्सारण्ये पर्यटतो गवयदर्शने प्रथम
 उपजायते परोक्षे गवि सादृश्यज्ञानं यदुत्पद्यते “अनेन सदृशो

‘गौः’ इति, तदपमानमिति । तस्य विषयः सादृश्यविशिष्टः
 परोक्षो गौः, तद्विशिष्टं वा सादृश्यमिति । अस्य चानधिग-
 तार्थाधिगन्ततया प्रामाण्यमुपपन्नं, यतोऽत्र गवयविषयेण
 प्रत्यक्षेण गवय इव विषयीकृतो न पुनरसिद्धितस्य गोः
 सादृश्यम् । यदपि तस्य पूर्वं गौरिति प्रत्यक्षमभूत्, तथापि 5
 तस्य गवयोऽत्यन्तमप्रत्यक्ष एवेति कथं गवि तदपेक्षं तत्सा-
 दृश्यज्ञानम् । तदेवं गवयमदृशो गौरिति प्रागप्रतिपत्ते- १
 रनधिगतार्थाधिगन्तपरोक्षे गवि गवयदर्शनात्सादृश्यज्ञानम् ॥

अथार्थापत्तिरूपमाह ।

दृष्टार्थानुपपत्त्या तु कस्याप्यर्थस्य कल्पना । 10

क्रियते यद्वलेनासावर्थापत्तिरुदाहृता ॥ ७५ ॥

प्रत्यक्षादिभिः षड्भिः प्रमाणैर्दृष्टः प्रसिद्धो योऽर्थः,
 तस्यानुपपत्त्यान्यथासंभवेन पुनः कस्याप्यन्यस्यादृष्टस्यार्थस्य
 कल्पना यद्वलेन यस्य ज्ञानस्य बलेन सामर्थ्येन क्रियते ।
 दृष्टार्थानुपपत्तेरिति पाठे तु दृष्टः प्रमाणपञ्चकेन, 15
 आदिशब्दाङ्कितः शाब्दप्रमाणेन तस्य दृष्टस्य श्रुतस्य चार्थस्या-
 नुपपत्त्या । कस्याप्यर्थस्य कल्पना यद्वलेन क्रियते इति
 प्राप्नोत् । असावदृष्टार्थकल्पनारूपं ज्ञानमेवार्थापत्तिरुदाहृता ।
 अचेदं सूत्रं “अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यत
 इत्यदृष्टार्थकल्पना” इति । अत्र प्रमाणपञ्चकेन दृष्टः शब्देन 20
 श्रुतस्यार्थो मिथोवैलक्षण्यज्ञापनार्थपृथक्कृत्योक्तौ स्तः । शेषं

- तुल्यम् । इदमुक्तं भवति । प्रत्यक्षादिप्रमाणषट्कविज्ञातोऽर्थो
 येन विना नोपपद्यते तस्यार्थस्य कल्पनमर्थापत्तिः । तच्च
 प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिः, यथाग्नेः प्रत्यक्षेणोष्णस्यर्शमुपलभ्य
 दाहकशक्तियोगोऽर्थापत्त्या प्रकल्प्यते । न हि शक्तिरध्यक्ष-
 5 परिच्छेद्या नाप्यनुमानादिसमधिगम्या, प्रत्यक्षया शक्त्वा मह
 कस्यचिदर्थस्य संबन्धसिद्धेः । अनुमानपूर्विकार्थापत्तिः, यथा-
 दित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या देवदत्तस्यैव गत्यनुमाने ततो
 ऽनुमानाद्गमनशक्तियोगो ऽर्थापत्त्यावसीयते । उपमानपूर्विका-
 र्थापत्तिः, यथा “गवयवद्गौः” इत्युक्तेरर्थादाहदोहादिशक्ति-
 10 योगस्तस्य प्रतीयते, अन्यथा गोत्वस्यैवायोगात् । शब्दपूर्विका-
 र्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिरितीतरनामिका, यथा शब्दार्थप्रतीतौ
 शब्दस्यार्थेन संबन्धसिद्धिः । अर्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिः,
 यथोक्तप्रकारेण शब्दस्यार्थेन संबन्धसिद्धावर्थास्मित्यत्वमिद्धिः,
 पौरुषेयत्वे शब्दस्य संबन्धायोगात् । अभावपूर्विकार्थापत्तिः,
 15 यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहेऽदर्शनादरथाद्दृष्टिर्भावः । अत्र
 च चतसृभिरर्थापत्तिभिः शक्तिः साध्यते, पञ्चम्या नित्यता,
 षष्ठ्या गृहाद्दृष्टिर्भूतो देवदत्त एव साध्यत इत्येवं षट्प्रकारा-
 र्थापत्तिः । अन्ये तु श्रुतार्थापत्तिमन्यथोदाहरन्ति । पीनो
 देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इति वाक्यश्रवणाद्राचिभोजनवाक्य-
 20 प्रतीतिः । श्रुतार्थापत्तिः । गवयोपमितस्य गोस्तज्ज्ञानयाज्ञता-
 शक्तिरुपमानपूर्विकार्थापत्तिरिति । इत्थं च षट्प्रकारा-
 र्थापत्तिर्नाश्वरं, अतीन्द्रियशक्त्वाद्यर्थविषयत्वात् । अत एव

नानुमानमपि, प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्तस्य । ततः प्रमाणान्तरमेवार्था-
पत्तिः सिद्धा ॥

अथाभावप्रमाणं स्वरूपतः प्ररूपयति ।

प्रमाणपञ्चकं यच्च वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तच्चाभावप्रमाणाता ॥ ७६ ॥ 5

सदसदंशात्मके वस्तुनि प्रत्यक्षादीनि पञ्च प्रमाणानि
सदंशं गृह्यते न पुनरसदंशं गृह्यते । प्रमाणाभावलक्षणस्वभावो
ऽसदंशं गृहीते न पुनः सदंशम् । अभावो ऽपि प्रमाणाभाव-
लक्षणो नास्तीत्यर्थस्यासन्निकृष्टस्य प्रसिद्ध्यर्थं प्रमाणमिति
वचनात् । अन्ये पुनरभावाख्यं प्रमाणं त्रिधा वर्णयन्ति । 10
प्रमाणपञ्चकाभावलक्षणोऽनन्तरोऽभाव १ प्रतिषिध्यमानाद्वा
तदन्यज्ञानं २ आत्मा वा विषयग्रहणरूपेणानभिनिर्वृत्तस्वभा-
वः ३ इति । ततः प्रस्तुतश्लोकस्यायमर्थः । प्रमाणपञ्चकं
प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकं यच्च भूतलादावाधारे घटादेराधेयस्य
ग्रहणाय न जायते न प्रवर्तते, तच्चाधेयवर्जितस्याधारस्य 15
ग्रहणेऽभावप्रमाणाताभावस्य प्रामाण्यम् । एतेन निषिध्यमा-
नात्तदन्यज्ञानमुक्तम् । तथा प्रमाणपञ्चकं यच्चेति पदस्याचापि
संबन्धाद्यच्च वस्तुरूपे घटादेर्वस्तुनो रूपेऽसदंशे ग्राहकतया न
जायते, तच्चासदंशेऽभावस्य प्रमाणाता । एतेन प्रमाणपञ्चकाभाव
उक्तः २ । तथा प्रमाणपञ्चकं वस्तुसत्तावबोधार्थं घटादिवस्तु- 20
सत्ताया अवबोधाय न जायते ऽसदंशे न व्याप्रियते ; तच्च

सत्त्वानवबोधेऽभावस्य प्रमाणता । अनेनात्मा विषयग्रहणरूपे-
णापरिणत उक्तः २ । एवमिहाभावप्रमाणं त्रिधा प्रदर्शितम् ।
तदुक्तम् ।

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।

5 सात्मनो परिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि ॥ १ ॥

अत्र सशब्दोऽनुत्पत्तेर्विशेषणतया धोञ्य इति । सम्प्रति-
टीकायामभावप्रमाणं यथा त्रिधोपदर्शितं तथेहापि तद्दर्शितम् ।
रत्नाकरावतारिकायां तु प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिरित्यस्यैवोक्तस्य
बलेन द्विधा तदर्थितमास्ते । तत्र सशब्दः पुष्पिङ्गः प्रमा-
10 णाभावस्य विशेषणं कार्य इति । तत्त्वं तु बहुश्रुता जानते ।
अथ येऽभावप्रमाणमेकधाभिदधति तस्मिन्नेन प्रस्तुतलोको
व्याख्यायते । प्रमाणपञ्चकं प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकं यत्र यस्मिन्
वस्तुरूपे घटादिवस्तुरूपे न जायते न व्यापिपत्तिं । वस्तुरूपं
देधा, सदसद्रूपभेदात् । अतो द्वयो रूपयोरेकतरव्यक्तये प्राह
15 “वस्तुसत्ता” इत्यादि । वस्तुनो घटादेः सत्ता सद्व्यपत्ता सदंश
इति यावत् । तस्या अवबोधार्थं सदंशो हि प्रत्यक्षादि-
पञ्चकस्य विषयः । स चेत्येन न गृह्यते, तदा तत्र वस्तुरूपे
शेषस्यासदंशस्य ग्रहणायभावस्य प्रमाणतेति । “वस्तुसत्तावबो-
धार्थ” इति कचित्पाठान्तरम् । तत्रायमर्थः । प्रमाणपञ्चकं
20 यत्र वस्तुनो रूपे न व्यापियते, तत्र वस्तुनो यासत्तासदंशः,
तदवबोधार्थमभावस्य प्रमाणतेति । अनेन च त्रिविधेनैकविधेन
वाभावप्रमाणेन प्रदेशादौ घटाभावो गम्यते न च प्रत्यक्षे-

णैवाभावोऽवसीयते, तस्याभावविषयत्वविरोधान्, भावांशो-
नैवेन्द्रियाणां संयोगात् । अथ घटानुपलब्ध्या प्रदेशे धर्मिणि
घटाभावः साध्यत इत्यनुमानस्योऽभाव इति चेत् । न,
साध्यमाधनयोः कस्यचित्संबन्धस्याभावात् । तस्माद्भावोऽपि
प्रमाणान्तरमेव । अभावश्च प्रागभावादिभेदभिन्नो वस्तुरूपोऽ
स्त्युपगन्तव्यः, अन्यथा कारणादिक्यवहारस्य लोकप्रतीतस्या-
भावप्रसङ्गात् । तदुक्तम् ।

न च स्थावरावहारोऽयं कारणादिविभागतः ।

प्रागभावादिभेदेन नाभावो यदि भिद्यते ॥ १ ॥

यदानुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिग्राह्यो यतस्त्वयम् । 10

तस्माद्भावादिवस्तुप्रमेयत्वाच्च गृह्यताम् ॥ २ ॥

न चावस्तुन एते स्पर्शदास्तेनास्य वस्तुता ।

कार्यादीनामभावः को भावो यः कारणादिना ॥ ३ ॥

वस्तुमंकरमिद्विष्य तत्प्रामाण्यं ममाश्रिता ।

चौरोदध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ॥ ४ ॥ 15

नास्तिता पयसो दधि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ।

गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥ ५ ॥

शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ।

शशगृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥ ६ ॥

यदि चैतद्भावस्यापक्रमभावस्य प्रमाणं न भवेत् 20

तदा प्रतिनियतवस्तुव्यवस्था दूरोत्सारितैव स्यात् ।

चौरे दधि भवदेव दधि चौरं घटे पटः

शरीरे षडङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं नृत्तिरात्मनि ॥ ७ ॥

अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ वायौ रूपेण तौ मह ।

व्योम्नि संस्पर्शिता ते च न चेदस्य प्रमाणाता ॥ ८ ॥ इति ॥

अथ निरंशमदेकरूपत्वादस्तुनोऽभ्यक्षेण सर्वात्मना ग्रहणे

५ कोऽपरो महंशो यत्राभावः प्रमाणं भवेदिति चेत् । न,

स्वरूपरूपाभ्यां सदसदात्मकत्वादस्तुनः, अन्यथा वस्तुत्वायोगात् ।

न च “सदशादसदंशस्याभिव्रत्वान्तद्वहणे तस्यापि ग्रहः” इति

वाच्यं, सदसदंशयोर्धस्त्वभेदेऽपि भेदाभ्युपगमात् । तदेव प्रत्यक्षा-

द्यगृहीतप्रमेयाभावग्राहकत्वाप्रमाणाभावः प्रमाणान्तरमिति ॥

१० अथोक्तमपि किञ्चिदुक्तये लिख्यते । अनधिगतार्थाधिगन्तृ

प्रमाणं पूर्वं पूर्वं प्रमाणमुत्तरं तु फलं सामान्यविशेषात्मकं वस्तु

प्रमाणगोचरः । नित्यपरोक्षं ज्ञानं हि भाट्टप्रभाकरमतयोरर्थप्रा-

कृत्याख्यसंवेदनाख्यफलानुमेयम् । वेदोऽपौरुषेयः । वेदोक्ताहिंसा

धर्माय । शब्दो नित्यः । सर्वज्ञो नास्ति । अविद्यापरनाम-

१५ मायावशात्प्रतिभासमानः सर्वः प्रपञ्चोऽपारमार्थिकः । परब्रह्मैव

परमार्थसत् ॥

उपसंहरन्नाह ।

जैमिनीयमतस्यापि संक्षेपोऽयं निवेदितः ।

एवमास्तिकवादानां कृतं संक्षेपकीर्तनम् ॥ ७७ ॥

अपि ॥ ब्रह्म केवलमपरदर्शनानां संक्षेपो निवेदितो जैमि-
नीयमतस्याप्यस्य संक्षेपो निवेदितः । वक्तव्यस्य वाङ्मत्यादक्षी-

यस्यस्मिन् सूत्रे समस्तस्य वक्तृपञ्चकत्वात्सङ्गेः एव प्रोक्तः ।
अथ प्रशङ्कमतानां सूत्रश्रुतिमनमाह “एव” इत्यादि ।
एवमित्यर्थास्तिकवादानां जीवपरलोकपुण्यपापाद्युत्पत्तिवादिनां
बौद्धनैयायिकसांख्यजैनवैशेषिकजैमिनीयानां संक्षेपेण कीर्तनं
वक्तव्याभिधानं संक्षेपकीर्तनं कृतम् ॥

अत्रैव विशेषमाह ।

नैयायिकमतादन्ये भेदं वैशेषिकैः सह ।

न मन्यन्ते मते तेषां पञ्चैवास्तिकवादिनः ॥ ७८ ॥

अन्ये किञ्चनाचार्या नैयायिकमताद्वैशेषिकैः सप्त भेदं
पार्थक्यं न मन्यन्ते । एकदेशतत्वेन तत्त्वानां मिथोऽन्तर्भावने 10
ऽन्यौयम एव भेदस्य भावाच्च नैयायिकवैशेषिकाणां मिथो
मतेकमेवेच्छन्नीत्यर्थः । तेषामाचार्याणां मते आस्तिकवादिनः
पक्षैव न पुनः षट् ॥

अथ दर्शनानां संख्या षडिति या जगतामिद्धा मा कथ-
मुपपादनीयेत्याशङ्क्याह ।

15

षड्दर्शनसंख्या तु पूर्यते तन्मते किल ।

लोकायतमतक्षेपे कथ्यते तेन तन्मतम् ॥ ७९ ॥

ये नैयायिकवैशेषिकयोर्मतमेकमावृत्तते तन्मते षड्दर्शन-
संख्या तु षणां दर्शनानां संख्या पुनर्लोकायता नास्तिकाक्षेपां
यस्मतं तस्य क्षेपे मौल्यन एव । किलेत्याप्तवादे । पूर्यते 20

पूर्णीभवेत् । तेन कारणेन तन्मतं चार्वाकमतं कथ्यते
स्वरूपतः प्ररूप्यते । अत्राद्यपादे सप्ताक्षरं छन्दोऽन्तरमिति
न छन्दःशास्त्रविरोधः शङ्कनीयः ॥

[अथ लोकायतमतम्] ।

प्रथमं नास्तिकस्वरूपमुच्यते । आपालिका भस्मोद्भूलनपरा
५ योगिनो ब्राह्मणाद्यन्यजाताश्च केचन नास्तिका भवन्ति । ते
च जीवपुण्यपापादिकं न मन्यन्ते । चतुर्भूतात्मकं जगदाचक्षते ।
केचित्तु चार्वाकैकदेशीया आकाशं पञ्चमं भूतमभिमन्यमानाः
पञ्चभूतात्मकं जगदिति निगदन्ति । तन्मते भूतेभ्यो मद-
शक्तिश्चैतन्यमुत्पद्यते । जलबुद्बुदवज्जीवाः । चैतन्यविशिष्टः
10 कायः पुरुष इति । ते च मध्यमांसे भुञ्जते सांवाद्यगम्याग-
मनमपि कुर्वते । वर्षे वर्षे कस्मिन्नपि दिवसे सर्वे संभूय
यथानामनिर्गमं स्त्रीभिरभिरमन्ते । धर्मं कामादपरं न
मन्वते । तन्नामानि चार्वाका लोकायता इत्यादीनि ।
गलचर्वं अदने । चर्वन्ति भक्षयन्ति तत्त्वतो न मन्यन्ते पुण्य-
15 पापादिकं परोक्षं वस्तुजातमिति चार्वाकाः । सावाकश्यामाके-
त्यादिषिद्धहैमोपादिदण्डकेन शब्दनिपातनम् । लोका-
निर्विचाराः सामान्या लोकास्तद्वदाचरन्ति स्मिति लोकायता
लोकायतिका इत्यपि । बृहस्पतिप्रणीतमतत्वेन बार्हस्पत्याच्चेति ॥

अथ तन्मतमेवाह ।

लोकायता वदन्त्येवं नास्ति जीवो न निवृत्तिः ।
धर्माधर्मौ न विद्येते न फलं पुण्यपापयोः ॥ ८० ॥

लोकायता नास्तिका एवमित्यं वदन्ति । कथमित्याह ।
जीवश्चेतनान्तराः परलोकयाया नास्ति, पञ्चमहाभूतममुद्रुतस्य
चेतन्यस्यैव भूतनाशे नाशात्परलोकानुस्मरणसंभवात् । जीव-
स्थाने देव इति पाठे तु देवः सर्वज्ञादिनास्ति । तथा न
निवृत्तिर्मोक्षो नास्तीत्यर्थः । अन्यच्च धर्मश्चाधर्मश्च धर्माधर्मौ
न विद्येते पुण्यपापे सर्वथा न सन् इत्यर्थः । न चैव
पुण्यपापयोः फलं स्वर्गनरकादिदृश्यमस्ति, धर्माधर्मयोरभावे
कुतस्त्यं तत्फलमिति भावः ॥

सोऽमुण्डं यथा धे स्वगास्त्रे प्रोचिरे तथैव दर्शयन्नाह ।

तथा च तन्मतम् ।

एतावानेव लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः ।

भद्रे वृकपदं पश्य यद्वदन्त्यबहुश्रुताः ॥ ८१ ॥

“तथा च” इत्युपदर्शने : तन्मतं प्रक्रमान्नास्तिकमतम् ।
तत्कौटुगित्याह । अयं प्रत्यक्षो लोको मनुष्यलोकः । एतावानेव
एतावन्मात्र एव । यावान् यावन्मात्रः । इन्द्रियगोचर इन्द्रि-
याणि स्वर्गनरसनप्राणचक्षुःश्रोत्राणि पञ्च, तेषां गोचरो
विषयः; पञ्चेन्द्रियविषयोक्तमेव वस्तु विद्यते नापरं किमपि ।

- लोकग्रहणालोकस्थाः पदार्थमार्था ग्राह्याः । ततो यत्परे जीवं
 पुण्यपापे तत्फलं स्वर्गनरकादिकं च प्राहुः, तज्ज्ञास्ति, अप्रत्यक्ष-
 त्वात् । अप्रत्यक्षमप्यस्तीति चेत्, अगस्त्यवन्द्यास्तनन्दादीना-
 मपि भावोऽस्तु । न हि पञ्चविधेन प्रत्यक्षेण मृदकठोरादिव-
 ५ स्त्वनि तिक्रकटुकषायादिद्रव्याणि सुर्गमदुरभिभावान् भूभृधर-
 भुवनभूरुहस्तम्भकुम्भाभोरुहादिनरपशुशयपदादिभ्यावरजकमप-
 दार्थमार्थान् विविधत्रेणुनीणादिभ्यर्नोश्च विमुच्य जातुचिदप्यन्य-
 दनुभूयते । यावता च भूतोद्भूतचैतन्यव्यतिरिक्तस्यैतन्यहेतुतया
 परिकल्पमानः परलोकयायौ जीवः प्रत्यक्षेण मान्भूयते,
 10 तावता जीवस्य सुखदुःस्वनिबन्धनौ धर्माधर्मौ तत्प्रकृष्टफलभोग-
 भूमौ स्वर्गनरकौ पुण्यपापव्यथोत्थमोऽसुखं गोपवर्णमानानि,
 आकाशे विचित्रविरचनमित्र, कस्य नाम न हान्तानि । ततो
 येऽवास्पृष्टमनास्त्रादितमनाप्रातमदृष्टमश्रुतमपि जीवादिकं
 मार्गयमाणाः स्वर्गापवर्गादिसुखलिप्ताविप्रक्षब्धबुद्धयः शिरस्त-
 15 षडमुण्डनदुश्चरतरतपश्चरणाचरणसुदुःसहतपनातपसहभादिक्लेशै-
 र्यत्सौवं जन्म चयन्ति, तन्नेषां महामोहोद्रेकविश्रुतम् ।
 तदुक्तम् ।

तपामि यद्वाञ्छिचाः ^{याञ्छा} मंगमो भोगवञ्चना ।

अग्निहोत्रादिकं कर्म बालकौडेव लक्ष्यते ॥ २ ॥

20 यावज्जीवेत्सुखं जीवेत्तावदैषयिकं सुखम् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥ २ ॥ इत्यादि

ततः सुस्थिताभिर्द्विगोचर एव तात्त्विक इति ॥

अथ ये परोक्षे विषयेऽनुमानागमादौनां प्रामाण्येन
जीवपुण्यपापादिकं व्यवस्थापयन्ति न जातुर्चिद्विभक्तिः, तान्
प्रबोधयितुं दृष्टान्तं प्राह “भद्रे दृश्यपदं पश्य” इति । अत्रायं
संप्रदायः । कश्चित्पुरुषो नास्तिककृतवासनात्रामितान्तःकरणो
निजां जायामास्तिकमतनिवद्धमतिं स्वशास्त्रोक्तयुक्तिभिर- 5
भियुक्तः प्रत्यहं प्रतिबोधयति । सा तु यदा न प्रतिबुध्यते
तदा स दयमनेनोपायेन प्रतिभोक्ष्यत इति स्वचेतसि
विचिन्त्य निश्चायाः पश्यमे यस्मै तथा ममं नगरास्त्रिगत्य
तां प्रत्यवादीत् । “प्रिये य इमे नगरवामिनो नराः
‘परोक्षविषयेऽनुमानादिप्रामाण्यमादवाणा लोकेन च बहुश्रुतः 10
तथा व्यवहियमाणा विद्यन्ते. पश्य तेषां चारु विचारणायां
चातुर्यं’ इति । ततः स नगरद्वारादारभ्य चतुःपथं यावन्म
न्यरतरप्रसृमरममोरणसमीभूतपांशुप्रकरे राजमार्गे दक्षोरपि
स्वकरयोरङ्गुष्ठप्रदेशिनीमध्यमाङ्गुलिचयं मीलायत्वा स्रग्शीर-
स्योभयोः पक्षयोः पांशुषु न्यासेन वृकपदानि प्रचक्रे । ततः 15
प्रातस्तानि पदानि निरीक्ष्यास्तोको लोको राजमार्गे
ऽभिष्टत् । बहुश्रुता अपि तत्रागता जनान् प्रत्यवोचान् “भो
भो वृकपदानामन्यथानुपपत्त्या नूनं निशि वृकः कश्चन
वनतोऽत्रागच्छत्” इत्यादि । ततः स तांस्तथाभाषमाणा-
न्निरीक्ष्य निजां भार्यां अजल्प । हे भद्रे प्रिये वृकपदं (अत्र 20
जातावेकवचनं) पश्य निरीक्षस्व । किं तदित्याह । यद्वृकपदं
वदन्ति अल्पमयबहुश्रुता लोककृत्वा बहुश्रुता अध्येते परमार्थ-

महात्मा भाषमाणा अब्रह्मश्रुता एवेत्यर्थः । यद्वदन्ति ब्रह्मश्रुता
 इति पाठे त्वेवं व्याख्येयम् । लोकप्रसिद्धा ब्रह्मश्रुता इति
 तथा ह्येते वृक्षपदविषये सम्यगविदितपरमार्था. ब्रह्मवोऽप्येक-
 सदृशमेव भाषमाणा अपि ब्रह्मसुगन्धजनध्यान्यमुत्पादयन्तोऽपि
 च ज्ञाततत्त्वानामादेयवचना न भवन्ति । तथा ब्रह्मवोऽप्यमी
 वादिनो धार्मिकच्छद्मश्रुताः परवचनेकप्रवणा यत्किञ्चिदनुमा-
 नागमादिभिर्दार्ढ्यमादर्शं जीवाद्यस्तित्वं सदृशमेव भाषमाणा
 अपि सुधैव सुगन्धजनान् स्वर्गादिप्राप्तिलभ्यसुखसंततिप्रलोभन-
 याभक्ष्याभक्ष्यगम्यागम्यहेयोपदेयादिभङ्कटे पातयन्तो ब्रह्मसुगन्ध-
 10 धार्मिकव्यामोहमुत्पादयन्तोऽपि च सतामवधोरणीयवचना
 एव भवन्तीति । ततः सा पत्युर्वचनं सर्वं मानितव्रतौ ॥

तदनु च तस्याः स पतिर्घटुपदिष्टवान् तदेव दर्शय-
 साह ।

पिब खाद च चारुलोचने
 15 यदतीतं वरगाच्च तन्न ते ।
 न हि भीरु गतं निवर्तते
 समुदयमाचमिदं कलेवरम् ॥ ८२ ॥

हे चारुलोचने शोभनाच्च पिब पेयापेयव्यवस्थालोपेन
 मदिरादेः पानं कुरु । न केवलं पिब खाद च मत्स्याभक्ष्य-
 20 निरपेक्षतया मांसादिकं भक्षय च । पिबखादक्रिययोर्हप-

लक्षणत्वाद्भग्न्यागम्यविभागत्यागेन भोगानामुपभोगेन स्वयौवनं
अफलीकुर्वित्यापि वचोऽत्र जातव्यम् । तद्यौवनाद्यतौतम-
तिक्रान्तं हे वरगात्रि हे प्रधानाङ्गि तद्भूयस्ते तव न
भविष्यतीत्यध्याहार्यम् । चारुलोदने-वरगात्रीति-संबोधनद्वयस्य
समानार्थस्याप्यादरानुरागातिरेकान्न गौनरुक्त्वदोषः । यदुक्तम् । ५

अनुवादादरवौष्माभ्युपार्थविनियोगहेत्वसूचासु ।

ईषत्तममविस्मयगणनाभरणेन्यप्युनरुक्तम् ॥ १ ॥

अथ स्वेच्छाविरचिते पाने खादने भोगसेवने च सुभाषा-
परलोके कष्टपरंपरा सुलभं च सति भूततमंचये भवान्तरे
भोगसुखयौवनादिकभिति पराशङ्कां पराकर्तुं प्राह । न हि १०
नैव हे गौत परीक्षमात्रेण नरकादिप्राणदुःखमयाकुले ।
गतमिहभवादतिक्रान्तं सुखयौवनादि निप्रतते परलोके
पुनरप्युपकीर्तते । परलोकसुखलिप्सया तपश्चरणादिकष्टकि-
राभिरिहसुखोपेक्षणं कार्यमित्यर्थः । अथ शुभाशुभकर्मगार-
तन्व्येण जीवेनासं कायमधुनाधिष्ठाय स्थितेनावशं परलोकेऽपि १५
सुकर्महेतुकं सुखदुःखादि वेदितव्यमेवेत्याशङ्क्य प्राह । समुदय-
मात्रं समुदयो भूतचतुष्टयसंयोगः, तन्मात्रम् । मात्रशब्दो-
ऽवधारणे । इदं प्रत्यक्षं कमेवरं शरीरं, एवास्तौल्यध्याहारः, न
पुनर्भूतचतुष्टयसंयोगमात्रादपरो भवान्तरयायो शुभाशुभकर्म-
विपाकभोक्ता काये कश्चन जीवो विद्यते । भूतचतुष्टयसंयोगश्च २०
विद्युद्दृश्योऽव चणतो दृष्टो नष्टः । तस्मात्परलोकानपेक्षया
यथेच्छं पिव स्वाद चेत्यर्थः ॥

अथ प्रमेयं प्रमाणं चाह ।

किं च ।

पृथ्वी जलं तथा तेजो वायुभूतचतुष्टयम् ।

आधारो भूमिरेतेषां मानं त्वक्षजमेव हि ॥ ८३ ॥

- 5 “किं च” इत्युच्यते । पृथ्वी भूमिः, जलमापः, तेजो-
वह्निः, वायुः पवनः, भूतचतुष्टयमेतानि भूतानि चत्वारि ।
आधारो भूमिरेतेषां भूतानामाधारो ऽधिकरणं भूमिः
पृथ्वी । “चैतन्यभूमिरेतेषां” इति पाठे तु चतुष्टयं किंविशिष्टं
चैतन्यभूमिश्चैतन्योत्पत्तिस्थानम् । भूतानि संभूयैकं चैतन्यं
10 जनयन्तीत्यर्थः । “एतेषां चार्वाकाणां मते प्रमाणभूमिरेतेषां”
इति पठान्तरे तु भूतचतुष्टयं प्रमाणभूमिः प्रमाणगोचरस्वात्त्विक
एतेषां मते । मानं तु प्रमाणं पुनरक्षजमेव प्रत्यक्षमेवैकं न
पुनरनुमानादिकं प्रमाणम् । द्विशब्दोऽत्र विशेषणार्थो वर्तते ।
विशेषः पुनश्चार्वाकैर्लोकयात्रानिर्वाहणप्रवणं धृमाद्यनुमानमिष्यते
15 कचन न पुनः स्वर्गादृष्टादिप्रसाधकमलौकिकमनुमानमिति ॥

अथ भूतचतुष्टयौप्रभवाद्देहे चैतन्योत्पत्तिः कथं प्रतीयता-
मित्याशङ्क्याह ।

पृथ्व्यादिभूतसंहत्या तथा देहपरीणतेः ।

मदशक्तिः सुराङ्गेभ्यो यदक्षद्विदात्मनि ॥ ८४ ॥

- 20 पृथिव्यादीनि पृथिव्यप्तेजोवायुक्षक्षणि यानि भूतानि
तेषां संहतिः समवायः संयोग इति यावत्, तथा हेतुभूतया ।

वर्ततं प्रवृत्तिः, तत्त्वोक्तस्य विमूढत्वमज्ञानमेवेति चार्वाकाः
प्रतिपेदिरे प्रतिपन्नाः । यो हि लोको विप्रसारकवस्त्रोप-
न्यासत्रासितसंज्ञाभो हस्तगतमिहत्वं सुखं विहाय स्वर्गापवर्ग-
सुखप्रेषया तपोजपध्यानहोमादौ अद्यतते, तत्र तस्याज्ञानतैव

5 कारणमिति तन्मतोपदेशः ॥

अथ ये शान्तरसपूरितस्वान्तानिरुपमं शमसुखं वर्णयन्ति,
तानुद्दिश्य यच्चार्वाका ब्रूवते तदाह ।

माध्यवृत्तिनिवृत्तिभ्यां या प्रीतिर्जायते जने ।

निरर्था सा मते तेषां धर्मः कामात्परो न हि ॥ ८६ ॥

- 10 साध्यं ध्यानं देवता, उपादेयं हेयं च । उपादेयं धर्मशुक्ल-
ध्यानयुगे हेये चार्तरौद्र्याजयुगे । अथवा साध्ये साधनीये
कार्ये, उपादेये पुण्यकृत्ये तपःमयमादौ, हेये च पापकृत्ये
विषयसुखादिके क्रमेण वृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रवर्तननिर्वर्तनाभ्यां
जने लोके या प्रीतिर्मनःसुखं जायते समुत्पद्यते, सा
15 तेषां चार्वाकाणां मते निरर्था निःप्रयोजना निःफला-
तात्त्विकौत्यर्थः । हिर्घन्नात् । धर्मः कामाद्विषयसुखसेवनाच्च
परः । काम एव परमो धर्मः, तज्जनितमेव च परमं
सुखमिति भावः । अथवा, ये धर्मप्रभावादिह लोकेऽपीष्टा-
मिष्टकार्ययोः मिष्टमिष्टौ वदन्ति, ताग्रति यच्चार्वाका
20 जल्पन्ति तद्दर्शयन्नाह “माध्यवृत्तिनिवृत्तिभ्यां” इत्यादि ।
तपोजपहोमादिभिः साध्यस्य प्रेषितकार्यस्य वा वृत्तिः विद्धि-

